

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–)

157–158
(3/2016)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
Др Милан БРДАР (Београд)
Др Рајко БУКВИЋ, заменик главног и одговорног уредника (Београд)
Др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка)
Др Бранислав ЋУРЋЕВ (Нови Сад)
Др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија)
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд)
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
Др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Македонија)
Др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад)
Др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад)
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)
Др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
Др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Академик Часлав ОЦИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2016

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

157–158
(3/2016)

НОВИ САД
2016

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Драган Алексић
и Ивана Крстић Мистрицеловић
КНЕЗ ПАВЛЕ КАРАЂОРЂЕВИЋ
И НОВА ВЛАСТ У ЈУГОСЛАВИЈИ
1945.
431–462	Dragan Aleksić
and Ivana Krstić-Mistridželović
PRINCE PAVLE KARAĐORĐEVIĆ
AND NEW YUGOSLAV
AUTHORITIES IN 1945
431–462
Клара Тот Глемба
КУЛТУРНА ПОЛИТИКА
И КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ
ВОЈВОЂАНСКИХ МАЂАРА
463–474	Klara Toth-Glemba
CULTURAL POLICY AND
CULTURAL IDENTITY OF
HUNGARIANS IN VOJVODINA
463–474
Ирина Милутиновић
ПРОБЛЕМИ МЕДИЈСКОГ
ВЛАСНИШТВА У СРБИЈИ
475–488	Irina Milutinović
PROBLEMS OF MEDIA
OWNERSHIP IN SERBIA
475–488
Милица Соларевић и Бојан Ђерчан
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
И ШАБАЦ 1900–2011:
ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКА
УСЛОВЉЕНОСТ ФЕРТИЛИТЕТА
БРАЧНИМ ОКВИРИМА
489–505	Milica Solarević and Bojan Đerčan
SREMSKA MITROVICA AND ŠABAC
1900–2011: HISTORICAL DEMOGRAPHIC
DETERMINATION OF FERTILITY
BY THE MARRIAGE
FRAMEWORK
489–505
Нино Делић
КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА
У СМЕДЕРЕВСКОМ
ОКРУЖЈУ: 1846–1866.
507–515	Nino Delić
DEMOGRAPHIC TRENDS IN
THE DISTRICT OF SMEDEREVO:
1846–1866
507–515
Драган Ашковић и Зоран Ранковић
ПОЕТИКА ЛИТУРГИЈСКОГ
ПЕВАЊА ИЗМЕЂУ УСМЕНЕ
И ПИСАНЕ ТРАДИЦИЈЕ
517–531	Dragan Ašković and Zoran Ranković
THE POETICS OF LITURGICAL
CHANT BETWEEN ORAL
AND WRITTEN TRADITION
517–531

Ивица Чаировић АХЕН – НОВИ РИМ, НОВИ КОНСТАНТИНОПОЉ? 533–543	Ivica Čairović AACHEN – NEW ROME, NEW CONSTANTINOPLE? 533–543
---	--

Јелена Достанић и Светлана Чизмић ПРОФИЛИ ПРЕДАНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЈИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 545–559	Jelena Dostanić and Svetlana Čizmić ORGANIZATIONAL COMMITMENT PROFILES IN THE REPUBLIC OF SERBIA 545–559
--	--

Слађана Д. Анђелковић ОСНОВНОШКОЛСКА НАСТАВА ЈЕСТАСТВЕНИЦЕ У СРБИЈИ: ОД 1844. ГОДИНЕ ДО КРАЈА 19. ВЕКА 561–575	Slađana D. Anđelković TEACHING <i>JESTASTVENICA</i> IN PRIMARY SCHOOLS IN SERBIA: FROM 1844 UNTIL THE END OF THE XIX CENTURY 561–575
---	---

Марина Савковић УНИВЕРЗИТЕТСКИ КАРИЈЕРНИ ЦЕНТРИ У СТРАТЕГИЈАМА ОБРАЗОВАЊА И ЗАПОШЉАВАЊА 577–590	Marina Savković UNIVERSITY CAREER CENTERS IN EDUCATIONAL AND EMPLOYMENT STRATEGIES 577–590
---	--

Бојана Марковић КАКО МЛАДЕ УЧИТИ МОРАЛНОСТИ? ПОУКЕ ИЗ КИНЕ И САД 591–602	Bojana Marković HOW TO TEACH YOUNG PEOPLE MORALITY: LESSONS FROM CHINA AND USA 591–602
--	--

Светлана Лазић САМОУБИСТВА У ЈАПАНУ 603–617	Svetlana Lazić SUICIDE IN JAPAN 603–617
---	---

Мирослав Пешић ИЗБОРИ ЗА ВЕЛИКУ НАРОДНУ СКУПШТИНУ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1888. ГОДИНЕ 619–636	Miroslav Pešić PARLIAMENTARY ELECTIONS IN THE KINGDOM OF SERBIA IN 1888 619–636
---	---

Небојша Берек СТАНИСЛАВ КРАКОВ: ЈЕДНА БИОГРАФИЈА 637–668	Nebojša Berec STANISLAV KRAKOV: A BIOGRAPHY 637–668
---	--

ОСВРТИ / REVIEWS

Драго Његован

НОВИ ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ МАТИЦЕ СРПСКЕ

(Тако, а не иначе: Сјоменица о 150-годишњици пресељења
Матице српске из Пешће у Нови Сад. Приредили Драган Станић
и Ђорђе Ђурић, Нови Сад: Матица српска, 2016)
669–672

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Богољуб Шијаковић

О ПРОБЛЕМИМА ДИНАМИКЕ САВРЕМЕНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ
(Hermann Lübbe, *Zivilisationsdynamik: Ernüchterter Fortschritt politisch
und kulturell*, Basel: Schwabe Verlag 2014)
673–675

Михаел Антоловић

ПЛЕДОАЈЕ ЗА „ДУГИ СРЕДЊИ ВЕК”

(Jacques Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*,
Zagreb: TIM press, 2015; s francuskog prevela Gordana V. Popović)
675–676

Часлав Оцић

КУЗМАНОВИЋ ТРАГА ЗА ИСТИНОМ

(Часлав Кузмановић, *Економија за ђочетнике 3: Почетак ђођиђунођ рођиђа.
Изабрани чланци 2013–2015*, Београд: Еверест медија и Снага народа, 2016)
677–678

НЕКРОЛОЗИ / OBITUARY

Триво Инђић

In memoriam

АЛЕКСАНДАР ВУКСАНОВИЋ (1960–2016)

ИЛИ

ШТА СВЕ МОЖЕ ЈЕДАН ЧОВЕК ДА УРАДИ

679–682

Владимир Николић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

683–687

КНЕЗ ПАВЛЕ КАРАЂОРЂЕВИЋ И НОВА ВЛАСТ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945.

ДРАГАН АЛЕКСИЋ

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
aleksic_dragan@open.telekom.rs

ИВАНА КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија
Цара Душана 196, Земун – Београд
ivana.km@kpa.edu.rs

САЖЕТАК: Рад се бави анализом правних прописа на основу којих је нова послератна власт у Југославији кнеза Павла Карађорђевића прогласила ратним злочинцем и народним непријатељем. Истраживање је смештено у контекст револуционарних промена у Југославији и прати покушаје привремених органа нове власти да, екстензивним тумачењем важећег кривичног законодавства и применом посебног кривичног законодавства уобличаваног у ратним околностима а уз ослонац на савезничке међународне кривичноправне норме, санкционишу делатност кнеза Павла. Још једно питање за чијим одговором у раду трагају аутори јесте да ли је такав однос нове власти према кнезу Павлу био логичан део процеса обрачуна с монархијом, односно, да ли је циљ проглашења кнеза Павла за ратног злочинца и народног непријатеља представљало уклањање значајног фактора Монархије који је могао угрозити опредељење нове власти за републикански облик владавине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рехабилитација, Намесништво, Монархија, кнез Павле Карађорђевић, нова власт, ратни злочини, АВНОЈ, Повереништво правосуђа, Краљевина Југославија

Указом Председништва Президијума Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) од 8. марта 1947. године бившој династичкој породици Карађорђевић одузето је држављанство и

конфискована целокупна имовина.¹ Међутим, од свих чланова породице Карађорђевић, нова власт у Југославији је, у поступку који је спровела још почетком 1945. године, једино кнеза Павла прогласила ратним злочинцем и народним непријатељем. Виши суд у Београду је 28. новембра 2011. године на захтев његове кћерке, кнегиње Јелисавете Карађорђевић, донео „Решење о рехабилитацији” којим се утврђује да је ништава „Одлука Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача којом је кнез Павле Карађорђевић оглашен злочинцем и народним непријатељем” из 1945. године, као и све њене правне последице.² Суд у образложењу „Решења” наводи да није постојала законска могућност осуде кнеза Павла Карађорђевића, односно да „Одлука” није заснована на закону и да не почива на материјалној истини, већ представља искључиво одлуку из идеолошко-политичких разлога.³

Премда је правоснажним судским решењем правно поништена одлука послератних власти, у јавности је отворена расправа о исправности овог акта с акцентом на правне недоследности Закона о рехабилитацији. Историјска наука се није оглашавала о овом питању, иако оно осим правне

¹

УКАЗ

На основу члана 16, става 3; члана 17, става 2, Закона о држављанству ФНРЈ од 1. јула 1946. године и на основу члана 14 став 3, Закона о врстама казни од 14. августа 1946. године а у вези члана 4 тачка 23 Закона о Президијуму Народне скупштине ФНРЈ, Председништво Президијума Народне скупштине ФНРЈ

Одлучује

Одузима се држављанство ФНРЈ и конфискује целокупна имовина:

Петру Александра Карађорђевићу,
Александру Петра Карађорђевићу,
Томиславу Александра Карађорђевићу,

Андреју Александра Карађорђевићу,

Марији Александра Карађорђевића,

Павлу Арсена Карађорђевићу,

Олги Павла Карађорђевића,

Александру Павла Карађорђевића,

Николи Павла Карађорђевића,

Јелисавети Павла Карађорђевића Сада сви у иностранству.

Спровођење ове одлуке поверава се Влади Федеративне Народне Републике Југославије.

У. бр. 392

8. марта 1947. године Београд

Секретар

Миле Перуничкић с.р.

Председник

др Иван Рибар с.р.

[*Службени лист ФНРЈ*, 64, 1. август 1947]

² Захтев за рехабилитацију кнеза Павла Карађорђевића поднет је Окружном суду у Београду 7. јула 2007, а Решење о рехабилитацији донето је 28. новембра 2011. на основу Закона о рехабилитацији од 17. априла 2006 [*Службени гласник РС*, 33/2006].

³ Решење о рехабилитацији кнеза Павла Карађорђевића, 28. новембар 2011, Рех. бр. 226/2010. Архива Вишег суда у Београду (АВСБ). Један од аргумената који се наводи у образложењу Решења јесте да је и Повереништво правосуђа Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) у време када је донета Одлука било на становишту да не постоји ни један важећи правни пропис на основу кога би се кнез Павле Карађорђевић огласио издајником или ратним злочинцем, као и да у надлежност Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача не спада утврђивање његове евентуалне одговорности, с обзиром на чињеницу да је он напустио земљу пре окупације. Пошто је ово мишљење Повереништва за правосуђе НКОЈ-а о евентуалној кривици кнеза Павла од кључног значаја за наше истраживање, објављујемо га у целини на крају рада (*Прилог бр. 3*).

има и историјску димензију. Изузетак је једна студија историчара Срђана Милошевића [Milošević 2013], којој се с методолошког и хеуристичког становишта могу ставити бројне примедбе и која је наишла на негативну критику у научној јавности [Јањетовић 2013: 227–323]⁴. Тематска окосница књиге је сагледавање два документа – „Одлуке о проглашењу кнеза Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем” и „Решења” Вишег суда у Београду, којим је ова одлука поништена.

Већ на први поглед може се уочити да је Милошевић тенденциозно обликовао своје истраживање с унапред постављеним претенциозним циљем да – бројним „провереним чињеницама” и вредносним судовима – „научно” објасни и докаже да је поступак послератних комунистичких власти које су осудиле кнеза Павла био исправан, а да „Решење” Вишег суда у Београду о рехабилитацији почива на идеолошким а не на правним разлозима. Стога, иако је студија прожета критичким тоном и, по речима аутора, трага за историјском истином, због бројних мањкавости (површног приступа оскудне хеуристичке основе, великог броја материјалних грешака,⁵ сагледавања и тумачења неоспорних чињеница садржаних у прворазредним архивским изворима кроз личну идеолошку призму⁶; селективне

⁴ У критици ове студије историчар Зоран Јањетовић указао је да Милошевић рехабилитације види само у реваншистичком светлу, као „намиравање идеолошких рачуна” а да судска одлука о рехабилитацији кнеза Павла почива на идеолошким а не на правним разлозима. На другој страни он даје пуни легитимитет и легалитет привременим комунистичким органима власти – АВНОЈ-у и НКОЈ-у, у доношењу „Одлуке” о проглашењу кнеза Павла ратним злочинцем. У томе, наглашава Јањетовић, долази до изражаја слабост моралне позиције аутора, јер он у основи прихвата комунистичко становиште о кривици кнеза Павла и апсолутном праву комунистичких власти да о његовој кривици суде, иако су сами за време рата прекршили низ одредби домаћег и међународног права. Показује да је Милошевић остао доследан у свом недоследном начину посматрања указујући на идеолошки контекст рехабилитације али не и на нелогичност чак и неморалност „Одлуке” Државне комисије. Недоследност се огледа и у чињеници да брани антифашизам али игнорише или умањује све његове „нузпроизводе” који заслужују сваку моралну и правну осуду. Коначно, иако не експлицитно, Милошевић рехабилитације види у контексту „теорије завере” нових политичких и економских елита и зато осуђује историјски ревизионизам, не увиђајући да је сваки ревизионизам нужен састојак сваке науке, закључује Јањетовић.

⁵ Милошевић није непосредно имао увид у документа која анализира, већ њихов садржај интерпретира на основу делова које, као доказе, наводи Виши суд у Београду у поступку рехабилитације, те зато често себе доводи у несагласност с непобитним чињеницама садржаним у доступној архивској документацији. Тако, на пример, тврди да је „Државна комисија 17. септембра 1945. г. донела ‘Одлуку о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача’, којом је кнез Павле проглашен за злочинца и издајника” [Milošević 2013: 8]. У оригиналном документу се, међутим, нигде не може пронаћи тај датум, већ је он унет у „Решење” грешком Суда, па га и Милошевић преузима из овог документа и користи као непобитну истину. Друга још озбиљнија грешка у вези с овим важним историјским извором је што „Одлуку о проглашењу Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем” није донела Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, како то у раду тврди аутор, јер то није била њена надлежност, већ Председништво АВНОЈ-а, врховног привременог законодавног тела на предлог НКОЈ-а, његовог извршног органа. То се већ на први поглед, без већег напора, може утврдити увидом у ова документа која се налазе у Архиви Вишег суда у Београду и у Архиву Југославије и која су интегрално објављена на крају овог рада (*Прилог бр. 2*).

⁶ Цела књига прожета је субјективним гледиштем аутора, у којем он, износећи неуверљиве чињенице по сопственом сахођењу и с личне идеолошке тачке, занемарује реалност

и субјективне употребе историјских извора)⁷ ограничен је сазнајни домет самог дела, а може да се доведе у питање и његов научни карактер.

С друге стране, и само „Решење о рехабилитацији кнеза Павла” донето је у једностраначком поступку у којем је Суд утврђивао чињенично стање само на основу материјала које му је доставио подносилац захтева. Због тога је неопходно сагледати чињенице и документе у вези са утврђивањем кнеза Павла за ратног злочинца и народног непријатеља објективном историографском и правном анализом, којом ће се утврдити њихова веродостојност и дати ваљано тумачење. Фокус аутора није на утврђивању и вредновању деловања кнеза Павла из раздобља Намесништва, за које га Државна комисија инкриминише, нити на вредносној оцени нових власти, већ на анализи позитивноправних прописа и аката на бази којих је „Одлука” уобличена. Циљ такве анализе је да покаже како су нове власти у промењеном друштвено-политичко-идеолошком контексту тражиле и нашле начин да кнеза Павла Карађорђевића прогласе ратним злочинцем и народним непријатељем.

историјске прошлости. Да би конструисао унапред постављену тезу о исправности судске одлуке послератних комунистичких власти и наметнуо сопствену представу о „политичком и идеолошком контексту Решења о Рехабилитацији”, Милошевић износи нетачне и ничим утемељене тврдње како би релативизовао значај једног документа који је као кључни доказ утицао да суд донесе одлуку о рехабилитацији: „Међу документима које је тим за рехабилитацију предочио суду и из којих је суд на крају делимично извео доказе налази се и **једно правно мишљење** (подвукли аутори) из јануара 1945. године чији је аутор **службеник повереништва за правосуђе НКОЈ-а** (подвукли аутори). Према том правном мишљењу, за дела каква се кнезу Павлу стављају на терет начелно је надлежна Државна комисија. Овај део аргументације савремени суд није узео у обзир” [Milošević 2013: 66]. Ово „правно мишљење” је тумачење Повереништва за правосуђе НКОЈ-а нацрта Одлуке о проглашењу кнеза Павла злочинцем и народним непријатељем, а „службеник повереништва за правосуђе НКОЈ-а” је Фране Фрол, повереник правосуђа (који је у привременој комунистичкој влади имао ранг министра правде), коме је, као врховној законодавној институцији судске власти, био упућен захтев да одобри правну заснованост „Одлуке”. Тврдња да је према мишљењу Повереништва правосуђа Државна комисија надлежна за дела која се стављају на терет кнезу Павлу јесте нетачна, јер се у том документу наводи: „Дела Павла Карађорђевића према томе, као лица које је побегло из земље пре окупације, не би могла да буду предмет извиђања пред Комисијом за утврђивање злочина окупатора и његових помагача” (Видети: *Прилог бр. 3*).

⁷ Због покушаја да манипулише историјским изворима и нескривено руковођен идеолошким а не научним мотивима у тумачењима, Милошевић је заказао као историчар. Потпуно неутемељено, без и једног извора или било какве анализе он износи тезу да је рехабилитација кнеза Павла извршена услед „преовлађујућег антикомунизма и доминантног антијугословенског опредељења најутицајнијег дела елите српског друштва” [Milošević 2013: 12]. У напомени 3, на страни 8, Милошевић наводи сајт на којем су објављена документа о рехабилитацији кнеза Павла, и изводи закључак: „На овом сајту објављено је више различитих докумената за које се тврди да их је издало Потпредседништво Националног комитета ослобођења Југославије, и Повереништво правосуђа. Међутим, главни документ Одлуку F број 3572, којом се утврђују злочини кнеза Павла Карађорђевића, донела је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, која се ни не спомиње на овој адреси у том контексту”. Овим злонамерним закључком Милошевић покушава да доведе у питање аутентичност и релативизује значај најважнијих документа на којима почива „Решење” о рехабилитацији, и да сугестивно упуту на помисао да је „Одлука” којом је кнез Павле проглашен ратним злочинцем, намерно изостављена од увида јавности. Књига иначе обилује оваквим манипулацијама, неувјерљивим закључцима, полуистинама и нестручном употребом историјских извора.

ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ ОКВИРИ НОВЕ ВЛАСТИ 1944–1945. ГОДИНЕ

У завршној фази рата у Југославији Комунистичка партија увелико је спроводила у дело револуционарне промене како у друштву тако и у систему власти. Непосредну законодавну и извршну власт у ослобођеним деловима земље вршили су централни органи нове власти: Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) као привремена скупштина и Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) као њен извршни орган и локални органи нове власти, народноослободилачки одбори [Петрановић 1992: 648]⁸. Међутим, иако су нови властодршци у земљи имали неограничену власт, из обзира према међународној заједници, а првенствено према савезницима, морали су да њено спровођење ускладе с принципима уставности и демократије. На то их је приморавала британско-совјетска политика компромиса – савезници су заједнички препоручивали поједина решења државних и уставноправних форми у вршењу власти која нису увек одговарала југословенским комунистима, али их нису могли јавно одбацити [Petranović 1988, II: 379–380]. Наиме, с порастом војних снага под Титовом командом и партизанским успесима у борбама с јединицама Осовине заоштравало се питање Монархије и избегличке Југословенске владе. Идеја о споразуму још увек званичних државних органа и покрета чију су борбу у земљи савезници подржавали с једне, и новоформираних органа власти и њихових војних јединица, с друге стране, коју су заступали, имала је политичку и војну димензију. Војна димензија југословенског питања испољавала се у форми питања савезничке подршке конкурентским покретима отпора, које је након капитулације Италије решено опредељењем за Тита. Политичка димензија пак, била је далеко сложенија како због начелне наклоности Велике Британије ка Монархији, тако и због обавезе коју је њен премијер, Винстон Черчил, имао према младом југословенском Краљу. Пошто је већ од Московске конференције у октобру 1943. године и Првог заседања АВНОЈ-а у Јајцу у новембру исте године било јасно да је компромис какав су Британци желели немогућ, њихова политика свела се на одлагање коначног решења о уређењу Југославије до окончања рата. Британски премијер је стајао на становишту да је важно „да се у атмосфери окупације, грађанског рата и емигрантске политике не доносе никакве неопозиве политичке одлуке у погледу будућег режима у Југославији” [Черчил 1964: 447]. Услов за постизање овог циља, показале се на Техеранској конференцији крајем 1943. године, било је ускраћивање подршке четничком покрету Драже Михаиловића и његово уклањање с функције министра војске у избегличкој Влади, на шта је краљ Петар најзад пристао. Овај раскид с Михаиловићем био је једина шанса Краља – иако му није гарантовао повратак у земљу бар му је поправљао изгледе и омогућавао да се савезници и даље код Тита залажу за њега.

⁸ Професор Бранко Петрановић наводи да НКОЈ није добио форму владе, иако је имао сва обележја народне владе.

Резултат овакве савезничке политике био је компромис југословенских комуниста с Монархијом постигнут споразумима, на Вису у јуну 1944. године и Београду 1. новембра исте године, који је представљао политички оквир функционисања нових власти у Југославији. Београдски споразум између НКОЈ-а под председништвом Тита и Краљевске владе под председништвом Ивана Шубашића базиран на начелу међународноправног континуитета Југославије обавезао је обе стране на придржавање „темељних и општих начела о уставности која је својствена свим демократским државама” [Петрановић 1992: 649]. Споразум је допуњен 7. децембра уношењем две нове одредбе: гарантован је рад политичких странака у земљи чиме је усвојен захтев Краљевске владе и потврђено је да ће законодавну власт вршити АВНОЈ до образовања Уставотворне скупштине чиме је усвојен захтев комуниста за легализацијом рада њихових привремених органа [Петрановић 1992: 650]. Утврђено је да ће се избори за Уставотворну скупштину одржати најдаље за три месеца после ослобођења целокупне националне територије и да ће ово новоизабрано представничко тело ратификовати сва законодавна акта АВНОЈ-а [Petranović 1976: 327–328]. Ову другу одредбу којом је гарантовано да ће њихов рад бити озакоњен југословенски комунисти искористили су за правно уобличавање већ успостављених промењених односа и учвршћивање тековина револуције. Веома обимном законодавном радњом креиран је правни оквир нове власти и у јавности стварана слика правне државе.

Из интензивне законодавне делатности АВНОЈ-а може се по свом значају за предмет овог истраживања издвојити неколико правних аката. „Одлука о прелазу у државно власништво непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних особа и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле” од 21. децембра 1944. године је, у имовину која је имала прећи у државно власништво или доћи под државну управу или секвестар, осим имовине држављана Немачког рајха и њених држављана која се налазила на територији Југославије и имовине фолксдојчера, уврстила и имовину ратних злочинаца и њихових помагача без обзира на држављанство, као и имовину сваке особе која је пресудом грађанских или војних судова осуђена на губитак имовине у корист државе [*Службени листи ДФЈ*, 2: 6. фебруар 1945/а; уп.: Zečević i Rorović 1996: 459–460]⁹. „Закон о конфискацији имовине и о извршењу конфискације” од 9. јуна 1945. године је у чл. 2 прописао да се конфискација имовине може изрећи искључиво у случајевима који су предвиђени законом и искључиво од стране оних власти које су за то овлашћене законом [*Службени листи ДФЈ*, 40: 12. јун 1945/в]¹⁰. „Закон о кривичним делима против народа и државе” од 15. августа 1945. године прописао је да се

⁹ Над имовином „отсутних особа које су у току окупације насилно одведене од стране непријатеља или су саме избегле” старање је преузимала Државна управа народних добара, основана при Повереништву за трговину и индустрију, и њоме управљала до доношења коначног решења о власништву.

¹⁰ Овај закон је после доношења устава потврђен Указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ од 27. јула 1946 [*Службени листи ФНРЈ*, 61: јул 1946/а].

као кривично дело против народа и државе сматра свака радња усмерена на обарање или угрожавање постојећег државног уређења, угрожавање спољне сигурности или основних демократских, политичких, националних и економских тековина ослободилачког рата (федеративно уређење државе, равноправност и братство југословенских народа и народна власт) и у 14 тачака, примера ради, навео понашања која се имају сматрати радњом извршења овог кривичног дела [*Службени листић ФНРЈ*, 59: 23. јул 1946]. За случај кнеза Павла значајна је допуна овог закона донета 4. децембра 1947. године којом је новим чланом 3-а, проширено временско важење „Закона о кривичним делима против народа и државе” и на период пре дана капитулације Југословенске владе 1941. године [*Службени листић ФНРЈ*, 106: 13. децембар 1947/а], о чему ће бити више говора на одговарајућем месту у раду.

Поред кривичноправних прописа које је уобличавала сама, нова власт у Југославији признавала је и међународне споразуме савезничких сила постигнуте још у току рата о суђењу и кажњавању ратних злочинаца. Посебно значајне кривичноправне одредбе о ратним злочинима биле су садржане у тзв. Лондонском споразуму о гоњењу и кажњавању главних злочинаца сила Осовине у Европи и оснивању Међународног војног суда који су Велике силе, победнице у рату, закључиле 8. августа 1945. године. У Статуту Међународног војног суда који се сматра саставним делом Лондонског споразума таксативно су наведена дела која се сматрају злочинима и која долазе у надлежност овог Суда. За наше истраживање значајна је одредба под а) у чл. 6 која као међународно кривично дело утврђује злочин против мира „то јест планирање, припремање, започињање или вођење агресорског рата или рата којим се крше међународни уговори, споразуми или гаранције, или учествовање у неком заједничком плану или завери за извршење ма ког од горе наведених дела”, за који злочин чл. 12 прописује могућност да се поступак поведе и у одсуству лица ако оно „није пронађено или ако Суд, из било ког разлога, нађе да је нужно, у интересу правде, да обави расправу у његовом одсуству [*Nirnbërška presuda 1948*¹¹; уп.: Зећевић и Поповић 1996].

НОВА ВЛАСТ И КАЖЊАВАЊЕ ПОЧИНИЛАЦА РАТНИХ ЗЛОЧИНА

Тешки злочини над цивилним становништвом и ратним заробљеницима и кршења правила међународног права од стране сила Осовине за време Другог светског рата резултирали су још у току рата иницијативом савезничких влада за кажњавање починилаца ових злочина. Још крајем 1943. године савезничке државе су почеле да при својим владама образују посебне комисије за ратне злочине [Зећевић и Поповић 1996: 9]. И нове власти у Југославији су на Другом заседању АВНОЈ-а 30. новембра 1943. године донеле Одлуку бр. 10 да се при Председништву НКОЈ-а образује

¹¹ Статут Међународног војног суда.

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, која ће утврђивати ратне злочине и њихове починиоце уз прикупљене доказе приводити надлежним судским органима ради утврђивања казне [Службени листи ДФЈ, 1. фебруар 1945]¹².

Државна комисија образована је при Председништву НКОЈ-а у циљу „утврђивања одговорности, проналажења и привођења казни свих лица одговорних за злочине које су у Југославији починили и чине у току рата окупатори и њихови помагачи”. Чланове ове Комисије именовао је НКОЈ [Zečević i Popović 1996: 21]¹³, који је 6. маја 1944. године донео и „Правилник о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача” [„Правилник о раду Државне комисије...”, Архив Југославије 110, 1-1-4¹⁴]. Према Правилнику Комисија је имала дужност да прикупља све податке и сав потребни доказни материјал помоћу кога се утврђује врста злочина, начин његовог извршења и починитељ злочина „у циљу изрицавања казни над извршиоцима злочина од стране надлежних судова”. Надлежност за прикупљање података о злочинима установљена је комбиновањем набрајања *exempli causa* и генералне клаузуле: „Комисија ће прикупљати податке о убиствима, телесним повредама, злостављањима, интернирању, осудама, хапшењима, силовањима, паљевинама, пљачки, бомбардовању мирног становништва с циљем истребљења, набавки средстава за извршења злочина, исељавању или пресељавању мирног становништва, одузимању или оштећењу приватне, народне или државне имовине или осталих добара (културних или уметничких дела, историских споменика и др.), као и свима оним делима, којима су злостављани појединци или масе, уништавана имовина или друга добра, или којима се помогло извршење ма којег од таквих сличних дела”¹⁴. Податке и доказни

¹² Одлука о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача донета на Другом заседању АВНОЈ-а 30. новембра 1943. објављена је у: [Службени листи ДФЈ, 1, 1. фебруар 1945].

¹³ За председника Комисије именован је др Душан Недељковић, професор Универзитета у Београду, за секретара др Влада Јокановић, адвокат из Сарајева, а за чланове: монсињор др Светозар Ритиг из Загреба, др Макс Шнудерл, адвокат из Марибора, генерал Јаков Авшић из Љубљане, Пера Крстајић, судија Округног суда са Цетиња, Павел Шатев, адвокат из Скопља, и Пера Мијачевић, адвокатски приправник из Старе Пазове. По одласку Јокановића на нову дужност, именован је крајем октобра 1944. за члана и секретара др Иван Гргић, адвокат из Книна, а у априлу 1945. за члана је именован др Милан Бартош, професор Универзитета у Београду.

¹⁴ Из редакције чл. 2 „Правилника” јасно је да набрајање злочина не представља позитивну енумерацију, већ само њихово набрајање, примера ради. Ова разлика је значајна за надлежност Државне комисије, која би у случају позитивне енумерације била ограничена само на побројане злочине, док набрајање *exempli causa* дозвољава успостављање њене надлежности и за злочине који у одредби нису поменути. Иако се у чл. 2 не каже изричито да се надлежност Комисије не исцрпљује у прикупљању података о побројаним злочинима, у прилог таквом закључку сведочи други део текста истог члана где се надлежност Комисије проширује уопштеном одредбом. На сличан начин поступило се и приликом редакције чл. 6 Статута међународног војног суда од 8. августа 1945. у којем су одређени злочини за чије је суђење надлежан Међународни војни суд (злочини против мира, ратни злочини и злочини против човечности) и у којем су код ратних злочина, тј. повреда ратних закона и ратних обичаја такве повреде наведене примера ради уз напомену да се ратни злочини не ограничавају на набројане повреде. Статут Међународног војног суда у: [Nirnbërška presuda, 1948: 14].

материјал Комисија је имала да прикупља „како о извршиоцима, тако и о организаторима, наредбодавцима, потстрекачима, духовним заточеницима, и помагачима, који су ма на који начин помогли извршењу или скривању злочина”.¹⁵ Државна комисија је требала радити сама или преко земаљских комисија (које је са истим задатком одмах требало да именују Председништва земаљских већа) чији је рад уједињавала, координирала и контролисала и које су јој достављале на даљи поступак сав прикупљени материјал [„Правилник о раду Државне комисије...”, Архив Југославије, члан 9]. Прописана је обавеза свих органа власти, војних лица и грађана да на захтев Државне комисије, земаљских комисија или њихових органа дају исказе и сва објашњења и пруже им у раду сваку потребну помоћ и без посебног захтева [Исто, члан 10]. За свој рад Комисија је била одговорна Националном комитету ослобођења Југославије који је извештавала о току тог рада [Исто, члан 11].

Из Одлуке АВНОЈ-а, која представља правно упориште за образовање Државне комисије и Правилника НКОЈ-а којим су прописана правила о њеном раду, може се закључити да је Државна комисија по својој правној природи била орган *sui generis*, а не орган правосуђа. Као орган који прикупља и утврђује чињенице које се односе на проналажење и привођење правосудним органима починилаца злочина из реда окупатора и њихових помагача, Комисија није имала функцију оптуживања, суђења и кажњавања, која је била резервисана за војне и цивилне судске органе. Процедурално се, дакле, њена надлежност исцрпљивала у истражној функцији и то временски ограниченој на период од почетка рата на територији Југославије. С друге стране, Комисија као орган који истражује и утврђује злочине окупатора и њихових помагача није имала функцију истраживања оних понашања која нису представљала злочин у кривичноправном смислу, односно која нису била предвиђена као радња извршења злочина. Садржински се, дакле, њена надлежност исцрпљивала у истраживању понашања која су позитивним кривичним законодавством (било националним или међународним, било главним или споредним) била прописана као злочини.

У прилог оваквом закључку иде и тумачење о компетенцијама Комисије које је 21. маја 1945. године дао савезни јавни тужилац ДФЈ др Јоже Вилфан. Набрајајући сва дела за која је Комисија требало да прикупља податке, Вилфан је у писму упућеном Комисији навео: „Из овог навођења, које има да прикупља Комисија произилази, да су то подаци који се односе само на криминал, те да се рад Комисије односи само и искључиво на криминал, а не на оне податке и на оно где је што друго по среди политички елемент и њему слично као што је: политичка пропаганда, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са

¹⁵ „Правилник”, чл. 3. Овако широк обухват лица која су од стране Комисије могла бити утврђена као злочинци био је израз намере да сви који су на било који начин учествовали у извршењу злочина буду приведени казни и потпуно у складу са већ израженом решеношћу савезничких држава да не допусте понављање искуства из периода по окончању Великог рата, када је услед недостатака одговарајућих међународних кривичних прописа немачки цар Вилхелм избегао одговорност за избијање рата.

окупаторима и домаћим издајницима, што се пак огледа у учешћу у политичким и војним организацијама или помагању таквих; затим у свим радњама којима се оправдавала окупација односно осуђивала Народно-ослободилачка борба; у непосредној или посредној достави неког лица; која је имала или је могла имати за последицу опасност по достављено лице; у стављању свог привредног предузећа у службу окупатора; у важнијем раду на привредној организацији односно предузећу које користи окупатору; обављању лиферирација за рачун окупатора; заступању интереса окупатора пред судовима; служењем у полицијском и чиновничком апарату на месту нарочито важном за окупатора; сваком одржавању присилних или пријатељских односа са припадницима окупаторске војске и власти, – све ове ствари, све ствари оваквог карактера спадају у компетенцију суда националне части, а не Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, те када Комисија узме и овакве ствари онда она прелази границе своје компетенције. Дакле компетенција Комисије односи се само на криминал, те се треба држати у границама те компетенције и не излазити ван њих” [„Компетенције...”, Архив Југославије, 110, 1–25].

Јасно је, дакле, да Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача није имала утемељену судску надлежност у праву, већ је једино имала да прикупља доказни материјал. Оснивачи и чланови Комисије су, међутим, слободније тумачили њене надлежности, па је овај привремени државни орган гоњења ратних злочинаца, нарочито у прво време далеко превазилазило оквире својих надлежности. Наиме, Комисија је у првим годинама свог рада, док су нови правосудни органи Југославије били у фази оснивања и конституисања предузимала бројне и разноврсне радње из делокруга њихове надлежности, да би се са стабилизацијом судова и јавних тужилаштва њена активност свела у границе одређене Одлуком и Правилником. То потврђује и председник Државне комисије Душан Недељковић у свом завршном Извештају, наводећи да је рад Комисије у прво време био отежан како због ратних услова, тако и услед тога што су и задатак који је пред њу постављен и апарат пред који је тај задатак био постављен били нови, односно непознати у ранијој правосудној пракси и по својој садржини и по својем обиму и по својим правним основима. Из сачуваних података види се да је у активности Државне комисије, формиране у оквиру новог система власти који је и сâм био у настајању и с обзиром на привремени карактер недовољно стабилан, било недоумица и лутања, а често и искорака изван граница прописане надлежности. Државна комисија је сарађивала са земаљским комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, са војним и јавним тужилаштвима и надлежним војним и редовним судовима стављајући им на располагање своје доказне материјале и учествујући у изради оптужница преко својих правних референата или уношењем текстова њених одлука, елабората и тематских реферата у оптужнице. Иако је након стабилизације судова и јавних тужилаштва активност Државне комисије сведена у оквир одређен Одлуком и Правилником, не треба губити из вида чињеницу да је Државна комисија до краја свог постојања чинила део

новоствореног државног апарата. Она у својем раду није могла изаћи из тог оквира, већ је морала изналасити начине да своју делатност, усмеравану од стране одлучујућих фактора новог поретка, правно утемељи. То није увек било једноставно, те поједине одлуке Државне комисије, међу којима свакако и она о кнезу Павлу Карађорђевићу, нису могле остати на строго правном терену већ су укључивале и идеолошко-политичке елементе.

„ОСУДА” КНЕЗА ПАВЛА У СВЕТЛУ ОБРАЧУНА НОВЕ ВЛАСТИ С МОНАРХИЈОМ

Нови комунистички режим, иако је пред савезницима коначно решење питања Монархије званично остављао по страни до краја рата, још у току рата отпочео је обрачун са Монархијом, односно са појединим њеним елементима. С обзиром на намеснички положај који је у систему власти Краљевине Југославије заузимао, као и на став који је имао према Комунистичкој партији Југославије и комунизму уопште, нове власти постарале су се да о кнезу Павлу у јавности створе представу која им је имала послужити у политичке сврхе. Слика о кнезу Павлу као „издајнику” и „народном непријатељу” уобличавана је од стране комуниста да би се доказао раскид са старим системом, у коме је хегемонију имала велико-српска буржоаска клика предвођена „Првим намесником.” Томе је свакако погодновало „чишћење монархије” извршено изменом чл. 38 Устава од 1931, о чему ће бити више речи на другом месту у раду, као и конфинација у којој се кнез Павле нашао вољом британских званичника. Наравно, било је потребно овом уклањању једног фактора Монархије дати и одговарајућу форму, за шта је носиоцима новог режима послужило право. Одлуком о проглашавању кнеза Павла за ратног злочинца и народног непријатеља нови властодршци у Југославији су и формално уклонили једног чиниоца Монархије, који у том тренутку фактички није могао да угрози њихово опредељење за републиканско уређење, а истовремено су тим чином у домаћој јавности демонстрирали своју одлучност у обрачуну са старим поретком који је требало повезати с његовим последњим предратним носиоцем – Кнезом намесником.

Временом су историјска наука и публицистика социјалистичке Југославије стереотипе о кривици и осуди кнеза Павла претвориле у непобитне историјске чињенице [Nikolić 2007: 32]¹⁶. Из тог разлога потребно је анализирати доступна документа која се односе на кнеза Павла, имајући стално на уму две ствари. Прво, потребно је нагласити да се закључци који ће у раду бити изнети о случају кнеза Павла не могу по аутоматизму односити и на остале личности чија је рехабилитација правно могућа (без обзира да ли је поступак окончан, траје, или још није покренут). Друго, мора се у обзир узети и околност да ови документи нису настали у неком

¹⁶ Коста Николић тврди да није постојала могућност да се историографија у тоталитарним режимима развија слободно и независно од центара моћи и да је спрега дела интелектуалне елите са политичким центрима обесмислила саму сврху истраживања, па и знање само по себи.

вакууму већ у реалном друштвено-политичком окружењу, те је указивање на политичко-идеолошку подлогу појединих правних аката било нужно. Укратко, сматрамо да се синтетичким правним тумачењем задовољава и захтев историјске науке да се она пише *sine ira et studio*.

Краљ Петар II и нова Влада образована под одлучујућим утицајем пучиста после војне капитулације Југославије напустили су земљу уз образложење да из иностранства настављају борбу за ослобођење државе која и даље постоји. У намери да положај у којем се земља нашла припише кнезу Павлу, Влада Душана Симовића је Краљу сугерисала да се „отресе” стрица који је Југославију окренуо од традиционалних савезника из Великог рата ка силама Осовине. Како је то спроведено, најбоље је литерарно исказао Милош Црњански, који је у овој Влади био саветник за штампу: Влада у избеглиштву настојала је да забашури „своју катастрофу под кишобран монархије”, а да би он изгледао што новији „Симовић и његово друштво, решили су да што пре баце стари” [Црњански 2008, IV: 90]. Тако је спроведено „чишћење” Краљевског дома: краљ Петар је 17. маја 1941. године извршио промену Устава из 1931. године којом је из Краљевског дома искључен кнез Павле са супругом и потомцима [Стојичић и Крстић Мистрицеловић 2013: 245, 258].¹⁷ Реакција бившег Кнеза намесника, кога су Британци интернирали у Кенију, на ово формално искључење из Краљевског дома назире се из његовог писма војводи од Кента, у коме га он приписује војницима-пучистима у Влади, налазећи оправдање и за остале чланове Владе и за краља Петра.¹⁸ Ово ускраћивање сигурности које је пружао положај члана Краљевског дома, које је следовало британском уклањању „Пејсија” с пута, олакшаће каснији обрачун комуниста с бившим Намесником.

Међу снагама отпора окупатору у земљи четнички покрет на челу с Дражом Михаиловићем уживао је подршку и помоћ Југословенске краљевске избегличке владе и савезника све до краја 1943. године, када услед фактичког пораста снаге партизанског покрета на челу са Титом и измене ратне ситуације савезници одлучују да подрже овај други покрет. Иако су се определили да као војног партнера прихвате партизански покрет, савезници су утицали на постизање компромиса између легалних власти Краљевине Југославије и нових власти створених у Југославији у току рата. Краљу Петру је након пристанка да смени Дражу Михаиловића с положаја министра у својој Влади преостало само да се ослони на помоћ савезника у смислу њиховог утицаја на Тита да по окончању рата омогући слободно изјашњавање народа Југославије о будућем државном

¹⁷ Указ донет у Јерусалиму објављен је у Лондону, у *Службеним новинама Краљевине Југославије*. Промена чл. 38 Устава извршена је на основу чл. 116 истог Устава који је изузетно, „у случају рата, мобилизације, нереда и побуне који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или кад су до те мере угрожени јавни интереси”, Краљу омогућавао издавање указа независно од уставних и законских прописа, уз обавезу да се изузетно предузете мере накнадно поднесу Народном представништву на сагласност [*Službene novine KJ*, 1, 19. avgust 1941].

¹⁸ Одговор кнеза Павла од 18. августа 1941. на писмо свог пашеног војводе од Кента од 1. јула 1941. Наведено према: [Јанковић и Лалић 2007: 58].

облику, пошто су нове југословенске власти чврсто остале при одлуци о забрани повратка Краља у земљу донетој на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, у новембру 1943. године.¹⁹ Нове власти, добивши потребан међународни легитимитет уласком у привремену Шубашићеву владу и признањем таквог стања од стране краља Петра II који је почетком 1945. године пренео своја овлашћења на Краљевско намесништво²⁰, почињу још у току рата припрему терена за коначано уклањање династије Карађорђевић и Монархије као облика државног уређења. Кнез Павле, скрајнут, без реалног политичког утицаја и лишен заштите коју му је гарантовало чланство у Краљевском дому, био је напогоднија личност за демонстрацију одлучности југословенских комуниста у обрачуна са Монархијом. Нове власти у овоме нису консултовале Југословенску владу у којој су преко својих представника биле заступљене, већ је сав рад око проглашења и покушаја осуде кнеза Павла преузело на себе Председништво АВНОЈ-а уз ослонац на НКОЈ и Државну комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Председништво АВНОЈ-а, које је било надлежно за доношење одлука у време између заседања АВНОЈ-а, а коме су као врховном законодавном и извршном телу те одлуке потом подношене на усвајање,²¹ иницирало је почетком 1945. године поступак у циљу проглашења кнеза Павла ратним злочинцем и конфискације његове имовине. Прецизно правно уоблича-

¹⁹ У Одлуци под тач. 2 стоји: „Краљу Петру II Карађорђевићу забрањује се повратак у земљу, с тим да ће питање краља и монархије решити сам народ својом сопственом вољом после ослобођења читаве земље”. „Одлука о одузимању права законите владе Југославије тзв. југословенској влади у иностранству и о забрани повратка у земљу краљу Петру II Карађорђевићу” у: [Прво и друго заседање АВНОЈ-а..., 1983: 293].

²⁰ Ова Одлука Пов. број 54 од 29. јануара 1945. гласи: „Ми Петар II, по милости божјој и вољи народној краљ Југославије решили смо и решавамо да донесемо следећу одлуку: Желећи дати изражаја нашој одлуци да народи Југославије слободно и преко демократски изабране Уставотворне скупштине изразе своју суверену вољу о коначном уређењу државе, одлучили смо да нашу краљевску власт, до одлуке Уставотворне скупштине, пренесемо на Краљевско намесништво. Ову нашу жељу и одлуку саопштили смо нашој Краљевској влади, и Краљевска влада ју је у целости одобрила.” На основу овог акта НКОЈ и тадашња Краљевска влада су на заједничкој седници одржаној у Београду 26. фебруара предложили др Срђана Будисављевића, др Анту Мандића и инж. Душана Сернеца за краљевске намеснике. Краљ Петар је прихватио предлог и 2. марта потписао указ о именовању намесника у Лондону под Пов. бр. 96, те пошто је Шубашићева влада поднела оставку 5. и нова Влада образована 7. марта, намесници су 8. марта положили заклетву и преузели вршење краљевске власти [Службени лист ДФЈ, 1945/б: 11, 9. марта 1945]. Изјава о опозиву краљевских намесника коју је краљ Петар дао за Радио Лондон 10. августа 1945. није могла имати никакво правно дејство, пошто у том тренутку он није имао право да врши краљевску власт.

²¹ „Одлука о Врховном законодавном и извршном народном представничком телу Југославије и Националном комитету ослобођења Југославије као привременим органима врховне народне власти у Југославији за време Народно-ослободилачког рата” донета је на Другом заседању АВНОЈ-а, којом је приликом Председништво АВНОЈ-а именovalo НКОЈ – председника, тројицу потпредседника и чланове (поверенике за поједине ресоре). За повереника за судство (касније је назив промењен у повереник за правосудје) именован је правник Фране Фрол, бивши „одјелни претстојник” из Загреба, члан Извршног одбора Хрватске сељачке странке и члан Извршног одбора Земаљског антифашистичког већа Хрватске, који ће од 1946. до 1953. обављати функцију савезног министра правосудја [Прво и друго заседање АВНОЈ-а..., 1983: 289–291].

вање овакве одлуке Председништво АВНОЈ-а поверило је НКОЈ-у, органу преко којег је остваривало своју извршну функцију.²²

Потпредседништво НКОЈ-а сачинило је нацрт Одлуке бр. 42 којом се кнез Павле Карађорђевић оглашава ратним злочинцем и народним издајником и сва његова лична имовина конфискује у корист државе,²³ који је 11. јануара 1945. године доставило Повереништву правосуђа на мишљење и евентуалне примедбе.

Повереништво правосуђа је у свом одговору од 13. јануара на нацрт Одлуке изнело ове примедбе: констатујући да Одлука нема имена предложило је назив „Одлука о проглашењу Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним издајником и о конфисковању његове имовине”; Одлука треба да буде донета у уобичајеној форми, на предлог НКОЈ-а а на основу чл. 4 Одлуке о Врховном законодавном и Извршном народном представничком телу Југославије и Националном комитету ослобођења Југославије као привременим органима народне власти у Југославији за време Народно-ослободилачког рата; у чл. 2 треба изоставити реченицу у којој се одређује назив Музеја јер се то може учинити у Правилнику чије је доношење предвиђено у истом члану, а уместо „народног одбора” ставити „народних добара”; одредбе чл. 4 треба раздвојити у два члана тако да се у чл. 4 каже само да се спровођење Одлуке поверава Поверенику за трговину и индустрију, док би се у чл. 5 казало да Одлука ступа на снагу даном обнародовања. Најзад, Повереништво правосуђа скренуло је пажњу на Одлуку о образовању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 30. новембра 1943. године, према којој је једино ова Комисија надлежна да утврђује одговорност лица за злочине. Иако Председништво АВНОЈ-а као врховна законодавна власт може узети на себе да утврђује да ли је неко ратни злочинац или народни издајник, закључује Повереништво правосуђа, таквом Одлуком ипак би се учинио изузетак од правила да одговорност утврђује и лица

²² [Архива Вишег суда у Београду. Национални комитет ослобођења Југославије, Потпредседништво, Повереништву за правосуђе, 11. јануар 1945, Одлука бр. 42; пос. бр. Рех. 226/2010].

²³ „На образложени предлог НКОЈ, Претседништво АВНОЈ-а доноси одлуку:

Члан 1.

Павле Карађорђевић, син Арсена Карађорђевића, оглашује се ратним злочинцем и народним издајником и сва његова лична имовина, без обзира где се налази, конфискује се у корист државе.

Члан 2.

Ставља се у дужност Државној управи Народног одбора да направи попис целокупне покретне и непокретне имовине Павла Карађорђевића те да исту узме под своју управу као државно добро, изузев „Музеја кнеза Павла” који се има предати Повереништву за просвету НКОЈ-а и којим ће се управљати по Правилнику који ће израдити Повереник за просвету НКОЈ-а. С преласком у државну својину музеј ће носити назив: „Музеј лепих уметности.”

Члан 3.

Од целокупне конфисковане имовине Павла Карађорђевића образоваће се посебан фонд о чијем имену и примени има одлучити НКОЈ.

Члан 4.

Ова одлука ступа одмах на снагу и њено спровођење поверава се Поверенику за Трговину и индустрију [Архива Вишег суда у Београду. Пос. бр. Рех. 226/2010].

одговорна за злочине у Југославији приводи казни Комисија која је у том циљу при Председништву НКОЈ-а већ одређена. На документу куцаном на писаћој машини следи текст дописан руком чији су поједини делови нечитки, али је из читљивог дела јасно да Повереништво правосуђа препоручује да ако би само Председништво АВНОЈ-а ипак преузело на себе изрицање овакве Одлуке, потребно је да се из ње види да је донета на основу извесног доказног материјала, односно да јој претходи Одлука Државне комисије, и предлаже следећу стилизацију чл. 1: „Павле Карађорђевић, син Арсена Карађорђевића, на основу података и доказног материјала Државне комисије за утврђивање злочина (или: на основу прикупљених података и доказног материјала) оглашује се ратним злочинцем и народним издајником”, и чл. 2: „Сва његова лична имовина, без обзира где се налази, конфискује се у корист државе” [Повереништво правосуђа Националном комитету ослобођења Југославије, 13. јануар 1945, бр 71/45 Зак., Архива Вишег суда у Београду. пос. бр. Рех. 226/2010].

Већ 22. јануара Повереништво правосуђа доставило је Председништву НКОЈ-а и правно мишљење о Одлуци о проглашењу Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним издајником, а на основу анализе извештаја Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача који се односи на бившег Намесника. Из тога произилази да је нова власт, решена да „осуди” Павла Карађорђевића, почетком 1945. године интензивно тражила правно упориште за квалификацију бившег Намесника као ратног злочинца и народног издајника. Констатујући да ни у Кривичном законiku ни у споредном кривичном законодавству бивше Југославије не постоји једна општа формулација за појам издаје какву је изнедрила кривичноправна теорија,²⁴ већ да су само набројане радње које повлаче одговорност криваца за одређена дела издаје (војна издаја, дипломатска издаја и др.) за чије је суђење и кажњавање био надлежан Државни суд за заштиту државе, Повереништво правосуђа примећује да поступци Павла Карађорђевића изнети у извештају Државне комисије „не би се могли сматрати као извршење дела издаје по кривичном закону”. Једини пропис који би евентуално дошао у обзир је § 103 Кривичног законика који предвиђа казну робије за онога ко поверени му државни посао са каквом страном владом или њеним опуномоћеником сврши на штету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно казну затвора уколико је такво дело учињено из нехата,²⁵ али се ни под њега не би могле подвести радње Павла

²⁴ Кривично дело издаје се у науци кривичног права карактерише као дело против спољашње државне безбедности, које „претпоставља напад на сигурност земље у односу према другим државама без обзира да ли је тај напад учињен за време рата или за време мира”, за разлику од веленздаје као дела против унутрашње државне безбедности. Мишљење Повереништва правосуђа од 22. јануара [Архива Вишег суда у Београду. Пос. бр. Рех. 226/2010] (Прилог. бр. 3).

²⁵ *Кривични законик за Краљевину Срба, Хрваија и Словенаца* од 27. јануара 1929, за који је Законом од 16. фебруара 1929. године под бр. 12074 наређено да ступа на снагу 1. јануара 1930, Београд 1929. У мишљењу Повереништва правосуђа стоји „Краљевине Југославије”, што је последица промене назива државе извршене кључним законом Шестојануарске диктатуре, Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929.

Карађорђевића пошто су сви његови поступци, а нарочито приступање Тројном пакту „озакоњени”²⁶. Даље, дела Павла Карађорђевића као лица „које је побегло из земље пре окупације” не могу бити предмет извиђања пред Државном комисијом образованом да утврђује одговорност, проналази и приводи казни сва лица одговорна за злочине које су у Југославији починили и чине у *иоку раиџа* окупатори и њихови помагачи. Из истог разлога искључена је и могућност да се рад Павла Карађорђевића подведе под појам ратног злочина и народне издаје који су дефинисани у чл. 13 и 14 Уредбе о војним судовима од 24. маја 1944. године.²⁷ Најзад, из истог разлога не би се могла на основу Одлуке АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године о прелазу у државну својину непријатељске имовине и о државној управи над имовином неприсутних лица конфисковати имовина кнеза Павла.²⁸ Немогућност да се по прописима „бивше Југославије” и прописима донетим у току народноослободилачке борбе рад Павла Карађорђевића „прогласи као злочиначки и издајнички као и да му се конфискује имовина”, не значи међутим да се његов рад не може прогласити злочиначким и издајничким. Правилна осуда кнеза Павла могла би се постићи или доношењем једне опште одлуке у којој би се дала дефиниција народног издајника и ратног злочинца која не би била везана за време окупације или у облику једне посебне одлуке законодавне власти на основу већ при-

који је за темељ имао идеологију интегралног југословенства чији је главни заступник био краљ Александар.

²⁶ Пошто су међународни уговори које би владалац (тј. у случају његовог малолетства Намесништво које је према преовлађујућем ставу у уставноправној теорији вршило сва краљевска овлашћења у пуној мери) закључио постајали правно перфектни тек ратификацијом, до које у погледу потписаног Протокола о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту није дошло јер Народно представништво није ни било сазивано, није јасно да ли је Повереништво правосуђа под термином „озакоњење” подразумевало да је одлука о приступању Тројном пакту донета сагласношћу тада постојећих надлежних фактора – Намесништва, Владе и Крунског савета, или је било на становишту да једна таква одлука без оснажења законом донетим од стране Народног представништва не би ни производила правно дејство.

²⁷ У чл. 13 је прописано да се ратним злочинцима, били они грађани Југославије, окупаторских или других земаља, имају сматрати „покретачи, организатори, наредбодавци те помагачи и непосредни извршитељи масовних убијања, мучења, присилног осељавања, одвођења у логоре и на присилни рад становништва, затим палежа, уништавања и пљачке народне и државне имовине; сви поједини поседници имања и предузећа у Југославији, окупаторским и другим земљама који су нечовечно експлоатирали радну снагу на присилни рад одведених људи; функционери терористичког апарата и терористичких наоружаних формација окупатора и домаћи у служби окупатора; они који су вршили мобилизацију нашег народа за окупаторску војску”, а у чл. 14 да се народним непријатељима имају сматрати „сви активни усташе, четници и припадници осталих оружаних формација у служби непријатеља и њихови помагачи; сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду – као шпијуни, достављачи, курири, агитатори и слично, који су натеравали народ да окупаторима преда оружје; сви они који су издали народну борбу и били у дослуху са окупатором; сви они који се одметну од народне власти и раде против ње; сви они који разарају народну војску, или су на други начин помагали и помажу окупатору; сви они који изврше тешке случајеве убиства и пљачке и слично” – „Уредба о војним судовима НОВЈ прописана 24. маја 1944. од врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Југославије Јосипа Броза Тита”, док. бр. 74, у: [Zbornik dokumenata podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije 1982, II, 13: 174–185].

²⁸ Одлука о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле [Службени лист ДФЈ, 2: 6. фебруара 1945/а].

купљених података и материјала који би се имали здружити уз оригинал те одлуке. Конфискација имовине би у оба случаја била само последица проглашења Павла Карађорђевића ратним злочинцем.²⁹

На основу овог мишљења и анализе Повереништва правосуђа, а на предлог НКОЈ-а, Председништво АВНОЈ-а је крајем јануара 1945. године донело „Одлуку о проглашењу бившег краљевског намесника Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем и о конфисковању његове имовине”³⁰ Потребно је нагласити да се ни у историографији ни у судском Решењу о рехабилитацији кнеза Павла не помиње Одлука Председништва АВНОЈ-а из јануара 1945. године, већ само Одлука Државне комисије која је само делимично сачувана и која се притом погрешно датира!³¹ Због тога је потребно анализирати најпре Одлуку АВНОЈ-а, а потом и Одлуку Државне комисије како би се на основу тачно утврђених чињеница у вези с проглашењем Павла Карађорђевића за ратног злочинца и народног непријатеља могао донети закључак о правној ваљаности тог чина.

Одлука Председништва АВНОЈ-а о проглашењу бившег краљевског намесника Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем и о конфисковању његове имовине донета је, како у уводном делу Одлуке стоји, „на предлог Националног Комитета Ослобођења Југославије, а на основу чл. 4 Одлуке о врховном законодавном и извршном представничком телу Југославије и Националном Комитету Ослобођења Југославије као привременим органима врховне народне власти у Југославији за време народно-ослободилачког рата”. Чланом 1 Одлуке Павле Карађорђевић је оглашен ратним злочинцем и народним непријатељем, а на основу података и доказног материјала Државне комисије за утвр-

²⁹ [Архива Вишег суда у Београду. Пос. бр. Рех. 226/2010]. Мишљење Повереништва правосуђа о проглашењу кнеза Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем (*Прилог бр. 3*).

³⁰ *Прилог бр. 2*. Одлуку су потписали председник Председништва АВНОЈ-а др Иван Рибар и секретар Председништва АВНОЈ-а Родољуб Чолаковић. Извештај који се помиње као предмет анализе Повереништва правосуђа од 22. јануара 1945. је вероватно израђен од стране неког правног референта Државне комисије, па је на основу њега затим донета Одлука Државне комисије којом се Павле Карађорђевић утврђује као ратни злочинац и народни непријатељ. Ова само делимично сачувана Одлука Државне комисије (између осталог, недостаје и део са датумом Одлуке) се и у историографији и у Решењу о рехабилитацији истиче у први план, као да Одлука председништва АВНОЈ-а не постоји, а уз то се и погрешно датира у 17. септембар 1945. Очигледно је у питању пропуст истраживача у некој од фаза истраживања (вероватно, или приликом увида или приликом обраде архивске грађе), јер је јасно да би након доношења Одлуке Председништва АВНОЈ-а о проглашењу Павла Карађорђевића за ратног злочинца и народног непријатеља у јануару 1945. доношење посебне одлуке од стране Државне комисије о истом лицу у септембру 1945. било беспредметно. Највероватније објашњење је да је Председништво АВНОЈ-а по препоруци Повереништва правосуђа здружило Одлуку Државне комисије са оригиналом своје Одлуке [Архива Вишег суда у Београду. Пос. бр. Рех. 226/2010].

³¹ Одлука Државне комисије о кнезу Павлу се погрешно датира у 17. септембар 1945. Суд који ову грешку прави у Решењу о рехабилитацији кнеза Павла вероватно је преузео из материјала који му је поднео правни тим подносиоца захтева. Што се историчара који се овим питањем баве на научној основи, пак, претпоставка је да користе сву доступну архивску грађу уз поштовање правила струке о њеном вредновању.

живање злочина.³² Из ове квалификације произилази да је Председништво АВНОЈ-а, вероватно на основу добијеног мишљења Повереништва правосуђа, одустало од првобитне намере да кнеза Павла прогласи народним издајником због приступања Југославије Тројном пакту. Пошто се на поступке бившег Намесника у вези с тим није могао применити чл. 103 Кривичног закона, Председништво АВНОЈ-а се одлучило на много еластичнију формулацију „народни непријатељ” под коју су се могли подвести и поступци бившег Намесника који нису били противправни, али који су могли бити различито вредносно оцењени. Чланом 2 сва имовина кнеза Павла конфискована је у корист државе, а чл. 3 стављено је у дужност Државној управи народних добара да његову целокупну покретну и непокретну имовину попише и узме је под своју управу као државно добро, изузимајући „Музеј Кнеза Павла” који се имао предати Повереништву просвете НКОЈ-а да њиме управља по Правилнику који ће само донети. У чл. 4 прописано је да ће се од целокупне имовине кнеза Павла образовати посебан фонд о чијем ће имену и примени одлучити НКОЈ, а чл. 5 је спровођење ове Одлуке поверено поверенику трговине и индустрије НКОЈ-а. Најзад, у чл. 6 предвиђено је да Одлука ступа на снагу даном обнародовања.³³

Подаци и доказни материјал на основу којих је донета Одлука Председништва АВНОЈ-а садржани су у делимично сачуваној Одлуци Државне комисије о утврђивању злочина окупатора и његових помагача, којом је утврђено постојање ратних злочина и издаје и Павле Карађорђевић регистрован као одговорни учесник у овим делима. Пошто је ова Одлука, као што је било уобичајено, израђена у стандардизованој форми и заведена у нарочити регистар, у коме је сваки утврђени злочинац добијао „F br”, Павле Карађорђевић је добио свој F број 3572. Из сачуваног фрагмента Одлуке види се да је она садржала уобичајене податке: личне податке злочинца, личне податке жртава злочина, односно оштећених (ова рубрика није попуњена), кратак опис и квалификацију злочина, те чињенично стање (појединости о злочинцу, месту, времену, начину и средству извршења ратног злочина/издаје). Може се основано претпоставити да је и део Одлуке који није сачуван садржао уобичајен попис доказа и имена саучесника³⁴. У рубрици насловљеној „Кратак опис и квалификација злочина” наводи се: издаја народа, гажење устава, саботажа наоружања и припрема земље за рат, разбијање јединства народа Југославије и припрема агресивног рата.

³² У куцаном тексту Одлуке део под наводницима је руком прецртан.

³³ [Архива Вишег суда у Београду. Пос. бр. Рех. 226/2010]. Видети: *Прилог бр. 2*. Увидом у сачувану архивску грађу и објављена документа нових власти нисмо нашли потврду да је ова Одлука било где објављена, што би значило да није ни ступила на снагу. Изостало је и потребно одобрење ове Одлуке Председништва АВНОЈ-а од стране АВНОЈ-а који је своје Треће заседање одржао у Београду у августу 1945.

³⁴ Саучесници Павла Карађорђевића првенствено била би лица која су на било који начин учествовала у приступању Југославије Тројном пакту, на првом месту преостала двојица намесника, председник Владе и министар спољних послова који су потписали Протокол о приступању Југославије Тројном пакту. На ово упућује и чињеница да су Одлуке Државне комисије о овим лицима у регистру заведене редом под F бројевима.

Затим се укратко даје оцена деловања Павла Карађорђевића за време Намесништва, која на уопштен начин негативно квалификује његову унутрашњу и спољну политику.³⁵ У одељку „Појединости о злочину” Комисија је подробније анализирала рад кнеза Павла у периоду у коме је као један од тројице намесника вршио краљевску власт, од октобра 1934. до 27. марта 1941. године. Комисија је констатовала да је кнез Павле злоупотребио положај намесника пошто је противно Уставу и суштини суверенитета владао апсолутистички, и за седам година те владавине починио ове тешке злочине: гажење Устава и узурпирање краљевске власти; саботажу припреме народа и земље за рат и одбрану; учествовање у стварању Пете колоне у држави уопште а у војсци и дипломатији наполе; растурање Мале антанте и отуђење Југославије од земаља демократије, већином њених дотадањих савезника; фашизирање земље и њено привредно и политичко потчињавање Немачкој и Италији; и припрема и потпис пакта којим је 25. марта 1941. године у Бечу Југославију предао на милост и немилост фашистичкој Немачкој. Најзад, Комисија констатује да за напред наведено постоје докази, између осталог, „и у исказима његових првих сарадника и саучесника из ондашњих цивилних и војних врхова државне управе”. Даље следи анализа поступака кнеза Павла које Државна комисија подводи под злочин „гажење устава и узурпирање краљевске власти”. Већ приликом полагања заклетве пред Народним представништвом, стоји у Одлуци, кнез Павле је „јасно свима ставио до знања да је решен на самовладу” тако што је „говорио само у првом лицу, о себи као носиоцу краљевске власти, игноришући друга два намесника”³⁶. Даље, закључује

³⁵ Каже се да је по преузимању намесничке власти кнез Павле погазио Устав тиме што је „целокупну власт узео у своје руке као неограничени господар, игноришући народно представништво”, да су за то време донети „противуставни закони о неравноправности грађана”, да су спољна и унутрашња политика вођене „по његовом личном нахођењу, без обзира на интересе земље”, да је у својој унутрашњој политици „развијао мржњу једног народа противу другог и тиме слабио његову отпорну снагу”, да је у спољној политици „задојен неодољивом мржњом према С.С.С.Р.” напустио дотадашње савезе и наслон на демократске земље и „тајно” укључио Југославију „привредно и политички у потпуну зависност Сила осовине”, да је 1941. закључио Тројни пакт „пошто је претходно и систематски спроводио саботажу наоружања и припремао земљу на капитулацију”, као и да је одвајањем од демократских земаља и потписивањем Тројног пакта „допринео агресивном рату сила осовине” – „Одлука Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача” [Архив Југославије, 110, ф. бр. 3572].

³⁶ Према чл. 42 Устава од 1931. намесници су пре преузимања краљевске власти полагали заклетву пред Народним представништвом „да ће Краљу бити верни и да ће владати по Уставу и земаљским законима.” Овај члан треба тумачити у вези са чланом 39 истог Устава који предвиђа да Краљ ступајући на престо полаже заклетву пред Народним представништвом и прописује текст заклетве у првом лицу једнине. С обзиром на то да је 1934. први пут примењен чл. 42 Устава, чињеница да је заклетва изговорена у првом лицу (тако што је нпр. текст заклетве у име Намесништва прочитао кнез Павле, а намесници Перовић и Станковић изговорили само крај текста „Тако ми Господ Бог помогао. Амин!”, или да су пак сви читали текст у првом лицу једнине), никако не доказује намеру да се нагласи неки нарочити положај у том телу које само као колегијум има сва права која припадају Краљу. У процедури полагања заклетве и њеној садржини између намесника и Краља према важећем Уставу није било разлике. То је још раније било потврђено у уставној пракси Србије (1839, 1868, 1889), а и ондашња уставноправна наука Намесништво је у правима изједначавала с Краљем. Тог су мишљења били и водећи правници – Слободан Јовановић и Лаза Костић,

Комисија, кнез Павле је задржао и себи непосредно потчинио цео „онај апарат, који је у циљу аутократске владавине око себе изградио краљ Александар”, преко кога је по сопственом нахођењу сабраћао са друга два намесника „док намесништво као тело стварно није ни постојало.” Кнез Павле је „измислио термине ‘Први намесник’, ‘Кнез намесник’ и сличне” и преко својих агената у штампи пласирао титулу „Павле, кнез од Југославије”, што по мишљењу Комисије „није чинио тек празне титуле ради”. У прилог овом закључку Комисија наводи да је и бивши намесник Иво Перовић на саслушању, између осталог, изјавио: „Све државне послове уопште, у име круне, а спољну политику напосе, резервисао је себи кнез и водио све сâм заједно са политичарима од свога поверења, као што су били: Стојадиновић, Корошец, Цинцар-Марковић, Цветковић”. Ово је и последњи део Одлуке који је, колико је ауторима рада познато, сачуван.

Из наведене садржине Одлуке јасно је да се и на њу односе уопштене констатације које важе и за остале одлуке Државне комисије. Најпре, и за доношење Одлуке о кнезу Павлу био је довољан доказ *prima facie* да је он одговорни учесник у ратном злочину односно издаји. Даље, и Одлука о кнезу Павлу била је акт који редовна правосудна пракса није познавала и која је по својој правној природи била акт *sui generis* (као и сâм орган који је Одлуку донео). Најзад, и Одлука о кнезу Павлу је имала само декларативан карактер, односно она није могла имати ни карактер оптужнице, а још мање карактер кондемпнаторне пресуде. Дакле, Одлука Државне комисије била је само акт иницијативе кривичног гоњења, односно акт који је правосудним органима, тј. органима тужилаштва имао послужити само као основ за покретање редовне истраге без прејудуцирања њихове одлуке о одустајању од кривичног прогона односно одлуке о стављању под оптужбу и извођењу пред суд. Међутим, из садржине ове Одлуке види се и њена *differentia specifica* у односу на остале одлуке Државне комисије, садржана у томе што је правна квалификација кнеза Павла као ратног злочинца и народног издајника извршена на основу чињеница које су превазилазиле оквир надлежности Комисије. Наиме, ни Одлука АВНОЈ-а ни Правилник о раду Државне комисије не остављају места ни најмањој сумњи о временском периоду у оквиру кога је постојала надлежност Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – у оба акта јасно је означено да се ради о времену рата и окупације. Дакле, Државна комисија није имала стварну надлежност за утврђивање злочина и одговорности злочинаца изван овог периода, па тако ни за утврђивање злочина и одговорности кнеза Павла који је напустио Југославију пре оног момента од кога је почињала правно установљена надлежност Комисије.

као и Живојин Перић, који је опет само акте који су у суштини значили укидање извора владалачке власти (абдикација, промена облика владавине) резервисао искључиво за владоаца. У предговору једној докторској дисертацији Перић износи став да намесници имају сва права која има и Краљ, односно да „не могу вршити само ону Власт Владачеву која им изречно у Уставу није дата, одредбе које се, као изузетне, имају тумачити и овде *stricto sensu*” [Перић 1940: 14].

ЗАКЉУЧАК

Правнологичким тумачењем сачуваних кључних докумената који су довели до „осуде” кнеза Павла, а у светлу утврђених историјских чињеница, може се реконструисати читав процес „осуде” кнеза Павла у хронолошки исправном следу. Најпре је Председништво АВНОЈ-а, судећи по документима, крајем 1944. или на самом почетку 1945. године, наложило Председништву НКОЈ-а да сачини нацрт Одлуке којом се Павле Карађорђевић проглашава ратним злочинцем и народним издајником. Председништво НКОЈ-а је израђени нацрт Одлуке 11. јануара доставило Повереништву правосуђа НКОЈ-а на мишљење и сугестије. Повереништво правосуђа је већ 13. јануара Потпредседништву НКОЈ-а дало своје примедбе и сугестије, а 22. јануара НКОЈ-у доставило и анализу нацрта Одлуке у којој је упозорило на правне недостатке и за постизање истог циља предложило две алтернативне, а правно утемељене могућности. Председништво АВНОЈ-а је, свакако имајући пред собом извештај Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача о кнезу Павлу (можда и Одлуку Комисије), усвојило мишљење и предлог Повереништва правосуђа и у јануару 1945. године прогласило Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем. На овакав след догађаја у процесу „осуде” кнеза Павла којој су нове власти у Југославији приступиле у циљу отклањања чак и евентуалне претње по још увек неучвршћени режим упућује поређење садржине сачуваних докумената. Што се Одлуке Државне комисије о кнезу Павлу тиче, највероватније је она већ била израђена у време када је Председништво АВНОЈ-а интензивирало рад на његовој дифamacији.

Управо је сазнање о правној неутемељености Одлуке Државне комисије у погледу кнеза Павла услед њене ненадлежности и могло усмерити нову власт да за „осуду” кнеза Павла потражи други начин, који би се и у земљи, а посебно у иностранству, код савезника, могао представити као правно основан. Правна ваљаност „осуде” кнеза Павла очигледно је била кључно питање на које је нова власт нашла одговор. Тако је по својој садржини један несумњиво идеолошки обрачун успешно заодевен правно прихватљивом формом. Одлуци Председништва АВНОЈ-а о проглашењу бившег намесника Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем и о конфисковању његове имовине, не могу се са чисто правног аспекта ставити они приговори који би се могли упутити истој или сличној одлуци Државне комисије. Наиме, у историји се могу наћи бројни примери сличног поступања нових власти које се после стварања новог стања у револуционарним превратима (ма колико они трајали) обезбеђују отклањањем свих потенцијално угрожавајућих чинилаца, посебно оних који ометају учвршћивање новог режима тиме што у јавности оличавају „реакцију.” Тако је и АВНОЈ, Одлукама донетим на Другом заседању правно утемељен као врховно законодавно и извршно тело у Југославији, сматрао да има право да у заштити новог стања предузме све потребне мере. Међутим, нужно је указати и на чињеницу да је АВНОЈ у

време доношења Одлуке о кнезу Павлу још увек имао привремени карактер, што свакако оставља отвореним питање о њеној легалности, али и легитимности. Наиме, Одлуци Председништва АВНОЈ-а којом је кнез Павле проглашен ратним злочинцем и народним непријатељем могу се ставити приговори и с аспекта легалитета и с аспекта легитимитета. Стриктно правно посматрано, с обзиром да није била утемељена ни у једном позитивном правном пропису било домаћег било међународног карактера, Одлука о кнезу Павлу може се сматрати незаконитом без обзира на каснију одлуку Уставотворне скупштине ФНРЈ о легализацији законодавних аката АВНОЈ-а. Са становишта легитимности, међутим, Одлука о кнезу Павлу свакако може бити предмет спорења и у историографији и у јавности.

Закључци до којих су аутори у овом истраживању дошли у погледу кнеза Павла се не могу простом аналогijом применити на сваког ко је од стране нових југословенских власти после Другог светског рата био осуђен или проглашен ратним злочинцем и/или народним непријатељем. Полазећи од таквог става, а на основу свега напред наведеног, може се о „осуди” кнеза Павла по мишљењу аутора закључити следеће. По свој прилици у питању је био обрачун с Монархијом, коју је званично у то време представљао само краљ Петар II Карађорђевић, али који је због британске заштите још увек био недоступан новој југословенској власти. На другој страни пак, кнез Павле, иако још од 1941. године није био члан Краљевског дома, био је новој власти погодан супститут за постизање главног циља, и то и у формалном и у садржинском смислу. Осим тога, нови режим је желео, како самом дефиницијом правног акта – „Одлука о проглашењу краљевског намесника Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем”, тако и квалификацијом „злочина” које је починио намесник из Краљевског дома Карађорђевића, у очима јавности додатно да компромитује Монархију.

Прилоз бр. 1.

Национални комитет ослобођење Југославије

Повереништво правосуђа Бр. 71/45 Зак.³⁷

Потпредседништво Националног комитета ослобођења Југославије³⁸

Београд

На нацрт Одлуке о проглашењу Павла Карађорђевића ратним злочинцем и о конфисковању његове имовине слободни смо ставити следеће примедбе:

- 1) Одлука нема назива. Предлажемо да одлука носи назив: О проглашењу Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем и о конфискацији његове имовине.
- 2) Одлука треба да буде донета у уобичајеној форми, тј. на предлог Националног комитета ослобођења Југославије, а на основу члана 4 Одлуке о Врховном законодавном и извршном народном представничком телу Југославије и Националном комитету ослобођења Југославије за време Народно ослободилачког рата. У члану 2 треба изоставити последњу реченицу јер се назив музеја може одредити правилником, чије је доношење већ предвиђено у истом члану. У првој реченици место „Народног одбора” треба да стоји „народних добара”
- 3) Као четврти члан треба предвидети само да се провођење Одлуке поверава Поверенику за трговину и индустрију Националног комитета ослобођења Југославије, а као пети члан треба предвидети да Одлука ступа на снагу даном објављивања.
- 4) На крају скрећемо пажњу да Одлуку о образовању државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 30. новембра 1943.³⁹ године, према којој је једино ова комисија надлежна да утврђује одговорност лица за злочине и да их проглашује ратним злочинцима (у тексту прецртано, прим. аут.). Истина је да Председништво антифашистичког већа Народног ослобођења Југославије, као

³⁷ Документ куцан ћирилицом налази се у Архиви Вишег суда у Београду, Рех. бр. 226/2010.

³⁸ НКОЈ је конституисан уједно са АВНОЈ-ем као врховни привремени /за време рата/ орган власти одлуком од 29. 11. 1943. /друго заседање АВНОЈ-а/, Одлука о врховном законодавном и извршном народном представничком телу Југославије и националном комитету ослобођења Југославије као привременим органима врховне народне власти у Југославији за време народно-ослободилачког рата од 29. 11. 1943: „Чл. 5: Претседништво Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије именује Национални комитет ослобођења Југославије. Чл. 6: Национални комитет ослобођења Југославије јесте највиши извршни и наредбодаваћи орган народне власти у Југославији преко кога АВНОЈ остварује своју извршну функцију. Чл. 7: Национални комитет има сва обележја народне владе. За свој рад Национални комитет одговара АВНОЈ-у. Чл. 8: Национални комитет састоји се из претседника, три потпредседника и одговарајућег броја повереника). Чланове НКОЈ-а именовало је Председништво АВНОЈ-а и потврдио Пленум АВНОЈ-а 30. 11. 1943: Председник НКОЈ-а и повереник за народну одбрану маршал Јосип Броз Тито, Потпредседник Едвард Кардељ, Потпредседник и повереник за информације Владислав Сл. Рибникар, Потпредседник Божидар Маговац) + још 13 повереника. – Наведено према: *[Прво и Друго заседање Антифашистичког већа...1983]*.

³⁹ Одлука о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача донета је 30. новембра 1943. на Другом заседању АВНОЈ-а *[Службени лист ДФЈ, 1: 1. фебруар 1945, 5]*.

врховна законодавна власт може узети на себе да она сама утврђује да ли је неко ратни злочинац или народни издајник, но свакако оваквом једном Одлуком учинио би се изузетак правила да одговорност и привођење лица одговорних за злочине у Југославији изриче само Председништво антифашистичког већа народног ослобођења Југославије место Комисије која је у том циљу већ одређена.

Смрт фашизму – слобода народу !

У Београду, 13 јануар 1945.

Повереник правосуђа⁴⁰

⁴⁰ Повереник за правосуђе у то време био је Фране Фрол.

Прилог бр. 2.

Председништво антифашистичког
већа народног ослобођења Југославије⁴¹

ОДЛУКА

о проглашењу бившег краљевског намесника Павла Карађорђевића ратним злочинцем и народним непријатељем и о конфисковању његове имовине.

На предлог Националног Комитета Ослобођења Југославије, а на основу члана 4 Одлуке о врховном законодавном и извршном народном представничком телу Југославије и Националном Комитету Ослобођења Југославије као привременим органима врховне народне власти у Југославији, за време Народно-ослободилачког рата, Председништво Антифашистичког Већа Народног Ослобођења Југославије доноси следећу Одлуку:

Члан 1

Павле Карађорђевић, син Арсена Карађорђевића, на основу података и доказног материјала Државне комисије за утврђивање злочина, оглашује се ратним злочинцем и народним непријатељем.

Члан 2

Сва његова имовина, без обзира где се налази, конфискује се у корист државе.

Члан 3

Ставља се у дужност Државној управи народних добара да попише целокупну покретну и непокретну имовину Павла Карађорђевића и да исту узме под своју управу као државно добро, изузев „Музеја Кнеза Павла” који се има предати Повереништву просвете Националног Комитета Ослобођења Југославије да њим управља по Правилнику који ће исто Повереништво изградити.

Члан 4

Од целокупне конфисковане имовине Павла Карађорђевића има се образовати посебан фонд, о чијем имену и примени има одлучити Национални Комитет Ослобођење Југославије.

Члан 5

Провођење ове одлуке поверава се Поверенику трговине и индустрије Националног Комитета Ослобођења Југославије.

⁴¹ Документ куцан ћирилицом налази се у Архиви вишег суда у Београду, Рех. бр. 226/2010.

Члан 6

Ова Одлука ступа на снагу даном обнародовања.

У Београду јануара 1945.

ПРЕТСЕДНИШТВО АНТИФАШИСТИЧКОГ ВЕЋА НАРОДНОГ
ОСЛОБОЂЕЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Секретар
Родољуб Чолаковић, с.р.

Председник
Др Иван Рибар, с.р.

*Прилоз бр. 3.*НАЦИОНАЛНИ КОМИТЕТ ОСЛОБОЂЕЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ,
ПОВЕРЕНИШТВО ПРАВОСУЂА⁴²

I

У науци Кривичног права, кривично дело „издаје” карактерише се као дело против спољашње државне безбедности, за разлику од veleиздаје као дела против унутрашње државне безбедности. Кривично дело издаје према томе, претпоставља напад на сигурност земље у односу према другим државама без обзира да ли је тај напад учињен за време рата или за време мира.

Ни у кривичном закону бивше Југославије, нити у њеном споредном кривичном законодавству, није унета оваква једна општа формулација за појам издаје, већ су се набројале само радње које су повлачиле одговорност криваца за одређена дела издаје. Тако, била су предвиђена као засебна дела: војна издаја, дипломатска издаја и др. За суђење и изрицање казне по овим делима био је надлежан Државни суд за заштиту државе.

Поступци Павла Карађорђевића, изнети у извештају Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, не би се могли сматрати као извршење дела издаје по кривичном закону. Једини пропис који би долазио у обзир био би члан 103 К.З. који гласи:

Ко поверени му посао са страном владом или њеним опуномоћеником сврши на штету Краљевине Југославије казниће се робијом.

Ако је дело учињено из нехата, учинилац ће се казнити затвором.

Но и под овај пропис такође би могло подвести радње Павла Карађорђевића, јер су сви његови поступци, а нарочито приступање Тројном пакту, озакоњени, те би се могло истакнути правнички јак приговор, да се не може сматрати да су поступци Павла Карађорђевића ишли на штету Краљевине Југославије, када су му поступци одобрени законом. У погледу овог прописа истакнуто је још и раније да ће он тешко доћи до примене, пошто је редовно случај да су послови са страним државама зависни од ратификације.

У кривичном закону дакле не би требало тражити основ за оглашавање Павла Карађорђевића издајником, а још мање ратним злочинцем, пошто такав назив извршиоца кривичног дела није ни постојао.

II

Одлуком Авној-а од 30. 11. 1943. образована је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Циљ ове комисије је да утврђује одговорност, проналази и приводи казни „сва лица одговорна за злочине које су у Југославији починили и чине окупатори и њихови помагачи”

Дела Павла Карађорђевића према томе као лица, које побегло из земље пре окупације не би могла да буде предмет извиђања пред Комисијом за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

⁴² Документ куцан ћирилицом налази се у Архиви Вишег суда у Београду. Рех. бр. 226/2010.

III

Уредбом о војним судовима⁴³, предвиђајући надлежност војних суда у члановима 13 и 14 даје дефиницију „ратног злочина” и „народног непријатеља”. Из ових прописа јасно се види, да су под појам ратног злочина и народне издаје такође узети у првом реду злочини и издаје за време окупације, те се ни под ове прописе не може подвести умишљени издајнички рад Павла Карађорђевића.

Наводе се дословно чланови 13 и 14 Уредбе о војним судовима:

Члан 13. Ратним злочинцима, били они грађани Југославије, окупаторских или других земаља, имају се сматрати: Покретачи, организатори, наредбодавци те помагачи и непосредни извршитељи масовних убијања, мучења, присилног исељавања, одвођења у логоре и на присилни рад становништва, затим палежа, уништавања и пљачке народне и државне имовине; сви поједини поседници имања и предузећа у Југославији, окупаторским и другим земљама који су нечовечно експлоатирали радну снагу на присилни рад одведених људи; функционера терористичког апарата и терористички наоружаних формација окупатора и домаћи у служби окупатора; они који су вршили мобилизацију нашег народа за непријатељску војску.

Члан 14. Народним непријатељима имају се сматрати: сви активни усташе, четници и припадници осталих оружаних формација у служби непријатеља и њихови организатори и помагачи; сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду – као шпијуни, достављачи, курири, агитатори и слично, који су натеравали народ да окупаторима преда оружје; сви они који су издали народну борбу и били у дослуху с окупатором, сви они који су се одметнули од народне власти и раде против ње; сви они који разарају народну војску, или су на други начин помагали и помажу окупатору; сви ону који изврше тешке случајева убиства и пљачке и слично.

IV

Одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. о прелазу у државну својину непријатељске имовине⁴⁴ и о државној управи над имовином неприсутних лица, предвиђено је да ће имовина лица која нису присутна прећи под државну управу. По овом основу не би се могла извршити конфискација имовине Павла Карађорђевића, јер је у питању само „имовина одсутних лица која су у току окупације (подвучено у тексту, Д.А.) насилно одведена или су сами избегли” (чл. 2 ст. 1).

⁴³ Уредбу о војним судовима прописао је 24. маја 1944. Врховни штаб НОВ и ПОЈ. Предвиђено је да се војни судови оснују при корпусима и војним областима и да се при Врховном штабу успостави Виши војни суд. Средином јануара 1945. Јосип Броз Тито је потписао Уредбу о допуни Уредбе о војним судовима. Допуном су укинута судови при командама подручја и штабовима партизанских јединица а чл. 16 је предвиђао следеће казне: строги укор, имовинска казна (новчана и у натури) изгон из пребивалишта, лишење чина односно звања, уклањање с положаја, присилни рад у трајању од месец дана до две године, тешки присилни рад у трајању од месец дана до две године па и више и смртна казна (Broz 1988-XXVI: 9, 134).

⁴⁴ Видети у: [Zečević i Popović 1996: 459–460].

V

Немогућност да се по прописима бивше Југославије и прописима који су донети у току Народноослободилачке борбе, рад Павла Карађорђевића прогласи као злочиначки и издајнички као и да се конфискује имовина, не значи да се такав рад не може прогласити злочиначким и издајничким. Издајничка политика Павла Карађорђевића, његово упорно приближавање фашистичким вођама Немачкој и Италији, тежња његова за апсолутним господарењем у земљи, његов ненародни став у свим пословима – давно су већ осуђени у народу. Један акт законодавне власти имао би само ту осуду да констатује на основу материјала и података који су већ до сада прикупљени у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Што се тиче форме у којој би се остварила ова правилна осуда, постоје две могућности. Могла би се донети одлука опште нарави у којој би се дала дефиниција народног издајника и ратног злочинца, но која не би била везана за време окупације. На основу овакве одлуке Павле Карађорђевић би био проглашен ратним злочинцем и народним издајником. Друга могућност била би да се одлуком законодавне власти посебно прогласи Павле Карађорђевић ратним злочинцем и народним издајником на основу података и материјала који је већ прикупљен и који би требало здружити уз оригинал одлуке.

Конфискација имовине била би само последица проглашења Павла Карађорђевића ратним злочинцем шта више ако би се доносила посебна одлука АВНОЈ-а о проглашењу Павла Карађорђевића ратним злочинцем не би било потребно да се тој одлуци говори о конфискацији, јер ако се он прогласи ратним злочинцем, онда основ за конфискацију већ самим тим постоји и то на основу чл. 1 ст. 3 Одлуке о прелазу у државну имовину неприсутних лица.⁴⁵

Београд 22. јануар 1945.

⁴⁵ У члану 1 став 3 Одлуке стоји: „Сва имовина ратних злочинаца и њихових помагача, без обзира на њихово држављанство и без обзира на држављанство, имовина сваке особе која је пресудом грађанских или војних судова осуђена на губитак имовине у корист државе.

Имовина југословенских држављана пада у том случају под удар ове Одлуке, без обзира да ли се налази у земљи или иностранству” [„Одлука о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле”, *Службени листи* ФНРЈ, 2: 6. 2. 1945].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЗАКОНИ

- Архив Југославије. Фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача¹¹⁰:
- Виши суд у Београду: Архива (1945). Национални комитет ослобођења Југославије. Потпредседништво, Повереништву за правосуђе, 11. јануар 1945, Одлука бр. 42.
- Кривични законик за Краљевину Срба, Хрватска и Словенаца* (1929). Од 27. јануара 1929. Београд: Г. Кон.
- Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије* (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943) (1983). По стенографским белешкама и другим изворима. Саставио и средио за штампу Слободан Нешовић (четврто издање – основно службено издање из 1953. проширено и допуњено објашњењима и регистром), Београд: Просвета.
- Службени гласник Републике Србије* (2006). 33: 2006.
- Службени лист ДФЈ* (1945). Одлука о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача... 1: 1. фебруар 1945.
- Службени лист ДФЈ* (1945/а). Одлука о прелазу у државно власништво непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних особа и сквестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле. 2: 6. фебруар 1945.
- Службени лист ДФЈ* (1945/б). 11: 9. март 1945.
- Службени лист ДФЈ* (1945/в). Закон о конфискации имовине и о извршењу конфискации. 40: 12. јун 1945.
- Службени лист ФНРЈ* (1946). Закон о кривичним делима против народа и државе. 59: 23. 6. 1946.
- Службени лист ФНРЈ* (1946/а). Указ Президијума Народне скупштине ФНРЈ. 61: јун 1946.
- Службени лист ФНРЈ* (1947). Указ. 64: 1. август 1947.
- Службени лист ФНРЈ* (1947/а). Закон о кривичним делима против народа и државе. 106: 13. децембар 1947.
- Nirnerška presuda* (1948). Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (1982). Tom II, Knj. XIII, Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Zečević, Miodrag i Jovan Popović /prir./ (1996). *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*. Beograd: Arhiv Jugoslavije; ZAD.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Јанковић Миодраг и Вељко Лалић (2007). *Кнез Павле: Истина о 27. марта*. Београд: Una Press.
- Јањетовић, Зоран (2013). Критика: Srđan Milošević, *Istorija pred sudom, Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića. Токови историје*, 2: 327–323.
- Перић, Живојин (1940). *Предговор докторској дисертацији Радивоја В. Ђисаловића: Намесништво, судија из уредног права*. Нови Сад (б.и).
- Петрановић, Бранко (1992). *Србија у Дружбу светског рата: 1939–1945*. Београд: Војно-издавачки и новински центар.
- Стојичић, Слободанка и Ивана Крстић Мистрицеловић (2013). *Државнојавна историја српског народа: феудална Србија, Кнежевина и Краљевина Србија, Краљевина Југославија*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.

- Црњански, Милош (2008). *Ембахаде*. IV, Београд–Подгорица: Штампар Макарије – Октоих. Приредио Мило Ломпар.
- Черчил, Винстон (1964). *Друђи свейски рай: Обруч се сѣеже*, Том 5. Београд: Просвета (превела Милица Михаиловић).
- Milošević, Srđan (2013). *Istorija pred sudom: interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*. Београд: Fabrika knjiga.
- Nikolić, Kosta (2007). O fenomenu naučne regresije u savremenoj srpskoj istoriografiji i publicistici – primer Drugog svetskog rata, *Istorija 20. veka*, XXV, 2.
- Petranović, Branko (1976). *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti: 1942–1945*. Београд: Nolit.
- Petranović, Branko (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga*. Београд: Nolit.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Službene novine Kraljevine Jugoslavije. Br. 1, 19. avgust 1941. Доступно на:
<http://digitalizovanaiszdanja.sluzbenenovine.rs/Digitalizovanaiszdanja/viewdoc?uuid=610ac70c-e643-4eca-8bdc-18clad6bf260>. Приступљено: 8. 10. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PRINCE PAVLE KARAĐORĐEVIĆ AND NEW YUGOSLAV AUTHORITIES IN 1945

by

DRAGAN ALEKSIĆ

Institute for Recent History of Serbia
 Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
aleksic_dragan@open.telekom.rs

IVANA KRSTIĆ-MISTRIDŽELOVIĆ

Academy of Criminalistic and Police Studies
 Cara Dušana 196, Zemun – Belgrade
ivana.km@kpa.edu.rs

SUMMARY: During the final phase of the war, the Communist Party of Yugoslavia started to introduce revolutionary changes, both in society and the system of government. One of the most important issues for Yugoslav communists was the question of the abolition of the monarchy. However, the new state holders had to regulate their rule according to the basic principles of democracy and constitutionality (out of respect for international community, especially the allied states: the United Kingdom and the Soviet Union), although they had unlimited power at disposal. This liability came as a consequence of compromise arrangement with monarchy, made after the Allies insisted on joint government formation and respect of Kingdom of Yugoslavia's constitutional and legal forms, following the fact that this country was sole recognized subject of international law. Compromise agreement, participation of communists in government, and the fact that British Prime Minister Churchill was a monarchist protected King Petar from the decision of AVNOJ (Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia) about his removal.

Another representative of the monarchy, Prince Pavle, although dismissed in 1941, interned in Africa and excluded from the Royal House, became a convenient substitute for (at least formal) conflict between the communists and the monarchy. Former Prince Regent could not be incriminated for war crimes, since he spent the war abroad, so the new authorities needed a new legal formula to convict him. The solution was given by the Presidency of AVNOJ, the temporary supreme legislative body, which produced the act: "The Decision of Declaring Prince Regent Pavle Karađorđević a War Criminal and an Enemy of the People", with regard to his political acts while he was a Regent. This legal act is unsustainable from the standpoints of both legality and legitimacy. Actually, the basic characteristic of this act is an ideological persecution enveloped in an acceptable legal form.

KEYWORDS: rehabilitation, regency, monarchy, Prince Pavle Karađorđević, new authorities, war crimes, AVNOJ, justice trustee, Kingdom of Yugoslavia

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ ВОЈВОЂАНСКИХ МАЂАРА

КЛАРА ТОТ ГЛЕМБА

Влада АП Војводине

Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност
Булевар Михајла Пупина 16, Нови Сад, Србија
klara.glemba@gmail.com

САЖЕТАК: У раду су приказане студије културне политике, дилеме око одређивања и дефинисања појма као и утицај културне политике на очување идентитета војвођанских Мађара – пре свега културног идентитета. Осврт на ову занимљиву тему изазван је појавом да и поред непрестаног негативног тренда наталитета, појачане емиграције и асимилације, Мађари у Војводини имају, у поређењу с другим националним мањинама, најшири круг културних, стручних и интересних удружења. Број веома разноврсних манифестација, по садржини, из године у годину стално се повећава, а све већа приврженост идентитету и идентификацији с мађарским културним елементима – као што су матерњи језик, религија, образовање – упућују на размишљање о узроцима ове тенденције. За почетак, нуде се неки од могућих одговора на ово питање. Реч је о буђењу идентитета војвођанских Мађара, или побољшавање адекватне културне политике, односно друштвено-политичких околности у којима се њихов идентитет испољава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: културни идентитет, културна политика, Мађари, националне мањине, традиција удружења

СТУДИЈЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ

Дилема: културна политика / политика културе

Приликом покушаја дефинисања појма културне политике, суочавамо се с многобројним тешкоћама, дилемама као и многим покушајима схватања и тумачења. И то не без разлога. У културној политици преламају се друштвене, политичке и идеолошке супротности савременог света; одражавају се битни циљеви друштвеног развоја и политичких борби; одсликава се укупна позиција, слобода и стваралаштво човека; рефлектује се свакодневни живот [Прњат 2006: 49]. У циљу што адекватнијег

одређивања појма Стеван Мајсторовић културну политику повезује с дво-струком улогом државе која истовремено подстиче и спутава уметничко стварање, слободе и предузимљивости [Majstorović 1977: 219]. Петер Рот развија идеју Хермана Глазера у смислу одређивања задатка културне политике, по којем она треба да се артикулише, понуди и прикаже у њеној синтакси, семантици и прагматици као свакодневна појава а не у стању свечаног емоционалног доживљаја [Rot 1995: 13]. По његовом схватању, за културну политику од централног значаја је аутономија културних снага као и задатак политике – не само да учествује у стварању оквирних услова за слободу уметности и осталих културних снага, већ и да те услове и сачува [Исто: 29]. Потребу за теоријским бављењем културном политиком Ана Бирешев види у културним изазовима од којих су неки стални а неки нови као, на пример, појава аудиовизуелних средстава, која „селе” културу у „кућу” [Бирешев 2006: 189].

Повезивање појма културне политике с политиком настављају Милена Драгићевић Шешић и Бранимир Стојковић. Они сматрају да је политика свесно деловање усмерено ка постизању друштвено прихватљивих циљева, па се тако говори о привредној, здравственој, образовној [Dragićević-Šešić i Stojković 2003: 36] и наравно, културној политици. Развијајући идеју о непостојању људског друштва без културе, могло би се закључити кажу они, да не постоји ни друштво које нема културну политику.

Такав закључак, међутим, било би сувише једнострано одређење појма јер само постојање културе не мора да значи да је правац њеног развоја изричито одређен у облику низа циљева и задатака, које треба остварити уз помоћ одговарајућих мера, инструмената и активности, а управо тако је и дефинисан појам културне политике [Dragićević-Šešić i Stojković 2003: 36]. Без обзира на то што има онолико културних политика колико и земаља, ипак се могу уочити извесне сличности, па је из тог разлога могуће формулисати одређени број модела¹ културне политике [Stojković 1995: 36] који се могу препознати у различитим друштвеним системима и културним традицијама и то: а) либерални модел, б) парламентарни модел, в) државни бирократско-просветитељски модел, г) национално-еманципаторски модел, и д) регионално/језичко/етнички дефинисан модел [Dragićević-Šešić i Stojković 2003: 35]. Тешкоће око дефинисања и одређења појма културне политике примећује и Бранко Прњат и тврди да оне нису само формалне већ и суштинске, пошто произилазе из различитих искустава. Једно од тих искустава је и политичко уређење државе. У времену када је друштвено-политичко уређење било окарактерисано као *самоуправно* он примећује померање ка политици културе, и назива га *самоуправном културном политиком*. Под овим појмом он препознаје политику коју воде слободни културни субјекти према сопственој процени културних потреба, друштвених и стваралачких могућности [Prnjat 1986: 39].

¹ Под моделом Стојковић подразумева мисаону конструкцију која у стварности не постоји у чистом облику, али на одговарајући начин описује битне одлике и начин функционисања културне политике [Stojković 1995: 37].

Затим, каснијих година поново се примећује термилошко померање у политику културе, којим се појам културне политике дистанцирао од репресивне и деструктивне политике, као што је и било примера у историји: уништавање „непожељног” културног наслеђа, ломаче књига, гушење стваралаштва, прогон културних стваралаца итд. [Прњат 2006: 47]. Ратко Божовић сматра да измењени ред речи, *йолитика културе*, представља промену која више упућује на питање *културе*, али термин и појам нису толико спорни, колико су спорни садржаји и суштина око којих се врте [Воžовић 1991: 257].

Ако се ипак одлучи за коришћење појма културне политике, мора се нагласити да под овим појмом требају подразумевати она настојања у култури, која имају за резултат културни развој, креативност, слободу и независност људског стваралаштва као и спровођење друштвено прихваћених циљева у култури [Бирешев 2006: 189].

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА: ПОСЕБАН ОСВРТ НА МАЂАРЕ У ВОЈВОДИНИ

Теоретичари културне политике сугеришу неопходност постојања посебне културне политике за поједине културне делатности као што су позориште, библиотекарство [Dragičević-Šešić i Stojković 2003: 40] и друге области културног живота с тежњом даљег развијања идеја у овом правцу. С обзиром на нашу тему, и у циљу што веће демократичности у култури, што равноправнијем учествовању и приступу свеукупном културном стваралаштву, неопходно је постојање културне политике националних мањина уважавајући инструменте културне политике, нарочито подстицајне мере деловања². Дугорочно посматрано ово би допринело побољшању и бржем и равноправнијем развоју културних достигнућа мањина, како на локалном, тако и на покрајинском и државном нивоу.

Степен демократичности и развијености слободе стваралаштва у једној земљи, одређује се према односу подстицајних и сузбијајућих инструмената у културној политици. Што је више подстицања различитих видова културног стваралаштва, а мање ограничавања и контролисања, то је и укупна културна клима у друштву демократскија и уочљивији су стваралачки резултати у различитим подручјима друштвеног живота [Stojković 1995: 41]. Полазећи од оваквог схватања, примењеног на културу и стваралаштво Мађара у Војводини, сусрешћемо се с културним плурализмом у смислу постојања различитих али равноправних култура, а који је истовремено и основа за признавање права на културни идентитет у смислу права на особености па и различитост сваке људске заједнице [Stojković

² Незаобилазна тема културне политике су њени инструменти, а они се према природи свог деловања деле на економске, политичко-правне, организационе и вредносноидејне. Према смеру деловања деле се на подстицајне (стимулативне) и сузбијајуће (репресивне) [Dragičević-Šešić i Stojković 2003: 41].

1995: 54]³. О овоме је и УНЕСКО заузео став, па је читаву деценију (1988–1999) прогласио декадом културног развоја, чији је основни циљ подстицање „различитости која спаја, креативности која повезује и солидарности која ослобађа”⁴. Културни плурализам као суживот више култура у оквиру једног друштва добија обележја мултикултурног друштва, које ће ради мирног и достојанственог заједничког живота морати да се прилагођава животу различитих култура и супкултура [Andorka 2002: 489]. Такво друштво је и Војводина где живи око 26 националних и етничких заједница, с различитим културним идентитетима. Стеван Мајсторовић културни плурализам вишенационалне Војводине види у организовању таквог модела институционалног културног живота у којем ће се паралелно развијати разни културни циклуси, који ће задовољити вишенационалне културне потребе народа и народности⁵, и у којем ће се чувати и неговати културне различитости и богатство културних облика тј. остваривати „јединство у различитости” човечанства [Maistorović 1977: 106].

Говорећи о културној политици мањина, теоретичари К. Леви Строс и Е. Диди уочавају дилеме и постављају питања: Да ли је пожељно да се одрже разноврсне културе? Да ли се културе обнављају у разноликости? Колико је једно друштво спремно да живи по тим принципима тј. да културе, прилагођене свака једном животном стилу, једном систему вредности, чувају своју посебност. Анализирајући горе наведене дилеме решења се проналазе у следећем: пошто се свака култура развија захваљујући размени с другим културама, мора се и у извесној мери одупрети оваквој размени, пошто врло брзо неће имати ништа своје да понуди за размену [Levi-Stros i Didije 1989: 163]. Постоји такође и опасност да се приликом размене културе изгубе обележја која карактеришу одређену мањину и веома лако дође мешања карактеристика које су вековима означавале одређену мањину. То је уједно и најбржи и најлатентнији пут ка асимилацији. С друге стране, непостојање веза с другим културама као и претерано повезивање представљају опасност за сваку културу [Исиџо], па тако и за мањинску, која је због малобројности припадника још крхкија и још осетљивија на везе с другим културама.

³ Б. Стојковић у својој књизи *Kulturna politika evropske integracije: Evropska unija i Savet Evrope* [1995: 54] опширније образлаже и тврди да „схватање о културном плурализму представља основу за признавање права на културни идентитет. То је право на особености и самосвојности у испољавању културе сваке људске заједнице. Пошто је национални идентитет (осећај припадања одређеној нацији) једна од основа културног идентитета већине људи, право на националну културу је једно од основних људских права. Национална култура је сложена појава која обухвата различите садржаје, али се они могу свести на неколико битних одлика: прва дистинктивна карактеристика националне културе је језик, друга је традиција и културно наслеђе, а трећа је осећање националне припадности”.

⁴ UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) као посебна организација за образовање, науку и културу у оквиру Организације уједињених нација, утврђује право на културу као основно људско право и препушта свакој земљи чланици да унутар своје националне културне политике, одреди садржај овог појма. Стога се у оквирима УНЕСКО-а организују различите међународне студије, почев од студија о културном плурализму, до оне о ауторским правима и пореској политици према култури.

⁵ Данас се радије употребљава појам национална мањина – национална заједница (прим. аутор).

Овакве и сличне дилеме и опасности упозоравају нас и скрећу пажњу на велику одговорност друштва у креирању културне политике националних мањина, да поштујући начело „јединства у различитости” културна политика националних мањина треба да буде део развојне културне политике државе и тако препознатљива као подручје у које је вредно улагати.

УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ И ЦИВИЛНА УДРУЖЕЊА У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

Посматрано из историјске перспективе наилазимо на трагове почетка креирања културне политике војвођанских Мађара у циљу очувања културног идентитета, без обзира на то, што појам *културна пољитика* није дефинисан и препознат у то доба. Установе културе које датирају из 19. века: Музеј и Градска библиотека у Суботици; затим од 1945. године међу првим установама културе основано Мађарско народно позориште, затим Градска библиотека у Бачкој Тополи (1945), Културно-образовни центар „Турзо Лајош” у Сенти (1977) која у свом саставу има градски музеј, дом културе и библиотеку, Новосадско позориште – *Újvidéki színház* (1974), Завод за културу војвођанских Мађара (2005) а у местима где нису постојале самосталне установе за мађарску културу, у оквиру одређене установе постојала су одељења на мађарском језику народне библиотеке с неколико хиљада мађарских књига [Tóth-Glemba 1997: 169–173] итд. Оне су имале за циљ очување културне тековине а самим тим и културног идентитета Мађара у Војводини⁶. Њихова делатност обављала се по плану и програму установа културе прописаних по тада важећим правним прописима за све установе културе, без обзира на улогу и значај за мађарску националну мањину. Једно друго истраживање показало би колико (ни)су такви „одељци културе” допринели очувању културних тековина националних мањина на овим просторима⁷. Други аспект у препознавању културне политике налазимо у цивилним удружењима, асоцијацијама, културно-уметничким друштвима, која представљају типичан пример самоорганизовања заједнице у циљу очувања културе.

⁶ Истраживање обављено 90-их година 20. века указало је на неповољну ситуацију, која је настала на ову тему. На пример: У средњем Банату (општине: Житиште, Зрењанин, Сечањ, Нова Црња, Нови Бечеј) општинске библиотеке биле су организационе јединице матичне библиотеке „Жарко Зрењанин” из Зрењанина, која их је снабдевала књигама и водила рачуна о библиотечком фонду како на српском језику тако и на језицима националних мањина чији припадници живе у тим општинама. Под изговором рационализације, локалне организационе јединице су укинуте, припојене су или школској библиотеци или библиотеци у културно-уметничким друштвима. Самим тим матичне библиотеке су престале да воде евиденцију о овим књигама било да су оне на српском језику било да су на језицима националних мањина. Штавише, Законом о библиотечкој делатности из 1994. године библиотеке више нису биле у обавези да истакну језички састав библиотечког фонда /по језицима националних мањина/ (прим. ауторке).

⁷ Упркос постојању Закона о националним саветима Мађари у Војводини нису искористили могућност да дају своје мишљење у поступцима оснивања или укидања библиотека или организационих јединица библиотека које имају фонд књига на језику националне мањине (члан 18, став 1, тачка 9. Закона) [*Четири године националних савета националних мањина* 2014: 42].

Међу првима се појавио Војвођански мађарски културни савез, који је основан још 1945. године у Новом Саду а био је носилац скоро свих културних и просветних активности Мађара у Војводини. У средишту деловања биле су области духовног живота Мађара – развој језика, фолклора, традиције итд. Дуго година Савез је био један од најзначајнијих друштвених организација која је окупљала највећи број институција, удружења и друштва припадника мађарске националне мањине. Као правни наследник 1992. године појавило се ново удружење с новим називом Културни савез војвођанских Мађара, али са седиштем у Суботици [Toth Glemba 2010: 122–131]. У свом саставу имао је 38 чланова који су били оснивачи. Тренутно Удружење броји око 110 чланова, који поред тога што су чланови Савеза, истовремено су самостални у доношењу својих програма, као и у својим делатностима. Бројне су културно-уметничке манифестације војвођанских Мађара у којима се Културни савез војвођанских Мађара појављивао и појављује и данас као носилац активности, суорганизатор или чак као учесник. Дешава се да буде и спонзор, па и покровитељ одређених манифестација. То је организација која је остваривала сарадњу с културним институцијама матичне земље, с фондацијама које делују како у Мађарској тако и у Војводини, с културним институцијама у Румунији, Хрватској и Словачкој.

Препознавајући улогу стручњака и научника у формирању и очувању културног идентитета војвођанских Мађара, постојали су уистину и покушаји премошћивања празнине у области науке и културе. Поред бројних цивилних удружења Мађара у Војводини, која су постојала а постоје и до данашњег дана, веома битну улогу одиграла су удружења која су носила научна и струковна обележја. Њихов рад разликује се од рада других удружења како у приступу проблематици тако и у решавању насталих проблема пре свега у области науке и образовања. Ради успостављања сарадње цивилних удружења у области науке и културе, Научна Академија Мађарске је 2001. године у сарадњи с Институтом за истраживања националних мањина у Мађарској за припаднике мађарске националности у Војводини основала Радионицу за научно истраживање (у даљем тексту: Радионица) са седиштем у Суботици⁸.

Носилац овог задатка било је Научно друштво за хунгаролошка истраживања из Суботице које је основано је 1991. године у Суботици, са циљем да врши научна, социолошка, психолошка, демографска, етнографска, правна и историјска истраживања у Војводини, да прикупља и објављује научне радове из тих области⁹. Ово друштво до сада је окупило

⁸ Опширније: Toth-Glemba Klara (2010). „Identitet vojvodanskih Madara i kulturna politika 1945–2001.”, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, стр. 122–131.

⁹ Оснивач је био покојни др Ласло Рехак, универзитетски професор у пензији. Друштво издаје научне радове војвођанских научника у иностраним и домаћим часописима. Мађарска научна академија прихвата је као Радионицу за истраживање у дијаспори (2001). Оваквих радионица већ је било у Украјини „Украјинска истраживачка станица Мађарске научне академије”; у Словачкој под називом „Језички институт Грама”; у Румунији „Језички институт Сабо Т. Атила”; и у Војводини горе поменута радионица.

највећи број научника мађарске националности у Војводини, који се баве социолошким и демографским истраживањима, те истраживањима националних мањина на овим просторима.

Оснивањем Радионице желело се помоћи војвођанским Мађарима у њиховим научним истраживањима из разних области али и у активностима преко којих би се резултати ових истраживања и активности пренели на мађарску популацију ради што бољег упознавања и очувања свог културног идентитета.

Постоји још цивилних удружења која су се бавила а која се и данас баве научним истраживањима: Научно друштво војвођанских Мађара и Колегијум за високо образовање. Оба удружења имају седиште у Новом Саду. Научно друштво војвођанских Мађара регистровано је 1999. године као удружење грађана. Оно окупља еминентне стручњаке из области природних и друштвених наука ради издавања научних публикација на мађарском језику, организовања научних саветовања и конференција, као и сарадње с домаћим и иностраним институцијама. Колегијум за високо образовање основано је 2001. године као непрофитна цивилна организација са циљем да допринесе планском образовању младог научног кадра.

Од струковних удружења можемо споменути Удружења мађарских педагога, Удружење мађарских инжењера и технолога итд. И за њих важе исти принципи деловања: добровољни рад без сталних извора финансирања.

Нажалост, ова научна и струковна удружења остали су у сфери цивилног удруживања, без стручњака на сталном раду, без сталних годишњих средстава за редовну делатност и дугорочно планирање.

КРЕИРАЊЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ ВОЈВОЂАНСКИХ МАЂАРА

Законом о националним саветима националних мањина [Службени гласник РС, 72/2009] отворила се могућност националним мањинама да ради остваривања и заштите колективних права мањина непосредно или преко својих изабраних представника одлучују о питањима која су битна за њихову заједницу и то у области образовања, културе, информисања и службене употребе језика и писма. У сагласности с културним специфичностима националне мањине, оне имају могућност самоорганизовања и креирања своје сопствене културне политике.

Национални савет мађарске националне мањине (у даљем тексту Савет) који је изабран за период од 2010. до 2014. године, препознао је потребу и увео праксу, у оквиру својих надлежности, да преко својих одбора (у нашем случају преко Одбора за културу), утиче и креира културну политику Мађара у Војводини. Велика пажња посвећена је на избор одговарајућих, стручних руководећих кадрова у институцијама културе¹⁰

¹⁰ Саветовање на тему „Културна политика и културна продукција у Србији” одржана је 24–25. новембра 2000. у Београду. Том приликом објављена је Заједничка изјава, у којој стоји: „Критеријуми за избор директора били би утемељени на програмским оквирима и стратешким приоритетима развоја културе на националном и локалном нивоу, и према томе да ли је установа од републичког или локалног значаја. То би значило неко препознавање

који су од изузетног значаја за Мађаре у Војводини. Законску оправданост за одређивања институција културе од изузетног значаја, Савет налази у горепоменутом Закону [Службени гласник РС, 72/2009: члан 17–18 и 24], на основу којег Савет у циљу очувања културе војвођанских Мађара има могућност да буде носилац права оснивача у 50% институција културе која су од посебног значаја за Мађаре [Тот-Глемба 2015: 221–237]. У овом периоду, у саставу Одбора за културу налазио се значајан број угледних стручњака, који иза себе имају запажене резултате у области културе, и већи број чланова с научним звањима и различитих подручја научних делатности. Без обзира што су овакви покушаји представљали само мали корак ка разradi адекватног концепта културне политике, успешно је премошћена празнина која је настала услед непостојања покрајинских прописа о култури и недостатка ваљане културне политике за националне мањине.

Стратегију културе војвођанских Мађара 2012–2018. Савет је усвојио 2011. године. Док друге националне мањине које живе на територији АП Војводине своје стратегије изграђују и објављују преко својих Завода за културу, Национални савет мађарске националне мањине разлог за покретање овог амбициозног подухвата објашњава и оправдава зацртаним плановима и циљевима Савета, а своју сврсисходност и могућност реализације препознао је у расположивим ресурсима попут броја стручњака и институција, установа и цивилних удружења у области културе [Тот-Глемба 2015: 222–223].

Да бисмо добили јаснију слику о културној политици коју спроводи Национални савет мађарске националне мањине, следи табеларни приказ установа културе по градовима, који би били од посебног значаја [Тот-Глемба 2015: 222–223]:

Табела 1. Установе културе од посебног значаја по градовима и број припадника мађарске националне мањине према попису

Град	Назив установе културе	Број припадника мађарске националности по попису из 2011. године [РЗС 2012]
Суботица	● Позориште „Костолањи” ● Дечје позориште ● Градски музеј ● Градска библиотека ● Народно позориште	50.469
Кањижа	◆ Библиотека „Јожеф Атила” ◆ Образовна културна установа „Кнеса”	21.576
Бачка Топола	◀ Градска народна библиотека	19.307
Сента	▼ Мађарска камерна сцена ▼ Образовни центар „Турзо Лајош”	18.441
Бечеј	▲ Градска народна библиотека	17.309
Нови Сад	□ Újvidéki Színház / Новосадско позориште	12.637
Ада	■ Библиотека „Сарваш Габор”	12.750

културне тековине и потребе у наслеђу културних добара Војводине. Све то указује на процес одлучивања о инвестиционим приоритетима и кадровској политици недовољно транспарентној и још увек затвореној у оквиру органа управе, те на недовољне капацитете за структурне промене културног система”.

Уз познавање демографске слике војвођанских Мађара¹¹ примећује се да се у Табели 1 налазе установе културе у градовима где је мађарска национална мањина у већем броју.

Процес преузимања оснивачких права је започет, а у међувремену је ступила на снагу и Одлука Уставног суда [*Службени гласник РС*, 98/2006], по којој су чланови Закона који се односе на оснивачка права националних савета (члан 23 и 24) проглашени неуставним [*Службени гласник РС*, 72/2009; 20/2014; – одлука УС 55/2014] с чим су овлашћења националних савета знатно сужена.¹² Разлог доношења одлуке Уставног суда Србије је потреба не само да се Закон о националним саветима националних мањина измени и допуни, већ и да целокупан правни систем преузме решења из овог закона у циљу избегавања произвољних тумачења. Решавање проблема и усаглашавање закона с радом националних савета поред редовних активности остао је задатак и новог Савета [*Četiri godine nacionalnih saveta nacionalnih manjina*, 2014: 14–16].¹³

Што се тиче делатности цивилних удружења Савет разликује професионалне, аматерске и регионалне манифестације од посебног значаја, које су значајно бројније и распрострањеније од горе наведених установа културе и територијално су равномерније расподељене. У вези с тим, скоро свако насељено место добило је своју манифестацију од посебног значаја, било да се ради о локалној или о регионалној манифестацији с мањим или већим бројем припадника мађарске националне мањине на том подручју [*Vajdasági magyar kultúrális stratégia 2012–2018*, 2011: 49–53]. Одређивање манифестација од посебног значаја налазило је своју сврсисходност приликом поделе финансијских средстава расписаним покрајинским или конкурсима из матичне земље. Наравно, незадовољство је постојало на терену, али у целини посматрајући предузете активности су ипак указивале на одређивање праваца културне политике од стране Националног савета мађарске националне мањине.

НЕКЕ НОВЕ ТРАДИЦИЈЕ

Мађари у Војводини ушли су и улазе у 21. век са све већим бројем манифестација које су организатори (најчешће су то културно-уметничка друштва, удружења за неговање традиције, удружења за заштиту животне

¹¹ Према попису из 2011. године укупан број Мађара у Војводини износио је 251.135.

¹² Једна од одредаба Закона о националним саветима националних мањина коју је Уставни суд Србије ставио ван снаге прописивала је да Национални савет може, поред оснивања установа, удружења, фондација, привредних друштава у областима културе... исте основати и у другим областима од значаја за очување идентитета националне мањине. Покрајински заштитник грађана сматра да намера законодаваца није била да прошири овлашћења националних савета... већ да оснивањем „различитих организационих облика” олакша и омогући остваривање управо оних права која су зајемчена Уставом. На пример: замислимо је да Национални савет оснује удружење чија би делатност била остваривање родне равноправности... у складу са Законом о равноправности... итд [*Četiri godine nacionalnih saveta nacionalnih manjina*, 2014: 14–15].

¹³ Листа „Мађарска слога” коју је саставио Савез војвођанских Мађара (СВМ) од укупног броја мандата (35) освојио је 31 мандат.

средине, кулinari, сточари, виноградари итд.) окарактерисали као традиционалне, с циљем оживљавања старих традиција и обичаја. И поред тога што сматрамо, да је културни идентитет свест о сазнању о заједничким карактеристикама и да усвајање културног идентитета не значи апприори усвајање културних обележја културе већ њихову унутрашњу трансформацију [Коковић: 1997: 265, 268] један број новонасталих „традиционалних” фестивала носе у себи опасности, губљења из вида обележја која су значајна за културни идентитет. Налажење културног идентитета у програмима, начинима и циљним групама новонасталих фестивала, које организатори називају националним (мађарским) и традиционалним (као на пример, фестивал чварака, кобасица, палачинки), тема је посебног истраживања.

ЗАКЉУЧАК

На основу до сада реченог, показало се да је свест о сопственом идентитету свих народа, па и националних мањина, као и жеља за његовим исказивањем и очувањем, увек постојала али да испуњавање и остваривање не зависи само од способности самоорганизовања и препознавања свог сопственог идентитета него и од друштвено-политичких околности. Почети настајања културне политике према националним мањинама забележени су након завршетка Другог светског рата, појавом Војвођанског културног савеза који је настао ради неговања националне културе и језика војвођанских Мађара. Без обзира на непрестану негативну тенденцију наталитета, на појачану миграцију и асимилацију, Мађари у Војводини имају, у поређењу с другим националним мањинама најшири круг културних, стручних, интересних организација. Све већа приврженост идентитету чини војвођанске Мађаре интересантним за социо-културна изучавања. У недостатку адекватне културне политике Национални савет мађарске националне мањине приступио је креирању културне политике у једном документу који је назван Стратегијом културе и окарактерисао га као пионирски подухват у области културе ради очувања културног идентитета ове заједнице.

Културна политика брига је за културни развој једне земље, једног народа, а мисија културне политике је да развија програме и пројекте који воде ка квалитетној будућности њених грађана. Примерена културна политика према мањинама на први поглед чини се само додатном обавезом државе, али на дуже стазе, она води ка остварењу истинске демократије и њен учинак се исказује у дугорочној стабилности друштва.

Последње деценије 20. века основано је неколико нових друштава, цивилних удружења чак и у срединама где мађарско становништво живи у мањем броју, у тзв. унутрашњем расејању. Све је више манифестација које имају за циљ да оживе заборављене обичаје и традицију указујући притом и на мађарско порекло и припадност. Исто тако повећава се број савремених фестивала, „нове традиције” који се често из маркетиншких разлога проглашавају традиционалним. Они носе у себи латентну опа-

сност занемаривања (ненамерно) суштинских елемената националне културе, па уколико се не обрати пажња на особености мађарске културе, веома лако се могу изгубити изворне културне вредности у мноштву „нових традиционалних” обележја. Решење ове проблематике налази се у креирању адекватне културне политике националних мањина, па самим тим и Мађара у Војводини, која у циљу очувања културног идентитета успешно спаја савремене услове у којима се врши презентација (маркетинг, рекламе, спонзори, покровитељи) и специфичне особености заједнице.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бирешев, Ана (2006). Културна политика у теорији, *Култура*, 116–117: 187–216.
- Коковић, Драган (1997). *Пукојине културе*. Београд: Просвета.
- Прњат, Бранко (2006). *Увод у културну ђолију*. Београд: Стилос.
- Републички завод за статистику /РЗС/ (2012). *Попис сјановништва, домаћинсјава и сјанова 2011*, Национална припадност, Београд, 36–42.
- Службени јласник Републике Србије* (2006). Устав Републике Србије, 98/2006.
- Службени јласник Републике Србије* (2009). Закон о националним саветима националних мањина, 72/2009.
- Службени јласник Републике Србије* (2014). Закон о националним саветима националних мањина, 72/2009; 20/2014; одлука Уставног суда 55/2014.
- Тот-Глемба, Клара (2015). Стратегија културе војвођанских Мађара и културна политика, *Култура*, 146: 221–237.
- Andorka, Rudolf (2002). *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Božović, Ratko R. (1991). *Kultura potreba*. Београд: Научна књига, II доп. изд.
- Četiri godine nacionalnih saveta nacionalnih manjina* (2014): Izveštaj Pokrajinskog zaštitnika građana – ombudsmana o rezultatima istraživanja /Eva Vukašinić, Nina Janić/, Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman, Novi Sad.
- Dragičević-Šešić, Milena i Branimir Stojković (2003). *Kultura: menadžment, animacija, marketing*, Београд: Clio.
- Levi-Stros, Klod i Eribon Didiје (1989). *Izbliza i izdaleka*. Сарајево: Svjetlost (Naslov originala: De près et de loin / prevela Nada Bojić).
- Majstorović, Stevan (1977). *Kultura i demokratija*. Београд: Prosveta.
- Prnjat, Branko (1986). *Kulturna politika i kulturni razvoj*. Београд: Savremena administracija.
- Rot, Peter (1996). *Sponzorisanje kulture*. Београд: Klio (prevela Maja Anastasijević).
- Stojković, Branimir (1995). *Kulturna politika evropske integracije: Evropska unija i Savet Evrope*. Београд: Institut za evropske studije.
- Tóth-Glemba, Klára (1997). A könyvtárak helyzete Közép-Bánátban u Anyanyelvű oktatásunk. Szabadka: MTT.
- Toth-Glemba, Klara (2010). „Identitet vojvodanskih Mađara i kulturna politika od 1945–2001.” Fakultet političkih nauka. Univerzitet u Beogradu (doktorska disertacija).
- Vajdasági magyar kulturális stratégia 2012–2018* (2011). Magyar Nemzeti Tanács Közigazgatási Hivatala: Szabadka.

CULTURAL POLICY AND CULTURAL IDENTITY
OF HUNGARIANS IN VOJVODINA

by

KLARA TOTH-GLEMBÁ

Government of AP Vojvodina

Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific Research

Bulevar Mihajla Pupina 16, Novi Sad, Serbia

klara.glemba@gmail.com

SUMMARY: In this work are presented studies of cultural policy, dilemmas about determination and definition of the concept, as well as the influence of cultural policy on identity preservation of Hungarians in Vojvodina, first of all their cultural identity. Review of this interesting topic was inspired by the fact that despite constant negative trend of birthrate, forced emigration and assimilation, Hungarians in Vojvodina have, in comparison with other national minorities, the widest circle of cultural, expert and interest associations. The number of various manifestations, diverse in content, is increasing year-on-year, and a growing devotion to identity and identification with Hungarian cultural elements such as maternal language, religion, and education, lead to the thinking about the causes of this trend. To begin with, some possible answers to this question are given. It is the matter of awakening of the identity of Hungarians in Vojvodina, or improvement of adequate cultural policy and socio-political circumstances in which they express their identity.

KEYWORDS: cultural policy, cultural identity, associations, national minority, Hungarians, traditions

ПРОБЛЕМИ МЕДИЈСКОГ ВЛАСНИШТВА У СРБИЈИ

ИРИНА МИЛУТИНОВИЋ

Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
irina.milutinovic@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се анализира утицај медијског власништва на демократски капацитет српског друштва на почетку трећег миленијума. Предметни оквир истраживања је тржишни модел медијске политике који је у Републици Србији успостављен после политичких промена 2000. године. Циљ рада је да се идентификују основни проблеми власништва над медијима у Србији у процесу прилагођавања европској медијској политици. Да би се разумела генеза маркираних проблема, они су посматрани у контексту актуелних трендова на ширем – глобалном – медијском тржишту. Може се закључити да конституисани демократско-тржишни модел медијског система не гарантује услове за демократску јавну расправу и остваривање јавног интереса.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: глобални медији, медијско власништво, плурализам, Република Србија, Европска унија

Власништво над медијским предузећима једна је од централних тема за расправу о демократским капацитетима савремених друштава. Статус медија који се у литератури одређује као контролор демократије или четврта власт темељи се на неколико чинилаца: слободан проток информација, мишљења и ставова; медијски плурализам и слободно медијско тржиште; дистанцирање целокупног медијског система од утицаја центара моћи – како државе, тако и крупног капитала и других парцијалних интереса. У овом раду пажња је посвећена тумачењу утицаја медијског власништва на плурализам јавне сфере и демократски капацитет друштва у Србији на почетку трећег миленијума. Како медијско власништво у

¹ Овај рад представља део истраживања у оквиру пројекта Института за европске студије под бројем 179014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

информационо доба надмашава националне оквири, за поуздану анализу неопходно је размотрити доминирајуће тенденције у тзв. глобалним медијима.

Власничка диверсификација медијског система Србије отпочела је 1991. године, доношењем закона који су, с једне стране, подржавили највећа медијска предузећа, а с друге, допустили уплив приватног капитала у медијску област². Процеси тзв. демократске трансформације домаћег медијског система отпочели су после политичких промена 2000. године, успостављањем дисконтинуитета с медијским прописима на хаотичној медијској сцени и доношењем новог регулаторног оквира у складу са стандардима медијске политике Европске уније [Милутиновић 2015: 398]. Као један од приоритета медијске транзиције идентификовано је начело плурализације власништва над медијима.

Утицај медијског власништва на демократски развој друштва у овом раду тумачи се у односу на остваривање интереса јавности кроз медијски плурализам. Овај појам употребљавамо с двојаким значењем: 1) структурни плурализам који означава мноштво и разноликост институција медијског система, и 2) плурализам медијских садржаја. Принцип плурализма јавне сфере подразумева разумевање идеја и ставова у јавном дискурсу који могу бити у конкурентном односу али и међусобно супротстављени. Како медијски плурализам означава постојање диверсификованих медијских организација у једном друштву, које одражавају широк спектар његових политичких и културних интереса и вредности, свака привилегована власничка позиција у медијима представља претњу плурализму и демократским процесима. Насупрот начелу плурализма стоји монизам и монопол. Медијски плурализам може бити угрожен: 1) мешањем државе у управљање медијским предузећима, и 2) прекомерном концентрацијом приватних медија у националним и међународним оквирима. У овим случајевима изражена је могућност да се медији користе за остваривање нејавних – политичких, комерцијалних и других парцијалних – циљева.

Када су медији у власништву државе, онда на медијском тржишту нема конкурентских предузећа и могућности избора међу медијским производима. У знаку борбе за медијски плурализам, којим се спречава вршење доминантног утицаја на јавно мњење, још у 19. веку у Европи је афирмисана либертетска теза о штетности државног монопола над јавном сфером. Према овој идеји, неопходно је истиснути патерналистичку позицију државе из области медија [Милутиновић 2015: 159]. Друга крајност за ограничавање слободе медија могућа је кроз концентрацију националног или прекограничног приватног власништва над медијима од стране мањег броја појединаца који имају велики удео у медијском тржишту и тако га контролишу. Критичари концентрације медија Багдикијан (Bagdikian, Ben), Мекчесни (Robert W. McChesney), Чомски (Avram Noam Chomsky), Херман (Edward S. Herman) и други изражавају забринутост за демократски капацитет јавне сфере и политичке процесе у условима када мањи број

² Закон о јавном информисању [*Службени гласник РС*, број 19/91], и Закон о Радио-телевизији [*Службени гласник РС*, број 48/91].

медијских фирми контролише већинску производњу, дистрибуцију и дисеминацију медијских садржаја. У европској демократској традицији држава преузима задатак да регулише концентрацију власништва над медијима у циљу заштите јавног интереса.

Динамика власништва над појединачним фирмама медијских конгломерата у савремено доба је сложена и подложна честим променама. У овом раду није циљ да се прецизно наброје медијске фирме које припадају глобалним корпорацијама, већ да се идентификују основни проблеми власништва над медијима у Републици Србији у процесу прилагођавања стандардима европске медијске и економске политике. Да би се разумела генеза маркираних проблема, неопходно је посматрати их у контексту трендова ширег – глобалног – медијског тржишта.

ТРЕНДОВИ ГЛОБАЛНЕ КОНЦЕНТРАЦИЈЕ МЕДИЈСКОГ ВЛАСНИШТВА

У току последње три деценије, у медијском сектору догодило се више интеграција и преузимања компанија, што је произвело настанак неколико глобалних медијских империја. Оне су се прошириле у складу с идеологијом неолибералног капитализма, чији је основни принцип концепт слободног тржишта које „ефикасно врши алокацију ресурса” [Mekčesni i Herman 2004: 108] и у пракси показује снажну тенденцију да се поистовети с одсуством ограничења у пословању. Други значајан елемент корпоративне идеологије јесте негативна перцепција владе, која својом регулативом и интервенцијом намеће бизнису мере и тако омета економски раст [Mekčesni i Herman 2004: 108]. Слоган корпоративиста: „скините владу с наших леђа” с имплицираним значењем: „дозволите нам да имамо или монопол или кооперативне аранжмане с малим бројем наших компанија у истом бизнису” [Bagdikian 2004: 54], заснива се на неаутентичном интерпретирању теза родоначелника либералне школе у економској науци Адама Смита, који је тврдио управо супротно: да ће изворна идеја слободне економије пропасти ако се дозволи успостављање монопола [Smith 2007].

Слободно тржиште савременог доба тако се отуђило од изворне идеје о међусобном надметању независних предузећа различите величине и преобразило у тржиште диктатуре крупног капитала. Група испреплетаних медијских конгломерата „усисала” је локална тржишта широм света. Процес је инициран заокретом либерализације економске политике у духу тачеризма и реганизма осамдесетих година прошлог века, а талас интензивнијег транснационалног спајања медијских корпорација догодио се деведесетих година. Интеграције вредне више милијарди долара удружиле су најпре америчке компаније „Тајм” и „Ворнер”, а потом АОЛ с „Тајм Ворнером”, учинивши овај конгломерат 2003. године највећим медијским цином у светским оквирима. За њима следи „Њуз корпорейшн” Руперта Мардока, такође америчка фирма, чије је порекло аустралијско. Спајања компаније „Твентит сенчери фокс” с „Њуз корпорацијом”, затим „Сонија” с „Колумбијом”, „Дизнија” с Еј-Би-Сијем, а Си-Би-Еса с „Вајакомом” [Tjurou 2012: 293] довела су до стварања десетак најбогатијих медијских

корпорација. У литератури се издваја неколико доминантних: „АОЛ Тајм Ворнер”, „Волт Дизни компани”, „Њуз корпорейшн”, „Вајаком” и „Бертелсман” [Bagdikian 2004: 9; Tjurou 2012: 293]. Наведених пет конгломерата је 2004. године поседовало 141 медијско предузеће настало заједничким улагањима, што је ове гиганте начинило не само конкурентима већ и пословним партнерима [Bagdikian 2004: 9]. Овом списку Ричард Рук (Richard Rooke) придружује „Ценерал електрик”, „Вивенди јуниверзал” и Си-Би-Ес и констатује да су међу осам највећих светских медијских конгломерата два европска („Бертелсман” и „Вивенди”) [Ruk 2011: 130]. Међународна компанија за закуп огласног простора „Зенит оптимедија” објавила је 2007. године списак 30 водећих транснационалних медијских конгломерата, на којем се види да њих 17 има седиште у САД, четири у Јапану, по три у Француској и Великој Британији, два у Немачкој и по један у Шпанији и Италији, што значи да су америчке компаније превладале глобалном медијском сценом [Tjurou 2012: 298–299].

Сви поменути конгломерати послују на међународном нивоу и поседују више врста медијских индустрија: од штампе, преко телевизије, радија и филма, до интернета и телекомуникација. Њихове главне стратегије ослањају се на прекогранично ширење у структурно различитим медијима и њихово концентрисање посредством хоризонталних, вертикалних или унакрсних преузимања и интеграција³. Ове глобалне медијске фирме послују с многим карактеристикама картела: снажна хијерархијска организација; слична структура управних одбора; заједнички чланови менаџмента; заједничка улагања у одређене подухвате; узајамне финансијске позајмице и имовинска размена; конкурентност у одређеним сегментима пословања [Bagdikian 2004: 4–5]⁴.

Моћ медијских цинова је акумулирана у тој мери да данас неколико компанија управља каналима глобалног комуницирања. Овакав поредак је проблематичан најмање из два разлога. Када мали број корпорација управља производњом, дистрибуцијом и емитовањем медијских производа тада: 1) се сужава разуђеност центара који одређују и интерпретирају јавну агенду, и 2) се медијски садржаји хомогенизују у интересу комерцијализма. Индикативна је изјава Мајкла Ајзнера (Michael Eisner), бившег генералног менаџера компаније „Волт Дизни”: „Ми немамо обавезу према историји. Ми немамо обавезу према уметности. Ми немамо обавезу према поруци. Правити новац је наш једини циљ” [Shah 2009]. Бен Багдикијан описује концентричну матрицу политичких и комерцијалних интереса

³ Вертикалне интеграције обједињавају власништво над фирмама које реализују различите фазе медијског производа: од производње преко дистрибуције до емитовања (на пример, емитер телевизијског програма купује компанију која производи тај програм). Хоризонтална интеграција обједињава власништво над компанијама које реализују исти асортиман медијског производа или у истој фази реализације (на пример, Компанија „Њуз корпорейшн” преузима лист *Њујорк ѿајмс*). Под унакрсном или дијагоналном концентрацијом подразумева се преузимање власничке контроле над медијским предузећима од стране компанија које су регистроване за обављање других привредних делатности [Милутиновић 2015: 159].

⁴ На пример, „Тајм Ворнер” и „Бертелсман” су конкуренти на глобалној сцени, али су на европском тржишту у партнерском односу.

који надвлађавају изворне друштвене функције медија и њихову нормативну одговорност: „Корпорације желе да заштите и увећају моћ и профит који је доноси. Увећање медијске корпорације означава већи друштвени и политички утицај, који производи још већу медијску корпорацију с још већом политичком моћи” [Bagdikian 2004: 17]⁵. Један пример политичке инструментализације је усмеравање економске и политичке моћи конгломерата са седиштем у САД на избор политичких актера, у циљу заштите сопствених интереса: већа дерегулација, спречавање стварања јавних медијских система, усвајање прописа који ограничавају улазак новог, конкурентског медија на матичну сцену. Забринутост подстичу истраживања која показују да је политика дерегулације на америчком континенту довела не само до опадања удела припадника мањинских друштвених група у власничкој структури медија, већ је њихове гласове практично у потпуности искључила из јавне дебате [Tjurou 2012: 312].

КАКО КОНЦЕНТРАЦИЈА ГЛОБАЛНИХ МЕДИЈА УТИЧЕ НА ЕВРОПСКУ МЕДИЈСКУ СЦЕНУ?

За разлику од САД, где је неприкосновен комерцијални (тржишни) модел медијског система, у европској традицији је присутно нерасположење да се овај сектор у потпуности препусти тржишту. На Старом континенту заступљен је дуални систем својине, кроз коегзистенцију комерцијалног власништва с медијима који функционишу по принципу јавне службе [Милутиновић 2015: 146]. Међутим, глобалне медијске корпорације освајају и европско тржиште⁶. Када је Европској економској заједници постало јасно да снажење глобалног тржишта угрожава европски привредни раст, конституисано је Јединствено европско тржиште средином 1980-их, на којем је до изражаја дошао потенцијал медијског сектора. Европска медијска политика нашла се пред изазовом да усагласи тежње за стварањем медијских компанија способних да конкуришу на светском тржишту са спровођењем принципа медијског плурализма [Ruk 2011: 73–101].

У оквиру јединственог европског регулаторног оквира, идентификована је потреба очувања и подстицања плуралистичког медијског окружења, како би оно служило демократском друштву. Државе су идентификоване као крајњи гаранти плурализма, а као стандарди антимонополске политике наведени су: независност медијских садржаја од утицаја политичке власти; снажење независних регулаторних тела; транспарентност власништва над медијима; надзор над медијским тржиштима и спречавање

⁵ Медији су деловали као снажан протагониста радикалног заокрета удесно политичког спектра у САД у периоду после 1980. године, што је довело до фаворизовања оне струје мишљења која је генерисана циљевима десног центра и маргинализовања заступљености левичарских опонената у медијским садржајима [Bagdikian 2004: XI].

⁶ У току последњих тридесет година, концентрација медијског власништва повећавала се и на европском нивоу. Након појаве комерцијалних телевизија средином осамдесетих година, компаније „Вивенди” и „Бертелсман / РТЛ груп” развили су се у две највеће комерцијалне радиодифузне групе у Европи. У власништву интегрисаних мултимедијских компанија „Медијасет”, „Њуз корпорешен”, „Бониер”, „Бертелсман / РТЛ” и „Аксел Шпрингер” убрзо се нашла већина медија.

нивоа медијске концентрације ризичног за улогу медија у демократским процесима⁷. Комитет министара донео је низ декларативних препорука којима се промовише структурни плурализам медија⁸. Међутим, у националним законодавствима заступљена је неконсеквентна примена наведених стандарда. То не може да чуди, будући да је Савет Европске уније, упркос забринутости због растуће концентрације у медијском сектору, у току последње две деценије одбио неколико иницијатива Европске комисије да се успостави паневропски режим контроле медијског власништва и донесу законски прописи који би обезбедили ограничења власничке структуре свих медија, укључујући и стране инвеститоре⁹. Заузет је став да се на нивоу ЕУ не види правни основ за доношење закона против концентрације власништва у име очувања медијског плурализма. Последице, у земљама ЕУ ово питање није регулисано у оквиру специјализованих законских аката, већ му се и даље прилази из угла општих закона о конкуренцији, који на медијски плурализам може да има само посредни утицај. Прописана концентрација власништва разликује се од државе до државе, а методе утврђивања обима укључују неуједначене параметре: проценат удела у власништву, тираж штампаних и рејтинг електронских медија, обим прихода који је могуће остварити [Милутиновић 2015: 162–163].

Ситуација је још сложенија у тзв. земљама у транзицији. Након отварања медијског тржишта за стране инвеститоре у Источној и Централној Европи, неколико медијских група са Запада остварило је доминацију у овом региону¹⁰. У земљама које још увек нису интегрисане у ЕУ највећи проблем представља нетранспарентност медијског власништва, која произлази из непостојања закона који би омогућио јавности свеобухватни увид у слојеве власничке структуре и потенцијалне сукобе интереса. Чак и уколико постоје антимонополске одредбе које ограничавају власнички удео, медијске корпорације користе слабости законодавног система. Најчешће се трагови власништва прикривају у иностранству, регистрацијом фирми у оф-шор зонама, где прописи гарантују тајност података. Уплив капитала се маскира и ланцем продаје односно усложњавањем власничке структуре.

⁷ Декларација Комитета министара о заштити улоге медија у демократији у контексту медијске концентрације, у зборнику: *[Зборник одабраних правних инструмената Савета Европе у вези са медијима 2007–2014]*. (прир. Маја Стојановић), Београд: Савет Европе – Канцеларија у Београду, 2015, стр. 7].

⁸ Препорука ЦМ/РЕЦ(2007)2 Комитета министара државама чланицама о медијском плурализму и разноврсности медијског садржаја, у зборнику *[Истио]*, стр. 9].

⁹ Видети: European Commission: Pluralism and Media Concentration in the Internal Market. An Assessment of the Need for Community Action, COM (92) 480 final, December 1992; European Commission: Green Paper on Services of General Interest, COM (2003) 270 final, Brussels, 21 May 2003; European Commission: Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Services in the Internal Market, COM (2004) 2 final, Brussels, 5 March 2004; Council of Europe: Transnational Media Concentrations in Europe, report prepared by the AP-MD, Media Division, Directorate General of Human Rights, Strasbourg, November 2004.

¹⁰ Америчка компанија Central European Media Enterprises; немачка група РТЛ, огранак конгломерата Bertelsmann Media, шведска компанија Modern Times Group; News Corporation Руперта Мардока; SBS Broadcasting. Истраживачки извештај: *[Телевизија у Европи: регулатива, политика и независност, OSI/EU Monitoring and Advocacy Program 2005]*, Београд: Медија центар из Будапеште: Open Society Institute, 2006, стр. 68].

МЕДИЈСКО ВЛАСНИШТВО И КРИЗА ДЕМОКРАТСКЕ ЈАВНОСТИ У СРБИЈИ

Законским решењима од 2002. до 2005. године¹¹ пројектован је медијски систем Србије у складу са стандардима европског регулаторног оквира, чиме је отпочела власничка трансформација етатистичко-тржишног медијског модела. Нови законски прописи тежили су успостављању коегзистенције власничког модела јавне службе, профитно-комерцијалног и цивилног модела медијских предузећа. Међутим, прву деценију медијске транзиције обележила је спорост и неконсеквентност примене законских одредби у вези с повлачењем државе из медија и приватизацијом медијских предузећа у јавном власништву. Процес приватизације медија спровођен је у неколико фаза, опструиран и обустављен интервенцијама немедијских закона: Закона о главном граду (2007), Закона о локалној самоуправи (2007), Закона о националним саветима националних мањина (2009) и Уредбом Владе¹². У извештају који је 2011. године начинио Савет за борбу против корупције Владе Србије, као главни проблеми медија назначени су: нетранспарентност медијског власништва, економски утицај државних институција на рад медија кроз различите видове буџетског давања, и проблем државне телевизије која, како је наведено, „деценијама уместо јавног сервиса има улогу сервиса политичких странака и владајућих елита”¹³. Сет нових медијских закона (Закон о електронским медијима; Закон о јавним медијским сервисима, и Закон о информисању и медијима) усвојен средином 2014. године, најавио је искорак у другу фазу транзиције медијског система. Након неуспелих покушаја приватизације у законом прописаним роковима, власничка трансформација медија приведена је крају до почетка 2016. године, чиме је медијски систем Србије добио обележја доминантно тржишног типа. Осим неколицине медија¹⁴, сви остали функционишу као предузећа у приватном власништву. Међутим, приватизација није довела до медијског плурализма у пракси, јер у друштву нису заживели механизми којима се гарантује заштита јавног интереса кроз транспарентност власништва и ефикасну контролу медијске концентрације. У овој области и даље су укорењени интереси поседника крупног капитала и политичке моћи, а ситуацију чини компликованијом сумња дела стручне јавности да је у власништву појединих медија у Србији легализован капитал сумњивог порекла.

¹¹ Закон о радио-дифузији (2002), Закон о јавном информисању (2003) и Закон о телекомуникацијама (2005).

¹² Закључак Владе 05, бр. 023-8988/2007 објављен је 27. 12. 2007.

¹³ Извештај о притисцима и контроли медија у Србији, бр.: 07-00-6614/2011-01, Савет за борбу против корупције, Београд, 19. 9. 2011. Доступно на:

[<http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/mediji/IZVESTAJ%20O%20MEDIJIMA,%20PRECISCENA%20VERZIJA.pdf>, стр. 3]. РТС је често на мети критика и услед чињенице да структура трошења новца пореских обвезника у овом предузећу никада није била тема јавне расправе нити је постојала процедура јавне провере].

¹⁴ То су два јавна медијска сервиса – РТС и РТВ, и медијске организације чији су оснивачи национални савети националних мањина. Закон о јавном информисању и медијима [Службени гласник РС, бр. 83/14, чл. 16 стр. 1–3].

Према Извештају Савета за борбу против корупције, на дан 30. 6. 2014. у Регистру медија при Агенцији за привредне регистре било је евидентирано укупно 1.319 медија¹⁵. До краја 2015. мањи број медија обрисан је из Регистра услед њихове пререгистрације и приватизације¹⁶.

Први инострани фондови који су почетком прве деценије 21. века ушли у домаће медије били су МДЛФ (Media Development Loan Fund), ВАЦ (Westdeutsche Allgemeine Zeitung) и „Рингијер Аксел Шпрингер” (Ringier Axel Springer). Данас не постоје прецизни подаци о томе ко су власници медија у Србији. У извештају Савета за борбу против корупције из 2011. године, тврди се да власништво 18 од 30 узоркованих медија у Србији није довољно транспарентно, а 2015. Савет је уочио потпуно транспарентно власништво само код 23 од укупно 50 најутицајнијих медија¹⁷. Запажено је да у више од 50% највећих медија у Србији као (су)власници фигурирају правна лица регистрована у ОФЦ (Offshore Financial Center) земљама које гарантују тајност података о пословању: на Кипру, Британским Девичанским Острвима, Кајманским Острвима, Луксембургу, Швајцарској, као и у Холандији, Аустрији, Русији и Немачкој. Крајње праве власнике често је немогуће идентификовати јер су они маскирани иза компанија регистрованих на адресама адвокатских и консултантских кућа које обављају оперативне послове за рачун својих клијената.

Медијски закони у посматраном периоду нису се на адекватан начин бавили проблемом могућег сукоба интереса скривених власника медија и јавног интереса. Закон о заштити конкуренције (2009) чак није био усклађен са Законом о радио-дифузији, јер су се два акта разликовала у погледу тумачења појмова у вези с концентрацијом медија, што је Комисију за заштиту конкуренције онемогућило да примењује одредбе Закона о радио-дифузији. На неадекватан начин су регулисана и питања вертикалних и унакрсних интеграција, нарочито у односу појединачних медија и учесника на тржишту оглашавања, дистрибутивних мрежа или телекомуникационих оператера¹⁸. Обе верзије нацрта специјализованог закона

¹⁵ И то: 711 штампаних, 237 радио-станица, 130 телевизијских станица, 208 интернет гласила, 20 сервиса новинских агенција, док је у осталим категоријама регистрованих гласила забележено девет средстава јавног информисања и четири електронска издања. Извештај о власничкој структури и контроли медија у Србији, број: 345-00-1829/2015, Савет за борбу против корупције, Београд, 26. 2. 2015. Доступно на: [<http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2751/izvestaj-o-vlasnickoj-strukturi-i-kontroli-medija-u-srbiji>, стр. 9].

¹⁶ Податке о регистрованим јавним гласилима у Агенцији за привредне регистре (АПР) треба узети са резервом јер су поједини медији престали да постоје, а и даље су евидентирани у Регистру медија. Јавно доступни подаци Регулаторног тела за електронске медије (РЕМ) и подаци из Регистра медија АПР су међусобно неусклађени.

¹⁷ Извештај о власничкој структури и контроли медија у Србији, број: 345-00-1829/2015, Савет за борбу против корупције, Београд, 26. 2. 2015. Доступно на: [<http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2751/izvestaj-o-vlasnickoj-strukturi-i-kontroli-medija-u-srbiji>, стр. 12].

¹⁸ Недоследност законодавца омогућила је индиректно остваривање власништва државе над медијима. Један пример интеграција овог типа догодио се у августу 2011. године, када је телекомуникациони оператор у власништву Владе Телеком Србија а.д. донео одлуку да кроз докапитализацију од 7,7 милиона евра постане власник 51% компаније HD-WIN д.о.о. и сва четири телевизијска канала „Арена спорт”, упркос декларативном опредељењу државе да се повуче из власништва у медијима. Тиме је, према мишљењу Савета за борбу против

о недозвољеном обједињавању власништва у медијима, које је радна група Министарства културе припремила у току 2008. и 2009. године, наишле су на отпор представника медијске индустрије, али и на изостанак политичке воље да се ови предлози процесуирају. Тако је из регулаторног оквира изостао низ прецизнијих одредби и формулација у вези с питањима не само формалног власништва, већ и процењивања пословних односа медијских кућа с немедијским компанијама, начином њиховог пословања, као и односом са спонзорима, добављачима и својствима тзв. повезаног лица. У важећем законодавству нису разрађене ефикасне гаранције против недозвољених медијских концентрација, какве би биле: рестрикције (забране), противтеже, економске интервенције, мере транспарентности и структурне мере [Тодорић и Вељковић 2008: 55–60], које су пројектоване поменутих нацртом антимонополског закона. Нови Закон о јавном информисању (2014) чак је флексибилнији у погледу обједињавања медија у односу на Закон о радио-дифузији из 2002, који је забрањивао могућност да један власник поседује удео у две или више телевизија с националном фреквенцијом. Према Закону о јавном информисању и медијима из 2014. године то је омогућено чланом 45 ст. 2, који власништво над електронским медијима ограничава укупни удео слушаности, односно гледаности у зони покривања до 35%¹⁹. Ни удео иностраног капитала у медијском власништву у Србији није ограничен другим критеријумима²⁰. На основу члана 65 Закона о приватизацији, Влада Србије је преузела широка овлашћења да одлучује о условима и начину преноса капитала без накнаде стратешком партнеру (домаће или страног правно лице) у складу с прописима којима се уређује подстицај инвестиција.

Институционална трансформација медијског система у складу с европским стандардима споро се одвијала и испуњена је контроверзама. Увид јавности у власничку структуру медија омогућен је тек 2009. године, увођењем Регистра јавних гласила при Агенцији за привредне регистре. Међутим, одлука о оснивању Регистра наишла је на неодобравање стручне јавности из више разлога: почев од недемократске процедуре увођења Регистра без јавне расправе, по хитном поступку и уз високо опуномоћење ресорног министра; преко чињенице да Регистар није обезбедио увид у крајње власнике капитала већ само преглед правних лица оснивача медијских предузећа, нити је осигурао процедуру провере података о власничкој структури и повезаним лицима; до неажурности и неусаглашености података у АПР-у с евиденцијом Регистра електронских гласила за који је

корупције, начињена економски штетна аквизиција и уједно прекршен Закон о јавним информисању, по којем држава ни посредно ни непосредно није смела да буде оснивач јавних гласила. Извештај о власничкој структури и контроли медија у Србији, број: 345-00-1829/2015, Савет за борбу против корупције, Београд, 26. 2. 2015. Доступно на: [<http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2751/izvestaj-o-vlasnickoj-strukturi-i-kontroli-medija-u-srbiji>, стр. 99–102].

¹⁹ На основу ове одредбе омогућена је концентрација иностраног власништва телевизија са националним покривањем „Прва” и „Б92”.

²⁰ Закон о јавном информисању и медијима [Службени гласник РС, бр. 83/14, чл. 21]; Закон о приватизацији [Службени гласник РС, бр. 83/14, чл. 12].

надлежна била Републичка радио-дифузна агенција. Регистар је и формалноправно оспорен и укинут Одлуком Уставног суда Србије, на основу уставне гаранције да се средства информисања у Републици оснивају слободно, дакле без посебног одобрења и условљавања уписивања у било какав регистар²¹. Од нових решења у скупу медијских закона који су донети 2014, очекивано је да предвиде ефикасније инструменте за гарантовање транспарентности власништва над медијима. Извесни помаци су остварени у овој области, имајући у виду одредбе Закона о јавном информисању и медијима које проширују врсте података које ће нови Регистар медија садржати. Закон изналази и правно решење којим се упис у Регистар не интерпретира као услов за оснивање медија²². Једна од позитивних мера јесте захтев да се у Регистру евидентирају подаци „о правним и физичким лицима која непосредно или посредно имају више од 5% удела у оснивачком капиталу издавача (...)”²³. У пракси, међутим, ова одредба није много помогла, имајући у виду чињеницу да у власничкој структури медија често партиципирају неидентификована лица из оф-шор зона. Неретко и акционари смање од званично регистрованих 5% удела у власничкој структури медијског предузећа у њему самостално врше контролу уређивачке политике и управљају формалним саставом менаџмента.

Законски недостаци, недоследности и тромост реформског система после 2000. године у јавности производи утисак толерисане нетранспарентности медијског власништва. Перцепцији кризе демократских процедура допринело је раскринкавање тајних договора у јавним наступима појединих бизнисмена. Тако је у телевизијском гостовању 2011. године,²⁴ српски бизнисмен сведочио да лично располаже власништвом над новинским предузећем „Новости”, а не компаније из Аустрије и с Кипра које су званично регистроване.

Посебан проблем за свеобухватан поглед на власништво над медијима представљају интернет портали и друга самостална електронска издања, која *de facto* обављају делатност јавног обавештавања, а према Закону не повлаче прекршајне консеквенце уколико нису регистровани при АПР²⁵. Изостанак из Регистра медија означава да се на садржај интернет портала не примењују права и обавезе из Закона о јавном информисању и медијима, и осујећује увид јавности којој се обраћају у власничку структуру портала, приходе које остварују од оглашавања, спонзорстава или донација.

У условима продубљених економских и друштвених криза, друштвена улога медија постаје још угроженија интересима њихових различитих финансијера. И егзистенцијални статус медијских посленика претежно

²¹ Неуставни Регистар гласила и даље се води, *Данас*, 29. 9. 2011. Доступно на: [<http://www.uns.org.rs/sr/desk/media-news/9262/neustavni-registar-glasila-se-i-dalje-vodi.html?print=true>].

²² Регистар медија је почео да ради 13. 2. 2015. Представља централизовану електронску базу података о медијима. Закон о јавном информисању и медијима, [*Службени гласник РС*, бр. 83/2014, чл. 141].

²³ Закон о јавном информисању и медијима [*Службени гласник РС*, бр. 83/14, чл. 39].

²⁴ „Беко: Ја сам власник Новости”, *Између редова*, емисија ТВ Б92, новембар 2010. Доступно на: [https://www.youtube.com/watch?v=CVya_5QtMQs].

²⁵ Закон о јавном информисању и медијима [*Службени гласник РС*, бр. 83/14, чл. 30].

је детерминисан тим интересима. У медијској индустрији после 1980-их година оглашивачи све снажније партиципирају у креирању уређивачке политике²⁶. Маркетиншке агенције које посредују између мас-медија и оглашивача располажу великом медијском и друштвеном моћи. Обим и континуитет сарадње оглашивача с одређеним медијима у Србији често зависе од курса њихове уређивачке политике, тако да, вршећи неформални притисак на медије, оглашивачи и маркетиншке агенције постају значајан арбитар у (не)демократском структурисању јавне сфере.²⁷ Тржиште оглашавања у Србији показује тенденцију опадања од почетка економске кризе 2008. године и, с годишњом вредношћу мањом од 170 милиона евра, једно је од сиромашнијих у Европи [Броћић 2014]. Да би опстали на тржишту, медији своје садржаје неретко прилагођавају ниском укусу публике и парцијалним интересима финансијера.

Улога медија као контролора демократских процеса бива нарочито дискредитована када су власници медијских предузећа у положају великих пореских дужника. Неки од високотиражних информативних листова и комерцијалних телевизија с највишим рејтингом у Србији годинама се налазе у овом положају, што отвара простор за свакојаке спекулације. Осим што се негативно одражава на привредни систем државе, пореска дисциплина обвезника у медијској делатности идентификована је као фактор који потенцијално нарушава политичку самосталност и демократски капацитет медија.

У Републици Србији је заштита начела демократске јавне расправе и најширих интереса јавности у области информисања поверена независним регулаторним телима (РРА, РАТЕЛ, Савет за штампу). У складу са Законом о електронским медијима, Републичка радиодифузна агенција (РРА) је 2014. преименована као Регулаторно тело за електронске медије (РЕМ), задржавши надлежности. Ову агенцију данас карактеришу неагилност у вршењу законских обавеза али и слабе ингеренције које су јој поверене у области казнене политике. Савет за борбу против корупције је у извештају из 2011. чак оспорио кредибилитет овог регулатора, због – како се наводи – великих политичких и притисака интересних група којима је Агенција од оснивања била изложена, неуспеха у контроли емитера и недостатка иницијативе за проверавање могуће медијске концентрације изван званичних документованих извора којима су је снабдевали емитери²⁸. Чињеничко стање је такво да данас јавност у Србији не само да не располаже поузданим подацима о власницима медија, већ нема ни релевантна сазнања о критеријумима одлучивања приликом суфинансирања медија

²⁶ Истраживања показују да су у претходном периоду медијска предузећа највише приходовала од продаје својих производа, а зарада од оглашавања била је на другом месту.

²⁷ Извештај о власничкој структури и контроли медија у Србији, број: 345-00-1829/2015, Савет за борбу против корупције, Београд, 26. 2. 2015. Доступно на: [<http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2751/izvestaj-o-vlasnickoj-strukturi-i-kontroli-medija-u-srbiji>, стр. 104].

²⁸ Извештај о притисцима и контроли медија у Србији, бр. 07-00-6614/2011-01, Савет за борбу против корупције, Београд, 19. 9. 2011. Доступно на: [<http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/mediji/IZVESTAJ%20O%20MEDIJIMA,%20PRECISCENA%-20VERZIJA.pdf>, стр. 154].

из програма државе и иностраних фондова. Процедуре расподеле инвестиционих средстава из Европске уније pokazale су се као нетранспарентне [Аранђеловић 2016]. Потискивањем надлежности државе отворен је простор за ширење утицаја страних финансијских фондова у домаћим медијима, али је на основу свега наведеног тешко закључити да је у Србији заживео функционалан медијски плурализам. Стиче се утисак да, упркос броју медија по којем је Србија лидер у региону и њихове структурне разноликости, публици није пружена стварна могућност избора кроз понуду програмски диверсификованих садржаја који равномерно одражавају разнолике вредности, интересе, идеје и ставове најшире заједнице. Концентрисање моћи над медијима води уједначавању њихових садржаја.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Демократска јавност у Србији имала је висока очекивања од увођења медијске политике засноване на начелима демократско-тржишног модела. Међутим, у пракси се показало да конституисани модел медијског система не гарантује услове за демократску јавну расправу и остваривање јавног интереса, као што ни заступљеност великог броја масовних медија не гарантује плурализам идеја и мњења јавности. Искуство европских земаља показује да су осим примењеног модела медијске трансформације, на располагању били и другачији начини да државни капитал изађе из власничке структуре медија, кроз усаглашавање тржишних снага и профитне мотивације са ширим друштвеним и политичким интересима.

Друштвено и политичко искуство с краја 20. и почетка 21. века показује да демократски уређена друштва садрже велике потенцијале самообмане у погледу интерпретирања медијских слобода. У њима су директни утицаји државе на медијски систем редуковани, али су медијску сферу обухватиле глобалне корпорације, што је довело до последице да је у неким срединама монопол државе замењен монополом транснационалног капитала. У условима тржишног фундаментализма све заступљенији принцип корпоративног новинарства је погубан за плурализам јавне сфере и истинску слободу медија. Меркантилизација медијског тржишта доводи до ерозије демократије. Слобода медијских садржаја се често интерпретира као слобода од етичких ограничења. У Србији доминацију на медијском тржишту преузимају компаније чије је власништво нетранспарентно. У таквом окружењу слободни и независни медији делују као утопистички идеал. Шта се дешава с публиком? Грађани остају изоловани изван интересних структура које граде поједини медијски власници и политички фактори, што генерише кризу демократске јавне расправе. Демократски процес се отуђује од базе – демоса.

У јавности се држава често позива на одговорност због непримерених садржаја у медијској сфери. Да ли би држава могла да реafirмише свој демократски потенцијалу борби против тржишног фундаментализма? Одговор је потврдан. Не реметећи стандарде Европске уније, држава би могла ефикасније да заштити јавни и национални интерес у области медија:

увођењем антимонополских законских одредби и инструмената којима би се осигурало начело транспарентности власништва; прописивањем удела иностраног капитала у власничкој структури медија; јачањем улоге синдиката и применом колективног уговора којим би се осигурало стабилније финансирање зарада запослених; одлучнијим спровођењем закона; ојачавањем надлежности цивилног регулаторног сектора.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Декларација Комитета министара о заштити улоге медија у демократији у контексту медијске концентрације, у зборнику: *Зборник одабраних љравних инстџрумената Савета Европе у вези с медијима 2007–2014*. (прир. Маја Стојановић), Београд: Савет Европе – Канцеларија у Београду, 2015.
- Додатак Препоруци ЦМ/РЕЦ(2011)7 „Критеријуми за идентификацију медија и смернице за степеновани и диференцирани приступ“, у зборнику: *Зборник одабраних љравних инстџрумената Савета Европе у вези с медијима 2007–2014*. (прир. Маја Стојановић), Савет Европе – Канцеларија у Београду, Београд, 2015.
- Закон о јавном информисању и медијима, *Службени гласник РС*, бр. 83/2014.
- Закон о приватизацији, *Службени гласник РС*, бр. 83/2014.
- Милутиновић, Ирина (2015). *Режулаиива радио-дифузије у Србији (1924–2014)*. Београд: Службени гласник.
- Препорука ЦМ/РЕЦ(2007)2 Комитета министара државама чланицама о медијском плурализму и разноврсности медијског садржаја, у зборнику: *Зборник одабраних љравних инстџрумената Савета Европе у вези с медијима 2007–2014*. (прир. Маја Стојановић), Београд: Савет Европе – Канцеларија у Београду, 2015.
- Стојановић, Маја /ур./ (2015): *Зборник одабраних љравних инстџрумената Савета Европе у вези с медијима 2007–2014*. Београд: Савет Европе – Канцеларија у Београду.
- Тодорић, Владимир и Драган Вељовић (2008). Кратак осврт на проблематику регулације медијске концентрације у Србији, *Српска љравна ревија*. IV, 7: 51–63.
- Bagdikian, Ben (2004). *The New Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.
- Council of Europe: Transnational Media Concentrations in Europe, report prepared by the AP-MD, Media Division, Directorate General of Human Rights, Strasbourg, November 2004.
- European Commission: Pluralism and Media Concentration in the Internal Market. An Assessment of the Need for Community Action, COM (92) 480 final, December 1992.
- European Commission: Green Paper on Services of General Interest, COM (2003) 270 final, Brussels, 21 May 2003.
- European Commission: Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Services in the Internal Market, COM (2004) 2 final, Brussels, 5 March 2004.
- European Parliament: Resolution of 22 April 2004 on the risks of violation, in the EU and especially in Italy, of freedom of expression and information (Article 11(2) of the Charter of Fundamental Rights), 2003/2237 (INI), A5-0230/2004.
- Mekčesni, Robert i Edvard Herman (2004). *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Ruk, Ričard (2011). *Evropski mediji u digitalnom dobu: analize i pristupi* (preveo s engleskog Đorđe Trajković). Beograd: Clio.
- Smith, Adam (2007). *Bogatstvo naroda*. Zagreb: Masmedia.
- Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost. *OSI/EU Monitoring and Advocacy Program 2005* (2006). (prevod s engleskog Bojan Golubović i Maja Bačić). Beograd: Medija centar, Budapest: Open Society Institute, 2006.
- Tjurou, Džozef (2012). *Mediji danas: uvod u masovne komunikacije*. Knj. 1 (preveo s engleskog Aleksandar Luj Todorović). Beograd: Clio.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Аранђеловић, Вишња (2016). Еври за старе знанце. Доступно на: <http://www.politika.rs/scc/clanak/358764/Evri-za-stare-znance>. Приступљено: 28. 9. 2016.
- „Беко: Ја сам власник Новости”, Између редова, емисија ТВ Б92, новембар 2010. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=CVya_5QtMQs. Приступљено: 28. 9. 2016.
- Броћић, Дарко (2014). Тржиште оглашавања у медијима у Србији. Доступно на: <http://www.novinarska-skola.org.rs/sr/?p=3574>. Приступљено: 28. 9. 2016.
- Извештај о притисцима и контроли медија у Србији, бр. 07-00-6614/2011-01, Савет за борбу против корупције, Београд, 19. 9. 2011. Доступно на: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/mediji/IZVESTAJ%20O%20MEDIJIMA,%20PRECISCENA%20VERZIJA.pdf>. Приступљено: 28. 9. 2016.
- Извештај о власничкој структури и контроли медија у Србији, бр.: 345-00-1829/2015, Савет за борбу против корупције, Београд, 26. 2. 2015. Доступно на: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2751/izvestaj-o-vlasnickoj-strukturi-i-kontroli-medija-u-srbiji>. Приступљено: 28. 9. 2016.
- Shah, Anup (2009). Media Conglomerates, Mergers, Concentration of Ownership, *Global Issue*. Доступно на: www.globalissues.org/article/159/media-conglomerates-mergers-concentration-of-ownership. Приступљено: 28. 9. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PROBLEMS OF MEDIA OWNERSHIP IN SERBIA

by

IRINA MILUTINOVIĆ
 Institute of European Studies
 Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
irina.milutinovic@gmail.com

SUMMARY: Different implications of media ownership on democratic capacity of Serbian society in the beginning of the new millennium are analysed in the paper. The frame of the research is democratic and market model of media policy which was established after political changes in Serbia in 2000. The aim of the paper is to identify the main problems of media ownership in Serbia in the process of adjustment to the European media policy. In order to understand the genesis of marked problems, they are observed in the context of current trends on wider – global – media market. It can be concluded that democratic and market model of media system does not guarantee the conditions for democratic public discussion and satisfaction of public interest.

KEYWORDS: media ownership, pluralism, global media, Republic of Serbia, European Union

UDC 314.12(497.113 Sremska Mitrovica)“1900/2011”
UDC 314.12(497.11 Šabac)“1900/2011”
UDC 316.811/815(497.11)“1900/2011”
DOI: 10.2298/ZMSDN1658489S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

СРЕМСКА МИТРОВИЦА И ШАБАЦ 1900–2011: ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКА УСЛОВЉЕНОСТ ФЕРТИЛИТЕТА БРАЧНИМ ОКВИРИМА

МИЛИЦА СОЛАРЕВИЋ
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs

БОЈАН ЂЕРЧАН
bojan.djercan@dgt.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Регионалне културолошке, историјске и социјалне разлике дале су свој печат историји приватног живота у 20. веку у насељима Сремска Митровица и Шабац, првенствено у брачним и оквирима репродукције. Опадање фертилитета испод нивоа потребног за просту репродукцију становништва одраз је, између осталог, и опадања популарности брака и повећаног броја развода, при чему је брак изгубио првобитну, функцију рађања потомства, а породица је постала нуклеарна. Посебно су важне године ступања у брак за жене, јер посредно указују на искоришћеност фертилног периода и капацитета. Скреће се пажња и на промене образаца последњих година, када брак све више губи улогу оквира хумане репродукције и усмерава се на индивидуална остварења партнера унутар заједнице. Демографским методом, методологијом принстонских индекса и статистичком анализом значајности везе брачних варијабли и фертилитета дошло се до закључака који потврђују опште трендове у ова два насеља, наглашавајући њихову историјско-демографску условљеност.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фертилитет, нупцијалитет, Сремска Митровица, Шабац

¹ Рад је део пројекта 114-451-2539/2016-02 који финансира Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој АП Војводине (Србија).

УВОД

У Срему, као и у суседној Мачви, историјски развој насеља условили су народи који су се настањивали на овом простору, као и различите културе и религије од античких времена до данас. Река Сава, осовина прожимања, али и раздвајања, „удомила” је у свом кориту и долини два града, могли бисмо рећи и две луке, тврђаве, гранична места – Сремску Митровицу и Шабац. Два насеља, историјско-демографски повезана и условљена, данас су два важна општинска и регионална центра, окоснице развоја простора који их окружује. С аспекта демографије важне су промене које су оставиле најснажнији печат кроз „турски” и „аустроугарски” моментум и спецификум ових насеља. Да ли је (већински) етнички истородно становништво доживело преображај демографских трендова под утицајем различитих историјских, (гео)политичких, економских фактора и опште раширених друштвених норми, једно је од полазних питања у овом истраживању.

Чиниоци који ограничавајуће делују на висину репродуктивних норми и њихово остваривање су бројни и различити. Брак као друштвена институција, у оквиру које се највећим уделом остварује биолошка репродукција, представља важну тему при разматрању чиниоца ниске плодности становништва. Као социјални феномен, брак структурно делује на фертилитет, односно на висину репродуктивних норми. Историјски посматрано, једна од првих функција брака била је контрола сексуалности, односно институција брака се наметнула као друштвено прихватљив оквир прокреације и продужења људске врсте. Истовремено, брак је имао и важну улогу као средство социјалне интеграције. У аграрним друштвима, брак и породица су представљали и основну економску јединицу, па је тако и економска функција брака била изражена. Брак је заузимао важно место у свим религијским и идеолошким системима, јер се сматрало да се успостављањем контроле над браком успоставља контрола над друштвом у целини. Стога је у свакој историјској епохи контролу над браком вршила црква или држава, односно најмоћнија друштвена сила [Вулетић 2008].

ПОРОДИЧНА ЗАЈЕДНИЦА ЈЕДНОГ НАРОДА У ОКВИРИМА РАЗЛИЧИТИХ ДРЖАВА

Оквир је географски исти, али су његове политичке границе биле изразито нестабилне и променљиве, па је тако свака њихова промена праћена променама система и облика власти, укључујући и уплитање државе и њених институција у област приватности. Породична структура српског народа у новом веку није била уједначена. У свим срединама истовремено су постојале појединачне породице и породичне задруге. Приватни живот појединца одвијао се у реалном простору, схваћеном у комплексности његових појава и чинилаца. За једног Шапчанина стварни страни свет до 1914. године почињао је на другој обали Саве, а његови утицаји на свакодневни живот били су многоструки (кухиња, начин становања, мода,

забава, хигијенске навике, динамика живота и многе друге ствари). Османске власти нису се мешале у структуру породице, препуштајући то институцији цркве.

У областима хабзбуршке Војне границе² задржао се традиционални облик породичне задруге, утврђен у 16. и 17. веку, чији је опстанак и функционисање подстицала држава. Војне власти у више наврата прописивале су односе који су требали да обезбеде стабилност задруга, јер су оне омогућавале боље организовање исхране становништва и обављање војне службе. Због тога је једну породичну задругу могло да сачињава пет или шест брачних парова. Деоба породичних задруга дозвољавана је само у случају превеликог броја чланова или у случају несугласице међу брачним паровима у задрузи. Задругом је управљао старешина, углавном неко од старијих укућана, док је жена која је најбоље кувала бирана за домаћицу [Поповић, Тимотијевић и Ристовић 2011].

Крајем 18. века долази до кризе породичних задруга у Монархији, јер јача приватно власништво појединих чланова задруге над стоком, казанима за печење ракије и другом имовином домаћинства. Иако су државне власти покушавале да спрече тај процес, све више је јачао индивидуализам, неслога и распадање задруга. Овакав тренд у тадашњој Србији наступио је тек последњих деценија 19. века, углавном из економских разлога, сличних као у Хабзбуршкој монархији. Разлози за одлагање овог процеса могу се тражити и у структури две државе, односно владавине, начину привређивања, занимањима.

Такав тренд препознаје се и у насељима Сремска Митровица и Шабац. Ова насеља имала су различит статус, религијска структура била је другачија. У Шапцу је становништво било претежно православне вероисповести, док је у Митровици живео и знатан удео римокатоличког становништва. Чак је и православно становништво на неки начин било условљено канонима Римокатоличке цркве. Разлике су се примећивале у вредностима стопе фертилитета и нупцијалитета, јер су у Шапцу одражавали (и почетком 20. века још увек присутан) дух задружног живота, постојање породица с више чланова, док је у Митровици задруга нестала много раније, а живот је прилагођен грађанској породици с мање деце. Хабзбуршка, односно Аустроугарска монархија била је комплексна и композитна структура, па се није могао изоловано очувати другачији начин живота српског народа, а занимања су била таква да нису захтевала много чланова домаћинства (радне снаге).

Приликом анализе матичних књига рођених и венчаних уочена је учесталост граничарског занимања и надничара у Митровици, док су у Шапцу навођени: абације, кафеције, задругари, трговци, обућари. Очигледне разлике које говоре о културном наслеђу уочавају се и у именима која су давана новорођенчадима, па су на почетку периода у Митровици најчешћа имена: *Георџие*, *Никола*, *Јелена*, *Марија*, *Софија*, *Екајшерина*,

² Војну границу или крајину у 16. веку формирали су Хабзбурзи на простору Хрватске и Славоније, која се у 17. веку проширила све до Баната.

Паїрик, Андреј, Ана, Сїефан, Олџа; док су у Шапцу имена: *Љубица, Зорка, Олџа, Милорад, Милош, Лазар, Милица, Божидар*. Много чешће у Митровици, деца су крштена често и с другим црквеним (духовним) именима врло брзо након рођења, док је у Шапцу то била мање заступљена појава почетком 20. века. Девојке су се у Шапцу удавале младе, махом за занатлије. Врло брзо након склапања брака рађале су децу. Разлике међу супружницима су биле мање, док су у Митровици разлике међу супружницима често биле веће, занимања супружника су захтевала дуже школовање, па су самим тим и касније ступали у брак.

ТЕОРИЈСКО–МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Потврда значаја брачности за ниво фертилитета може се пронаћи у многим класичним теоријским и емпиријским демографским истраживањима и студијама. Једна од првих таквих студија је Малтусово дело *Есеј о сїановниџиџу*, у којем се промовишу строге моралне норме у периоду пре брака, док се у браку осуђују „вештачке кочнице” зачећа и рађања. У теорији демографске транзиције друштвене норме које се односе на брак представљају најраширенији облик друштвене контроле фертилитета. У свести појединца обликује се систем вредности заснован на нормама, као што су године у којима се може ступити у брак, економски предуслови, третирање поновне удаје и томе слично [Девеџић 2004].

Једно од првих истраживања на тему повезаности брачности и фертилитета дао је Ешли Џонсон Кол [Coale 1967], објашњавајући методе којима се доводе у везу промене у нупцијалитету и брачном фертилитету, кроз призму доминантних образаца у Европи. Тада настаје један од најзначајнијих истраживачких подухвата из области фертилитета који је спровело Одељење за популационе активности Принстонског универзитета, управо под вођством Кола. Ван де Вал [Van de Walle 1972], Демени [Demeny 1972] и Склар [Sklar 1974] истраживали су регионалне разлике у нупцијалитету и тиме дали велики допринос разумевању веза између сродних демографских варијабли. Закључке дугогодишњих истраживања фертилитета у Европи изнели су Кол и Ваткинс [Coale and Watkins 1986], при чему истичу да је контрола нупцијалитета важан механизам и заједнички именитељ пада фертилитета у европским провинцијама.

Наиме, у намери да омогући посматрање динамике фертилитета и нупцијалитета, а у одсуству детаљних података, Кол [Coale 1970] је предложио коришћење четири међусобно повезана индекса: индекс укупног фертилитета, индекс брачног фертилитета, индекс ванбрачног фертилитета и индекс пропорције удатих. Пошло се од идеје да се у условима натуралног фертилитета или раног стадијума демографске транзиције може поредити демографски развој појединих подручја, ако се као стандард за поређење узме популација која је најближа условима натуралног фертилитета (одсуство контроле рађања). Као стандард одабрана је популација Хутерита (Hutterites), верска секта насељена у Северној Дакоти, која забрањује све мере контроле рађања, што потврђује и вредност стопе укупног

фертилитета (даље СУФ) од 12,44 деце по једној жени у периоду 1921–1930. године (уколико би све жене биле удате већ од своје петнаесте године). Максимум Хутерита, од 12,44 деце по жени, јавља се у време када је прехрана постала сигурнија, а хигијенске и медицинске мере јефтиније и широко распрострањене. У таквим условима смањена је учесталост обољења и стерилитета код жена, па су достигнуте максималне вредности фертилитета, што није био случај пре 20-их година 20. века, када је просечан броје деце по жени удатој у својој двадесетој години износио 9,8 [Ђурђевић и Арсеновић 2014].

На пољу нупцијалитета, највећи допринос дао је Хајнал [Hajnal 1965], који је систематизовао све дотадашње налазе историјске демографије о нупцијалитету и издвојио европски и неевропски режим, које раздваја линија Трст–Петроград (Лењинград). На примеру балканских земаља, нупцијалитет је, међу првима истраживао Ботев [Botev 1990]. Свој рад концентрисао је на Бугарску, Грчку, Румунију и Југославију, истичући утицај Отоманског царства под којим су ове државе биле током 19. века. Његова истраживања у великој мери су заснована на раду Хамела [Hammel 1972; 1975], који је анализирао утицај *задруге* на брак и рађање, јер је такав вид организације домаћинства био доминантан током 19. века на просторима под Отоманском влашћу. С трансформацијом задруге мењали су се и образци брачног и репродуктивног понашања.

Сродном проблематиком бавили су се Фрешнок и Катрајт [Freshnock and Cutright 1979], испитујући жене у Сједињеним Америчким Државама, старости 20–29 и 30–34 године. Резултати су показали знатан утицај средине, образовања, етничке и религијске структуре, као и притиска тржишта рада на ниво брачног и ванбрачног фертилитета.

Лендри [Landry 1982] сматра да је институција брака основно средство којим се остварује колективна контрола репродукције у прелазној фази демографског режима, односно на прелазу из аграрног (пољопривредног) у индустријско друштво. Тада је репродукција у великој мери регулисана преко друштвеног надзора над нупцијалитетом, уводе се рестриктивне мере којима се смањује универзална брачност, па самим тим и брачни фертилитет.

На простору Србије није спроведено много истраживања која доводе у везу ове две варијабле. У једном од првих радова ове тематике, М. Девеџић [2004] истиче да се значај брачности за ниво фертилитета огледа у чињеници да се у браку још увек реализује највећи део рађања у Србији, па би се могло рећи да брак представља социјални оквир репродукције, јер је у великом делу људске популације нека врста дозволе да се може приступити прокреацији. Транзицију везе између нупцијалитета и фертилитета, Девеџићева [2004] објашњава кроз неколико фаза, историјски уоквирених. Полази се од фазе универзалности брака и високог фертилитета, раног ступања у брак, ниског степена урбанизације и образовања, што је период аграрног друштва. Начин привређивања захтевао је више радне снаге, па је брак имао и репродуктивну и економску функцију. Друга фаза почиње на преласку из аграрног у индустријско друштво, које

карактерише друштвена регулација фертилитета. Прелаз породице из производног статуса у потрошачки мења социоекономски значај породице, брака и потомства. Бројна породица више није економски оправдана. Трећа фаза наступила је у моменту када је контрола рађања прешла с друштва на породицу и појединца, након чега је снижен брачни фертилитет, а карактеристична је за индустријско друштво. Редуковање рађања у браку је мотивисано економским и психолошким факторима. Последња, четврта фаза, усклађена је с наступањем постиндустријског друштва, које карактерише културолошки помак у брачности, утемељен на јачању индивидуализма.

У савременој економској литератури јављају се одређене микроекономске теорије фертилитета, у оквиру којих Мијатовић [2000] истиче да се одлука о родитељству у модерно доба заснива на калкулацији, а исход рачунице је смањен број рођења.

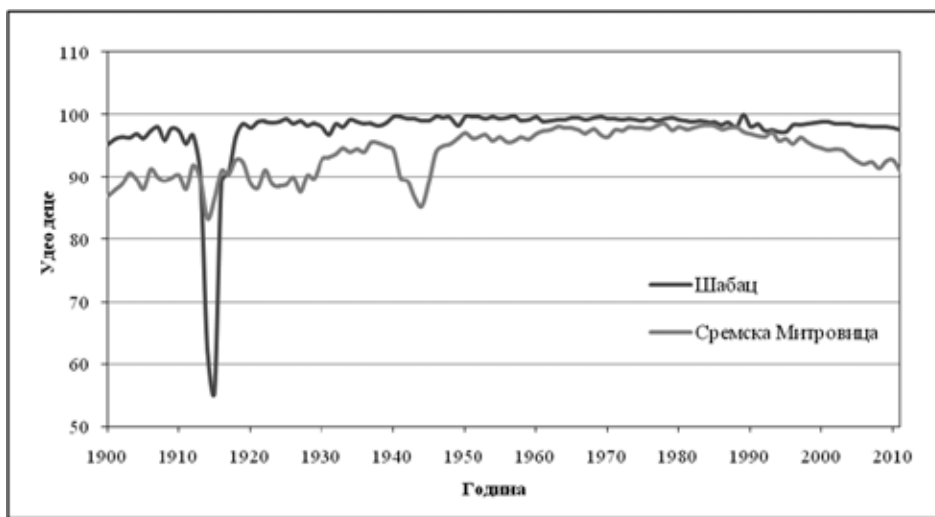
Историјско-демографска анализа обухвата период од 1900. до 2011. године, а заснована је на матрикулама рођених и венчаних, на целокупном узорку у оба насеља. Демографским методом обрађени су: стопа нупцијалитета, стопа диворцијалитета, старост женика и невесте приликом ступања у брак, општа стопа фертилитета, средње године рађања. Поједини показатељи приказани су појединачно, док су неки посредно, укључивањем у статистичку анализу (модел вишеструке регресије, упарени t-тест, Voxplot дијаграм). Значај брачности за ниво фертилитета анализиран је поређењем брачне и ванбрачне деце, као и методологијом принстонских индекса, којима се квантитативном методом долази до момента почетка транзиције, односно опадања фертилитета.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

На почетку периода стопа нупцијалитета била је висока у оба насеља (нешто виша у Шапцу), с тенденцијом раста који је наставак трендова од краја 19. века. У 19. веку Србија је имала највећу стопу нупцијалитета у Европи, а посебно су се издвајали Шабачки и Ваљевски округ. Такви трендови у великој мери резултат и последица су брачне политике кнеза Милоша, док је за то време Сремска Митровица била паланачко граничарско место с другачијом религијском и етничком структуром и без већег уплитања државе у брачне односе, поготово код православног становништва.

У складу с високом стопом нупцијалитета и удео деце рођене у браку је на почетку периода био висок, што показује Графикон 1.

У Сремској Митровици и Шапцу брачност је имала важну улогу у репродукцији, а потврда је и у разлици удела оствареног у ова два насеља. Осим дисторзије у годинама Првог светског рата, током целог периода у Шапцу је изузетно висок удео брачне деце, чак и на крају периода, а вредности су врло близу удела од 100%. У Митровици је тај удео био знатно мањи, чак и у првој половини периода. Спуштао се и до 85%, у највећој мери због етничке и верске структуре насеља, па су многа деца рођена у оквиру краткотрајних ванбрачних заједница или су рођена након

Графикон 1. Удео деце рођене у браку у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: [Матичне књиге рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900–2011)]

развода бракова који су кратко трајали, нарочито у периоду Другог светског рата. Није био редак случај да жене у то време нису ни имале потпуну слободу одлучивања о рађању и да су биле приморане да роде, без обзира да ли би се и на који начин партнерски односи завршили. Планирање родитељства и абортуси редуковали су велики број исфорсираних бракова у то време, како се трудноће започете у вези пре брака не би завршиле рађањем ванбрачног детета. Ванбрачна рођења нису производ искључиво новог времена, само су раније била окарактерисана као морални проблем, а сада као социјални феномен у успону.

Половином 90-их година порастао је удео ванбрачних заједница, врло често између локалног становништва и становништва досељеног у избегличком таласу тих година (поготово 1995. године), па су и деца рођена у оквиру тих заједница уписана у матичне књиге као ванбрачна.

Значај брачности за ниво фертилитета не огледа се само у броју склопљених бракова и броју брачне и ванбрачне деце. Применом стандардног модела вишеструке линеарне регресије може се анализирати утицај неколико варијабли истовремено. Модел приказан у Табели 1. показује да су посматране t -вредности статистички значајне за оне варијабле код којих је реализована вероватноћа (p) мања од наведене α вредности (0,05).

У насељу Сремска Митровица, највећу статистичку значајност за ниво фертилитета показује старост невесте приликом склапања брака, као и укупна просечна старост супружника. Стопа диворцијалитета не показује статистичку значајност, што не значи да њен утицај треба одбацити.

Табела 1. Утицај брачних варијабли на ниво фертилитета у Сремској Митровици у периоду од 1900. до 2011. године (модел вишеструке регресије)

Модел		Нестандардизовани коефицијенти		Стандардизовани коефицијенти	t	Sig. (p)
		B	Стд. грешка	Beta		
	(Константа)	2.809	1,044		2,691	0,008
	Нупцијалитет	-0,026	0,026	-0,131	-0,999	0,320
	Просечна старост	0,344	0,115	1,460	2,988	0,003
	Старост невесте	-0,400	0,111	-1,688	-3,591	0,000
	Диворцијалитет	0,047	0,393	0,014	0,121	0,904
Зависна варијабла: СУФ – Сремска Митровица Корелација је значајна на нивоу од 0,05 level ($\alpha=0,05$).						

Извор: [Матичне књиџе рођених и венчаних у Сремској Митровици (1900–2011)]

Аутор на основу SPSS³ 20.0

Стопа нупцијалитета такође није показала већу статистичку значајност, што је и претпостављено, поготово због последњих деценија у којима је брачност била знатно нижа. Потврђено је да од свих брачних варијабли највећи значај и утицај има старост невесте, поготово преко средњих година рађања, што је накнадно објашњено.

Табела 2. Утицај брачних варијабли на ниво фертилитета у Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (модел вишеструке регресије)

Model		Нестандардизовани коефицијенти		Стандардизовани коефицијенти	t	Sig. (p)
		B	Стд. грешка	Beta		
	(Константа)	0,893	0,855		1,045	0,299
	Нупцијалитет	0,049	0,013	0,343	3,844	0,000
	Старост невесте	1,073	0,135	3,693	7,946	0,000
	Просечна старост	-0,946	0,120	-3,461	-7,896	0,000
	Диворцијалитет	-1,997	0,503	-0,433	-3,970	0,000
Зависна варијабла: СУФ – Шабац Корелација је значајна на нивоу од 0,05 level ($\alpha=0,05$).						

Извор: [Матичне књиџе рођених и венчаних у Шапцу (1900–2011)].

Аутор на основу SPSS 20.0³

У Шапцу је ситуација ипак другачија, јер све варијабле показују знатну статистичку значајност у корелацији с променљивом варијаблом (СУФ).

³ SPSS – Statistical Package for the Social Sciences.

И у овом насељу је *t*-вредност показала највећу статистичку значајност код старости невесте, али и укупне просечне старости супружника.

На примеру ова два насеља врло транспарентно можемо закључивати о утицају нупцијалитета на фертилитет, односно о значају овог фактора у односу на неке друге. У Шапцу је потврђен традиционалнији модел, по којем је брак још увек важан оквир репродукције, док је у Митровици та тврдња делом тачна, што говори о утицају других структурних компоненти које делују у оквиру савременог начина живота. Да брак није најважнији оквир репродукције у Сремској Митровици, односно да та веза слаби, претходно је потврђено и смањењем удела брачне деце, повећаном стопом развода и уопштено смањењем стопом нупцијалитета.

Табела 3. Утицај просечне старости невесте на средње године рађања у Сремској Митровици и Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (метод: упарени *t*-тест)⁴

Корелација упарених узорака				
		N	Корелација	Sig. (p)
Пар 1	Средње године рађања СМ – Старост невесте СМ	112	0,900	0,000
Пар 2	Средње године рађања ША – Старост невесте ША	112	0,843	0,000
Ниво значајан на 0,05 ($\alpha=0,05$).				

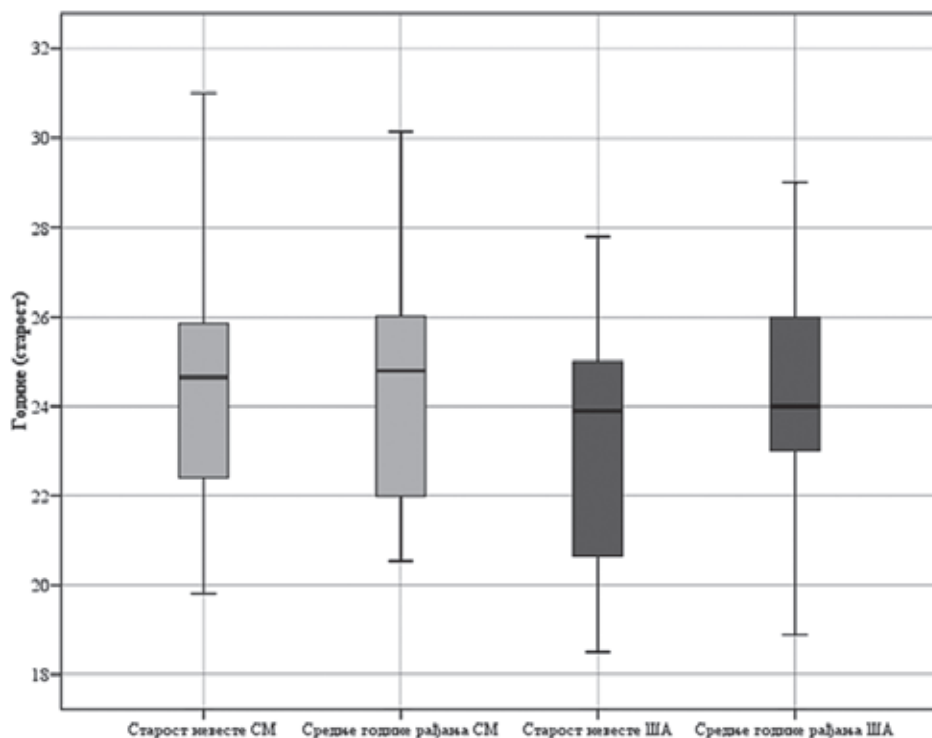
Извор: [Матичне књиже рођених и венчаних у Сремској Митровици и Шапцу (1900–2011)]

Аутор на основу SPSS 20.0

Тестирање статистичке значајности између старости невесте и средњих година рађања *t*-тестом показало је велики међусобни утицај ових варијабли. Ниво вероватноће $p < 0,05$ (sig.) за оба насеља показао је значајност ових варијабли, а ниво корелације је нешто виши у Сремској Митровици.

Графички приказ односа аритметичких средина ових варијабли у оба насеља (Графикон 2) потврдио је међусобни утицај. Подешени интервал поверења од 95% значи да се у највећем броју случајева потврдила веза аритметичких средина ових варијабли, односно у Сремској Митровици је разлика између аритметичких средина мања у односу на ту разлику у Шапцу. Дакле, у Сремској Митровици је разлика између старости невесте и средњих година рађања мања него што је то случај у Шапцу. Стога је статистичка значајност ових варијабли већа у Митровици него у Шапцу. Оно што је такође потврђено овим графиконом јесу више вредности аритметичких средина у Сремској Митровици у односу на Шабац, за обе варијабле.

⁴ СМ (Сремска Митровица), ША (Шабац).

Графикон 2. Однос аритметичких средина средњих година рађања и старости невесте у Сремској Митровици и Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (модел: t-тест, Boxplot)

Извор: [Майичне књиџе рођених и венчаних у Сремској Митровици и Шапцу (1900–2011)]

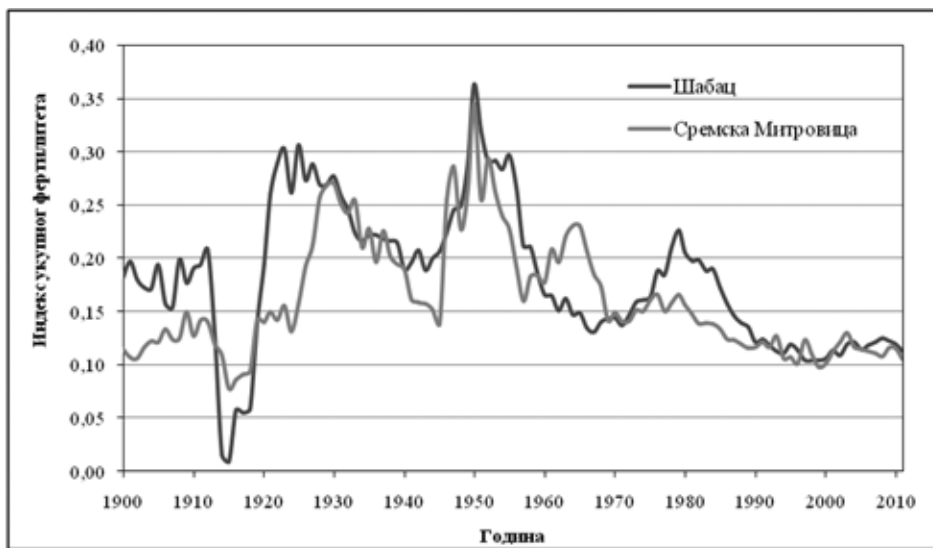
Аутор на основу SPSS 20.0

ИНДЕКС УКУПНОГ ФЕРТИЛИТЕТА

Индекс укупног фертилитета је почетни показатељ приликом примене методологије принстонских индекса. Његова важност је у томе што узима у обзир број жена по петогодишњим старосним групама у интервалу од 15 до 49 година, а додељује им вредности специфичних стопа Хутерита, па показује колики би ниво фертилитета био када би жене у Сремској Митровици и Шапцу рађале према репродуктивним нормама популације која је узета као стандард. Дакле, добијају се прецизнији подаци, него у случају општих стопа.

Графикон 3. потврдио је знатно виши ниво фертилитета у Шапцу него у Сремској Митровици, осим у деценији 1960–1970. године, када је због учествовања мигрантског становништва у репродукцији у Митровици

ниво био виши у том насељу. У оба насеља максималан индекс укупног фертилитета достигнут је 1950. године, када је износио 0,36 у Шапцу, односно 0,34 у Митровици. У последње две деценије периода вредности су скоро изједначене, у интервалу 0,10–0,12, што представља смањење од око 70%!

Графикон 3. Индекс укупног фертилитета у периоду од 1900. до 2011. године

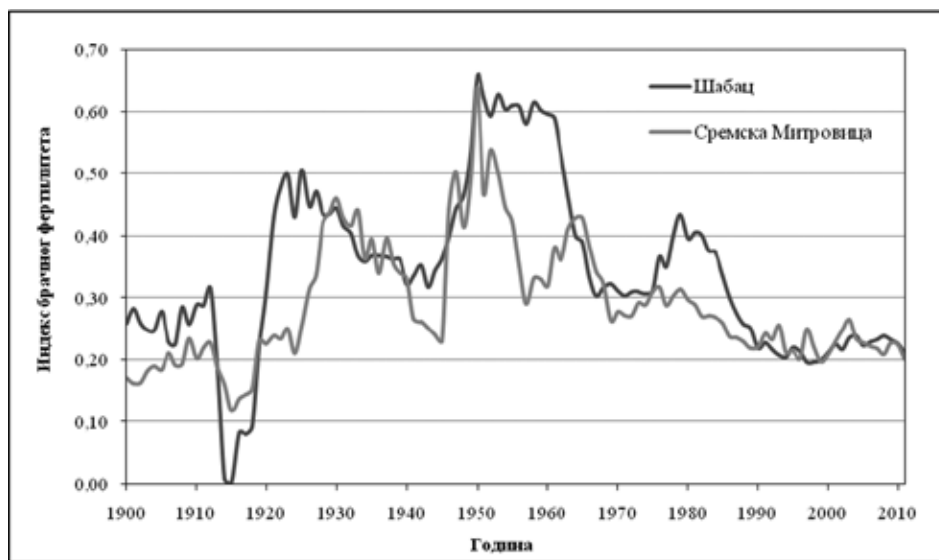
Извор: [Мајичне књиџе рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900–2011)]; [РЗС]⁵

ИНДЕКС БРАЧНОГ ФЕРТИЛИТЕТА

Овај индекс указује на блискост испитиваног и максималног фертилитета, па се користи за одређивање момента почетка опадања фертилитета. Конкретно, време почетка опадања фертилитета одређује се према години када је индекс брачног фертилитета опао за 10% од свог максимално забележеног нивоа, а затим наставио да опада континуирано [Ђурђевић и Арсенијевић 2014].

У Сремској Митровици максимална вредност индекса брачног фертилитета забележена је 1950. године и износила је 0,64 (Графикон 4). Дакле, смањење од 10% подразумева индекс нижи за вредност од 0,064, што је достигнуто већ 1952. године, када је индекс износио 0,583. Вредност индекса на крају периода износила је 0,20 што представља смањење за чак 69% у односу на максималан ниво.

⁵ РЗС (Републички завод за статистику).

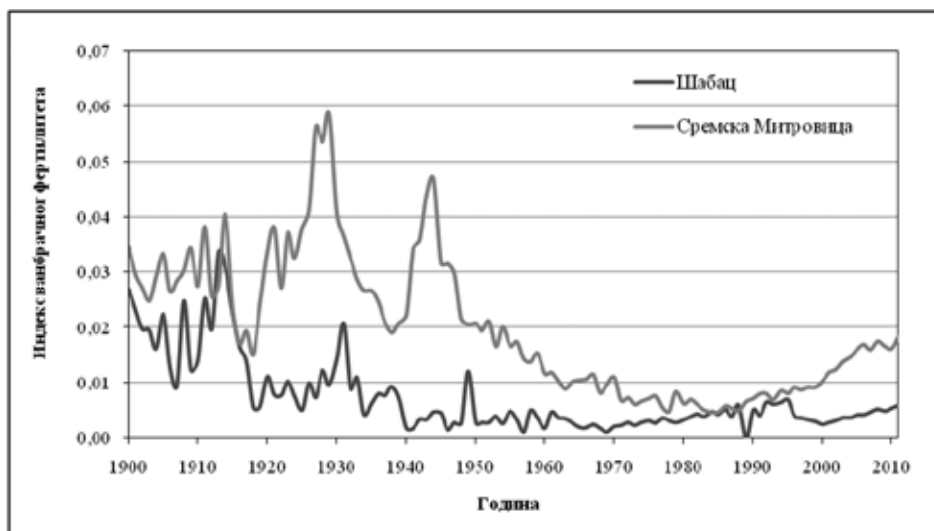
Графикон 4. Индекс брачног фертилитета у периоду од 1900. до 2011. године
Извор: [Матичне књиже рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900–2011)]; [РЗС]

Највиша вредност индекса брачног фертилитета у Шапцу забележена је такође 1950. године и износила је 0,66. Потребно је да вредности индекса опадну за 0,066 да бисмо добили годину у којој је фертилитет опао за 10% у односу на забележени максимум. У 1963. години индекс је имао вредност 0,585, што значи да је то момент када је фертилитет почео континуирано да опада у овом насељу. Поређењем ова два насеља закључује се да је фертилитет у Сремској Митровици почео да опада 11 година раније (1952) него у Шапцу (1962), а то су управо године када је у Шапцу дошло до већих разлика у стопи нупцијалитета, што се одразило и на одлагање транзиције фертилитета.

ИНДЕКС ВАНБРАЧНОГ ФЕРТИЛИТЕТА

Индекс ванбрачног фертилитета узима у обзир пропорцију неудатих жена и укупан број ванбрачне деце, прилагођено стопама Хутерита. Његове вредности су знатно мање, јер је удео ванбрачне деце у посматраном периоду био знатно мањи у односу на укупан број деце рођене у браку. Но, разлике према насељима свакако постоје.

Општи тренд овог индекса у оба насеља показује опадање вредности до почетка 80-их година 20. века, након чега долази до постепеног пораста. Оно што је највише уочљиво на Графикону 5 јесу знатно више вредности у Сремској Митровици на почетку периода, нарочито у годинама између два рата. Такве вредности нису у толикој мери резултат удела не-

Графикон 5. Индекс ванбрачног фертилитета у периоду од 1900. до 2011. године
Извор: [Мајичне књиџе рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900–2011)]; [РЗС]

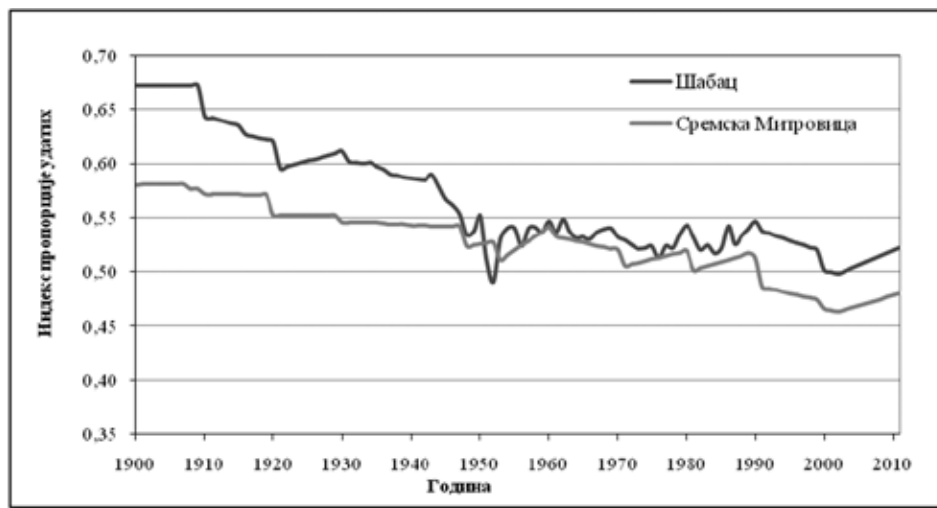
удатих жена колико су резултат нешто већег броја ванбрачне деце, рођене у социјално нестабилним условима у овом насељу, уз разнолику етничку и верску структуру. Вредности у Шапцу су много ниже, јер су резултат и малог удела неудатих жена и малог броја ванбрачно рођене деце. Вредности се уједначавају крајем 80-их година, да би крајем наредне деценије и од 2000. године опет дошло до видних разлика, када индекс у Сремској Митровици рапидно расте, док је у Шапцу повећање много блаже, а вредности много ниже.

ИНДЕКС ПРОПОРЦИЈЕ УДАТИХ

Индекс пропорције удатих показује однос који би постојао између фертилитета удатих и свих жена (удатих и неудатих), ако би и једне и друге рађале по стопама Хутерита. Овај индекс ни код Хутерита није имао вредност јединице, јер нису баш све жене ступиле у брак одмах на почетку биолошког репродуктивног периода. Досадашња истраживања, посебно у ранијим периодима показала су да вредности индекса варирају од 0,91 (у Кореји, 1930) до 0,33 (у Ирској, 1900).

Ако би се Хајналова подела брачности применила на овај индекс, гранична вредност била би 0,55 с неколико изузетака. Источно од линије Трст–Лењинград вредности би требале бити више, према неевропском или прелазном моделу, док би западно од ове линије вредности требале бити мање, према западном моделу брачности.

У 1900. години највећи фертилитет од свих европских провинција био је у Топлици, у Србији, где је једна жена рађала око 8,24 деце. То је последица високог брачног фертилитета и највеће пропорције удатих у Европи, при чему је индекс пропорције удатих износио 0,842 [Ђурђевић и Арсеновић 2014].

Графикон 6. Индекс пропорције удатих у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: [Матичне књиже рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900–2011)]; [РЗС]

На основу Графикона 6 може се закључити да су оба насеља у првој половини посматраног периода припадала неевропском типу брачности. Од 1970. године Сремска Митровица може се сврстати у прелазни тип, а од 1990. године припада западном типу брачности, с порастом просечне старости приликом ступања у брак и мањом стопом нупцијалитета. У Шапцу је ситуација другачија, јер се ово насеље након 1953. године може сврстати у прелазни тип, где и остаје до краја посматраног периода, с вредностима индекса попорције удатих у интервалу 0,50–0,55.

Дакле, транзиција нупцијалитета у Сремској Митровици је кренула раније, брзо се мењала и прешла из неевропског у западни тип, док у Шапцу транзиција нупцијалитета још увек траје, односно ово насеље још увек припада прелазном типу, с тенденцијом пораста индекса пропорције удатих, што значи да ће можда у наредном периоду поново прећи у неевропски тип. Потврђено је да трендови фертилитета зависе од трендова нупцијалитета, што је у Шапцу имало позитивну корелацију, док је у Митровици испољен негативни аспект ове корелације, па су и разлике овако детерминисаних репродуктивних норми очигледне.

ЗАКЉУЧАК

У савременим условима репродуктивне норме брачних парова формирају се и остварују под утицајем економских, социјалних, антрополошких, психолошких и других чинилаца и то на начин како се они преламају у свести брачних парова и појединаца, првенствено жена у браку или изван њега. Значај брачности за ниво фертилитета утврђен је кроз међусобно условљене трендове средњих година склапања брака и рађања, поготово кроз корелацију средњих година рађања и старости невесте. Ова веза имала је већи утицај у Сремској Митровици, јер су средње године више по оба параметра у овом насељу и тренд пораста је интензивнији, док је у Шапцу утврђено да је корелација нешто слабија, јер у овом насељу транзиција наведених показатеља није још достигла критичну фазу. Управо због тога и фертилитет је у Шапцу виши него у Митровици на крају периода. Виши је и у односу на републички просек, док су средње године ниже.

Сремска Митровица је пример насеља у којем су савремени услови прихваћени у великој мери, а одразили су се на репродуктивне норме на негативан начин, без појединачне и друштвене свести о важности истих, стога се тренд пораста ванбрачних заједница поклапа с трендом опадања фертилитета. У таквим заједницама је присутна свест о томе да се могу лакше прекинути везе, више пажње је посвећено „тестирању” заједничког живота, репродукција се одлаже и ставља у други или трећи план, док је у браковима, чак и у модерно време, знатно другачије. Традиционалнија и отворенија средина, етничка и верска хомогеност, развој у оквирима друштва и државе високог фертилитета, наспрам модерније, западно оријентисане средине, с композитном етничком и верском структуром, уз нискофертилитетни и затворенији оквир репродукције и брачности, услови су који су дали печат демографском развоју ова два насеља.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вулетић, Александра (2008). *Брак у Кнежевини Србији*, Београд: Завод за уџбенике.
- Девеџић, Мирјана (2004). Значај брачности за ниво фертилитета, *Демографија*, 1: 73–92.
- Ђурђевић, Бранислав и Даниела Арсеновић (2014). *Географија сјановништва. Практикум*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Мијатовић, Бошко (2000). О микроекономској теорији фертилитета, *Сјановништво*, 1–4: 59–79.
- Матичне књиге венчаних за насеље Сремска Митровица: за период 1900–2011. године. Матични уред: Градска управа у Сремској Митровици.
- Матичне књиге венчаних за насеље Шабац: за период 1900–2011. године. Матични уред: Градска управа у Шапцу.
- Матичне књиге рођених за насеље Сремска Митровица: за период 1900–2011. године. Матични уред: Градска управа у Сремској Митровици.
- Матичне књиге рођених за насеље Шабац: за период 1900–2011. године. Матични уред: Градска управа у Шапцу.
- Поповић, Марко; Мирослав Тимотијевић и Милан Ристовић (2011). *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд: Слио.

SREMSKA MITROVICA AND ŠABAC 1900–2011:
HISTORICAL DEMOGRAPHIC DETERMINATION OF FERTILITY
BY THE MARRIAGE FRAMEWORK

by

MILICA SOLAREVIĆ
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs

BOJAN ĐERČAN
bojan.djercan@dgt.uns.ac.rs

University of Novi Sad, Faculty of Sciences,
Department of Geography, Tourism and Hotel Management,
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Regional cultural, historical and social differences strongly influenced the history of private life in the 20th century in the towns of Sremska Mitrovica and Šabac, basically within the marriage and reproduction framework. Fertility decline below the level needed for simple population reproduction reflected, among other things, the decline of marriage and the increased number of divorces, where marriage lost its primary function, childbearing, and the family became nuclear. Women age at marriage is particularly important because indirectly indicates the use of fertile period and capacity. Attention is drawn to the changing patterns in recent years, with marriage increasingly losing the role of human reproduction framework and focus turned to the individual achievements of partners within the community. The usage of demographic method, methodology of Princeton indexes and statistical analysis of the significance of marriage variables and fertility, led to the conclusions that confirm the general trends in these two towns, emphasizing their historic and demographic conditionality.

KEYWORDS: fertility, nuptiality, Sremska Mitrovica, Šabac

КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА У СМЕДЕРЕВСКОМ ОКРУЖЈУ: 1846–1866.

НИНО ДЕЛИЋ

Историјски институт
Кнеза Михаила 36/2, Београд, Србија
nino.delic@iib.ac.rs

САЖЕТАК: У раду је представљена анализа делом некоришћених статистичких података о наталитету и морталитету у Смедеревском округу за период од 1846. до 1866. године. Утврђено је да су стопе природног прираштаја становништва биле изузетно високе. Структура наталитета и морталитета одговара моделима касне предтранзиционе фазе или веома ране демографске транзиције, с приметним осцилацијама основних индекса. Подаци указују да је у посматраном периоду било значајног насељавања. Према процени, од укупног броја становника у 1866. години, готово једна десетина је била родом ван округа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: наталитет, морталитет, демографија, досељавање, Смедеревско окружје, Кнежевина Србија, 19. век

Анализе демографских података откривају нове, потврђују или оповргавају старе тезе о појединим процесима кроз које пролази друштво. Србија 19. века важи за неразвијену земљу, не само по питању изграђености институција, привреде или инфраструктуре, већ и по степену демографских модела развоја. Стопе наталитета и морталитета становништва откривају у каквом се стању налази друштво – да ли је стабилно или осетљиво на спољне утицаје. У случају Србије, специфичан проблем представља и питање улоге имиграције у укупном прирасту становништва. Током првих неколико деценија након стицања аутономног статуса у склопу Османског царства, у Србију се доселио неидентификован број људи углавном српског порекла. Да је та појава била масовног карактера није спорно, али је њен оквирни опсег остао углавном неодређен. Србија 19. века важи за земљу с веома високим природним прираштајем, те је остало неразјашњено у коликој мери је на укупно увећање становништва утицало

досељавање, а колико репродуктивна активност домицилног становништва. Ова проблематика посебно је слабо проучена за период четрдесетих и педесетих година 19. века, када су имиграциони таласи почели да слабе [Јагодић 2004: 27–32].

Један од могућих приступа решавању овог проблема представља поређење природног прираштаја с апсолутним повећањем броја становника. Подаци о броју рођених (крштених) и умрлих по окрузима (или *окружјама* како су се тада звали) за период 1862–1873. објављени су још 1874. године и често су коришћени за анализе [Државопис Србије VIII: 43–117]. Подаци за раније године никада нису интегрално публиковани, али су у 19. веку свакако послужили за поједина истраживања српских статистичара. Владимир Јакшић свакако је поседовао податке за период 1837–1851, пошто их је објавио у прерачунатој форми, а за период 1852–1854. и интегрално [Јакшић 1853: 259–260; Јакшић 1854: 307, 314; Јакшић 1855: 307, 313].

Србија је започела систематско прикупљање података о виталној статистици становништва знатно пре оснивања самосталног статистичког органа. Од 1836. године прописано је континуирано вођење матичних књига [Vuletić 2012: 3]. Свештеницима је 1839. године наређено да пријављују децу која нису вакцинисана, што је Министарство унутрашњих послова двадесетак година касније протумачило као обавезу достављања спискова крштених начелницима окружја [Правила за калемљење богиња: 72; АС, МПс-П 1861/III-445]. Митрополија београдска је од почетка четрдесетих година 19. века тражила сумарне спискове крштених, умрлих и венчаних од својих епархија, те их је у сажетој форми слала надређеном Министарству просвете које их је даље дистрибуирало другим органима управе према потреби. Министарство просвете је ове спискове тражило и због обавезе достављања Државном савету годишњег извештаја о раду. Од других органа, податке су углавном тражили Министарство унутрашњих дела и Министарство финансија, али велико интересовање за проблематику прираштаја становништва показивао је и Државни савет [АС, ДС: 1852/1, с. 1; 1852/2, с. 1; 1852/376, с. 1; МПс-П: 1845/III-58; 1848/V-399; 1852/III-144]. Обавеза прикупљања и чувања сумарних извода из матичних књига на нивоу конзисторија установљена је законом из 1847. године [Устројење духовних власти књажевства српског, 1849: 107–108, 113]. Епархијским конзисторијама је 1862. године наложено законом да сличне спискове достављају Министарству просвете на годишњем нивоу [Закон о црквеним властима православне вере, 1863: 22]. Ови спискови се, свакако, односе само на православно становништво¹. Турци-муслимани нису ни били предмет пописа становништва у Србији. Роми, већим делом православни а мањим муслимани, пописивани су у целости само 1846. и 1866. године, док су 1854, 1859. и 1863. године пописани само они са сталним

¹ Спискови које је слала Митрополија београдска односили су се само на православно становништво. У државопису су у подацима за период од 1862. године уврштени и сви остали хришћани као и Јевреји, којих је, међутим, у Смедеревском округу могао бити само минималан број, те та чињеница не ремети резултате у овом чланку [Државопис Србије VIII: 43].

пребивалиштем [Vuletić 2012: 7]. Број римокатолика, протестаната и Јевреја био је значајан само за Београд, и евентуално за још неколико већих урбаних центара. У Смедеревском округу готово да их није било [*Државопис Србије VIII*, 43]. Град Смедерево је 1844. године имао 3.265 православних и 750 турско-муслиманских становника, док је у читавој Србији живело тек 1.368 Јевреја и око 900 странаца [Гавриловић 1994: 151, 153]. Према попису из 1866. године, у читавом Смедеревском окружју живело је свега 64 „иновераца” [*Државопис Србије III*: 100].

Уз помоћ поменутих спискова, који се чувају у Архиву Србије, као и публикованих података, у могућности смо да реконструишемо виталну статистику за Смедеревски округ за период од 1846. до 1866. године, односно за раздобље између два доста поуздана пописа становништва који су неопходни за анализу прираштаја. Треба истаћи и чињеницу да није могуће установити у коликој су мери ови спискови стварно поуздани. Вођење матичних књига представљало је релативну новину, и тешко је проценити да ли су свештеници били довољно ажурни и савесни по том питању, посебно у ранијем периоду. Сматрало се, чак, да подаци до 1862. године нису публиковани пошто нису сматрани довољно поузданим [Природно кретање, 1957: 1]. Пошто је, међутим, реч о јединим постојећим подацима о виталној статистици за тај период, настојаћемо да их искористимо за анализу трендова и опште процене оквира имиграције. Један од разлога зашто је период 1846–1866. погодан за истраживање састоји се у чињеници да између два пописа није било административних промена у јурисдикцији Смедеревског округа, те се сви подаци односе на исту територију [*Административно-територијалне...*, 1955: 14–17]. Као што се може приметити из Табеле 1, у две године забележен је негативан, а у преосталим позитиван природни прираштај, који, међутим, није био нимало уједначен.

Подаци исказују занимљиву структуру према полу, на темељу којих се јасно уочава да је смртност мушкараца била доста виша него код жена (с изузетком 1862. године). Од укупног позитивног салда од 15.098 људи за читав период (природног прираштаја), особе женског пола представљале су већину од 54% (8.150). Однос између полова се притом готово уопште није мењао, мада је он требало да постане уравнотеженији. Према попису из 1846. године у округу је живео 21.111 мушкарац и 20.137 жена (0.95 жена на 1 мушкарца), а 1866. године 30.934 особа мушког и 29.143 женског пола (0.94 жена на 1 мушкарца) [Гавриловић (1851): 188–189; Државопис III: 100]. Ови подаци упућују на то да се у округ досељавао већи број људи мушког пола. У годинама када су спроведени пописи становништва, (1846, 1850, 1854, 1859, 1863, 1866)² стопе наталитета су изузетно високе и показују тенденцију раста. Истовремено, знатно ниже стопе морталитета исказују повремене осцилације. У периоду 1854–1859, као и времену после 1862.

² Од наведених, само попис из 1863. године није сматран у потпуности поузданим, мада више у домену имовинске него популационе статистике [Државопис I: 86–87; Vuletić (2012): 11–13].

године, уочава се „отварање маказа“, односно, повећање разлике између наталитета и морталитета, што је карактеристично за касну предтранзициону, или, веома рану фазу демографске транзиције. Пажњу заслужује и период 1859–1864, када је, из нејасних разлога,³ морталитет био изузетно висок.

Табела 1. Број рођених (крштених) и умрлих лица према полу у Смедеревском округу 1846–1866.

Година	Рођених (N)			Умрлих (M)			Природни прираштај (J)
	пол		укупно	пол		укупно	
	мушки	женски		мушки	женски		
1846	717	686	1.403	457	402	859	544
1847	712	644	1.356	415	368	783	573
1848	966	873	1.839	524	434	958	881
1849	830	767	1.597	791	690	1.481	116
1850	913	826	1.739	532	551	1.083	656
1851	947	821	1.768	531	428	959	809
1852	1.022	904	1.926	642	581	1.223	703
1853 ¹	770	929	1.540	822	693	1.644	-104
1854	976	932	1.908	666	524	1.190	718
1855	1.029	1.011	2.040	677	564	1.241	799
1856	1.094	1.011	2.105	630	499	1.129	976
1857	1.159	1101	2.260	772	603	1.375	885
1858	1.373	1.254	2.627	778	622	1.400	1.227
1859	1.284	1.207	2.491	706	590	1.296	1.195
1860	1.105	1.115	2.220	913	843	1.756	464
1861	1.188	1.136	2.324	1.183	944	2.127	197
1862	1.319	1.180	2.499	1.315	1.289	2.604	-105
1863	1.296	1.336	2.632	1.260	1.101	2.361	271
1864	1.564	1.426	2.990	1.015	803	1.818	1.172
1865	1.462	1.505	2.967	806	669	1.475	1.492
1866	1.505	1.440	2.945	848	756	1.604	1.341
Укупно	23.231	22.104	45.335	16.283	13.954	30.237	15.098

Извор: [АС, МБ, 1847/421; МПс-П 1848/V-399, 1855/III-71, 1856/V-36, 1857/IV-30, 1858/VI-54, 1860/IV-605, 1862/I-180, 1862/III-547; ДС, 1852/1, с. 3, 1852/2, с. 3, 1852/3, с. 3, 1852/376, с. 3, 1853/409, с. 3, 1854/262, с. 3; Државопис VIII, 92–93].

3 Током тог периода забележен је значајан пад у сточној производњи, истовремено са смањењем обрађених површина по становнику у читавој Србији. Индикативно је и то, што је у периоду 1862–1864, извоз житарица и воћа био веома слаб (упркос великој потражњи у суседном Банату услед суше), док је увоз свежег воћа био повећан, што упућује на недостатке на домаћем тржишту. Могуће је да су расту морталитета допринели и економски чиниоци [Јагодић (2004): 53; Миљковић Катић (2014): 110, 126–128, 157, 202, 236].

Природни прираштај је, и поред повремених осцилација, свакако био веома висок. Узимајући у обзир познате податке о броју становника из 1846.⁴ и 1866. године, произлази да је геометријска стопа прираштаја целокупног становништва округа (j) у том периоду била 38,32 %. Природни прираштај за период 1846–1865. исказивао је салдо од приближно 13.500 људи, док је целокупан пораст становништва био близу 19.000. Разлика од око 5.500 људи сувише је висок број да би се радило о статистичкој грешци или недостацима пописа. Ова разлика упућује на оквире „механичког прилива”, односно приближан број досељених лица. На темељу ових података произлази да око 9% становништва Смедеревског округа у 1866. години није било родом из истог, односно, да су у укупном повећању становништва досељеници учествовали оквирно с једном четвртином. То су, свакако, респектабилни бројеви, који сведоче о великом утицају имиграције на структуру становништва, те сходно томе и на друштвене токове у наведеној области.

Графикон 1. Природно кретање целокупног становништва 1846–1866.

⁴ Узимајући у обзир број становника за 1846. годину према Гавриловићу. Видети напомену број 5.

Графикон 2. Природно кретање становништва женског пола 1846–1866.

Графикон 3. Природно кретање становништва мушког пола 1846–1866.

Табела 2. Приближне стопе наталитета и морталитета у Смедеревском округу 1846, 1850, 1854, 1859, 1863. и 1866. године.

Година	Становника (P)	Стопе наталитета (n) у %			Стопе морталитета (m) у %		
	Укупно	Пол		Укупно	Пол		Укупно
		мушки	женски		мушки	женски	
1846 ²	41.248	17,38	16,63	34,01	11,08	9,75	20,83
1850	42.732	21,37	19,33	40,70	12,45	12,89	25,34
1854	47.221	20,67	19,74	40,41	14,10	11,10	25,20
1859	52.904	24,27	22,81	47,09	13,34	11,15	24,50
1863	52.681	24,60	25,36	49,96	23,92	20,90	44,82
1866	60.077	25,05	23,97	49,02	14,12	12,58	26,70

Извор: Подаци о броју становника: [Државојис Србије I: 88; Државојис Србије II: 13; Државојис Србије III: 100; Гавриловић 1851: 186–190; Гавриловић 1852: 228–229; Гавриловић 1857: 224–225]. Стоје најалииетта и морталитетта израчунаиетта на њемељу података из Табеле 1 и формулама: ($n = N \div P * 1000$); ($m = M \div P * 1000$).

Табела 3. Компоненте демографског раста (међупописни пораст становништва и природни прираштај) 1846–1866.

Број становника 1846.	Број становника 1866.	Пораст становништва 1846–1866.	Рођено (N) 1846–1865.	Умрло (M) 1846–1865.	Природни прираштај (J) 1846–1865.
41.248	60.077	18.829	42.231	28.762	13.469

Извор: Табела 1; Табела 2.

* * *

Број становника Смедеревског округа је у наведеном периоду увећан за готово 50%. Главни узрок треба тражити у високом природном прираштају, а једним, мањим делом и у механичком приливу становништва – досељавању. Готово једну десетину становништва округа у 1866. години чинили су имигранти, који су у укупном повећању популације учествовали оквирно са четвртином. Нажалост, коришћени спискови не садрже податке о виталној статистици за срезове или општине, што би пружало увид и на микронивоу. Остаје, такође, отворено питање колики су утицај на природни прираштај имали досељеници. Тенденција раста стопе наталитета сугерише да су „нови” становници округа можда имали већи број потомака од староседелца. Проучавање матичних књига, као и сачува-них детаљних пописних спискова, могло би дати одређене одговоре на ово питање.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ

- Архив Србије (АС); Митрополија београдска (МБ); Министарство просвете (МПс-П); Државни савет (ДС).
- Гавриловић, Јован (1851). Прилог за географију и статистику Србије, Главни извод пописа Србије у години 1846, *Гласник Друштва српске словесности*, 3: 186–190.
- Гавриловић, Јован (1852). Прилог за географију и статистику Србије, Главни извод пописа Србије у години 1850, *Гласник Друштва српске словесности*, 4: 227–248.
- Гавриловић, Јован (1857). Главни извод пописа у Србији године 1854/55, *Гласник Друштва српске словесности*, 9: 224–226.
- Гавриловић, Јован (1994). *Речник географско-статистички Србије*, Београд 1846. Београд: Историјски институт.
- Државопис Србије I* (1863).
- Државопис Србије II* (1865).
- Државопис Србије III* (1869).
- Државопис Србије VIII* (1874).
- Јакшић, Владимир (1853). Грађа за државопис Србије III, Општи покрет људства у години 1852. сраван са петнаестогодишњим временом, *Гласник Друштва српске словесности*, 5: 254–273.
- Јакшић, Владимир (1854). Грађа за државопис Србије VI, Општи покрет људства у години 1853. сраван са шеснаестогодишњим временом, *Гласник Друштва српске словесности*, 6: 303–326.
- Јакшић, Владимир (1855). Грађа за државопис Србије IX, Општи покрет људства у години 1854, *Гласник Друштва српске словесности*, 7: 303–323.
- Милићевић, Милан Ђ. (1876). *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.
- Правила за калемљење богиња. *Зборник закона и уредба, и уредбених указа изданих у књажевсџву српском*, I, Београд (1840): 69–77.
- Устројење духовних власти књажевства српског (1849). *Зборник закона и уредба, и уредбених указа изданих у књажевсџву српском*. IV, Београд 1849: 100–115.
- Закон о црквеним властима православне вере (1863). *Зборник закона и уредба изданих у књажевсџву српском*, Београд, XV: 152–221.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године* (1955). Београд: Завод за статистику.
- Јагодић, Милош (2004). *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*. Београд: Историјски институт.
- Миљковић Катић, Бојана (2014). *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*. Београд: Историјски институт.
- Природно кретање становништва Србије од 1863–1954. године* (1957). Београд: Завод за статистику.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Vuletić, Aleksandra (2012). Censuses in 19th century Serbia: inventory of preserved micro-data, *Max-Planck-Institut für demografische Forschung Working Paper WP 2012-018*: 1–24. Доступно на: <<http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2012-018.pdf>>

DEMOGRAPHIC TRENDS IN THE DISTRICT OF SMEDEREVO:
1846–1866

by

NINO DELIĆ

The Institute of History
Kneza Mihaila 36/2, Belgrade, Serbia
nino.delic@iib.ac.rs

SUMMARY: Summary data in statistical examination about births and deaths in the district of Smederevo in the period from 1846–1866, collected by the Serbian Orthodox Church and submitted to government institutions, revealed a typical model of late pre-transition phase, or a very early demographic transition. Calculated birth and death rates are very high, with repeated significant oscillations. The “Malthusian scissors” seem to appear between 1854 and 1859, and after 1862. The overall population growth of nearly 50% between 1846 and 1866 seems to be mostly the result of natural growth. Still, comparing the total number of births and deaths with the overall population growth, an estimated 9% of the district’s total population in 1866 appears not to be originally born there.

KEYWORDS: birth rates, death rates, demography, immigration, Smederevo district, Principality of Serbia, 19th century

ПОЕТИКА ЛИТУРГИЈСКОГ ПЕВАЊА ИЗМЕЂУ УСМЕНЕ И ПИСАНЕ ТРАДИЦИЈЕ

ДРАГАН АШКОВИЋ
daskovic@bfspc.bg.ac.rs

ЗОРАН РАНКОВИЋ
zrankovic@bfspc.bg.ac.rs

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11б, Београд, Србија

САЖЕТАК: Савремено православно богослужење данас је углавном *појање* црквених песама, док се појам *певање* углавном везује за небогослужбене песме. Ово распрострањено тумачење појања / певања јесте последица тога што је поетском наслеђу Цркве придодато ново и другачије значење. На основу увида у схватање поетике према јеврејском, грчком, латинском и црквенословенском језику идентификује се изворно значење термина *певање*. Циљ рада јесте да се укаже на то како је поетика, од некадашњег стваралачког процеса, најпре поистовећена са химнографијом (песмозаписивањем), док се по данашњем схватању поетика заснива искључиво на интерпретацији постојећих (дакле туђих) поетских остварења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: поетика, црквено певање, терминологија, традиција, химнографија

Народи медитеранског поднебља имали су изузетну привилегију да своју културу стварају и развијају на темељима разноврсних наслеђа и страних утицаја. Окружен са три континента, Медитеран је представљао сабирну тачку богатог културног и религијског наслеђа. На таквим основама настајало је ново, хришћанско и богослужбено стваралаштво. Иако је у време појаве хришћанства писменост била развијена и заступљена, хришћани су по угледу на старије и још увек ауторитативне традиције најрадије користили постојећа средства у изражавању и комуникацији: *песму* и *дијалог*. Изворно значење термина *поезија* (*ποίησις* – *poiesis*) упућује на: стварање; привођење у конкретно постојање; непоновљиво стварање тако рећи ни из чега [Мајнагић *и др.*, 1983: 339]. У античко доба поете (песници)

су поистовећивани са пророцима, јер је њихово стваралаштво сматрано за последицу божанског *надахнућа* а не уметничке вештине као заната [Platon, *Ion* 2002: 542b]. Будући да су често најлепшу песму испевали најнезнатнији песници, сматрало се да преко њих говоре сами богови [Isto 534d]. Важно је имати на уму чињеницу да поетско остварење садржи веома драгоцену особину трајања, памћења и лаког преношења. Због тога је песма као најпопуларнији облик поетског остварења некада била једини начин памћења и преношења историјске свести. Захваљујући певању памћење садржаја које су носили стихови постајало је загарантовано, па због тога записивање није било преко потребно. За разлику од писаног (књижевног) стваралаштва које ће се кроз историју све више наметати, поетско (песничко) се показало непревазиђеним посебно зато што је изискивало надахнуће и слободу, а који су редовно водили ка непредвидивим исходима.¹

На тековинама јеврејске вере у једнога Бога и грчког трагедијског, поетског и философског наслеђа, појавило се хришћанство. Из нових хришћанских поетских остварења исијавало је специфично богословље и начин постојања који су се убрзо наметнули као завидни цивилизацијски, културни и умни домети. Тако у новозаветној посланици апостол саветује хришћане да међу собом говоре у: „*ΰсалμима и химнама и ѱесмама духовним, ѱевајући и ѱојући...*” (*με ψαλμοὺς καὶ ὕμνους καὶ ᾠδαὶς πνευματικαῖς, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες...*) [Еф 5, 19]. Колико је хришћанство поетици давало на значају указује и Лав Толстој у свом делу *Васкрсење*, истичући да би без поетике сва хришћанска мистика остала у границама обичног сујеверја. Насупрот томе, и поезија без мистике не би била ништа друго до обична проза [Толстој 1978: 123]. Поетика и мистика су неминовно упућене једна на другу. Дакле, што нам поетика даје мање повода да је доводимо у некакав *контекст*, утолико нам више изазива утиске који су теоријски необјашњиви. Језику као основном људском начину изражавања поетика даје изузетно значајну улогу. Нов начин постојања којем хришћанско веровање даје смисао, црквени поета – појац испољавао је певањем, односно гласом, речима и стиховима који представљају најпогодније поетско изражајно средство.² Стихове су сачињавале пажљиво пробране одговарајуће речи повезиване у смисао, испуњен осећањем и призором. Колико је стих *ѱеснији* за додавање или одузимање речи, толико је његова порука узвишенија и толико више нашој машти даје ширине. Стих је увек отворен према мелодији која има чаробну способност да га додатно обогати. Начин изражавања у којем су заступљена поменута поетска средства у стању је да профану стварност успешно преводи у свештену а самим тим и незаборавну. У поетском остварењу заснованом на спрези звука и значења, додавањем и одговарајућег личног гласовног симболизма, долази до из-

¹ По данашњем уобичајено схватању под поетиком се често подразумева и спој композиционих, тематских, стилских и уметничких поступака, карактеристичних за одређеног ствараоца, епоху, школу... Међутим термин поетика у овом раду не користи се у поменутим оквирима.

² Стих (στίχος) је термин који значи: ред врста, врста бројна, бојни ред, накит, попут чешља, красан [Senc 1910: 865].

ражаја драгоцен динамички потенцијал [Jakobson 1966: 316]. У односу на философију и све оно чиме је она ипак ограничена (искуством, мишљењем, логиком, граматиком), поетика је слободна, а самим тим је и супериорнија јер поседује неограничен и неспутан изражајни потенцијал. Због тога песници не примењују правила, они су изузеци. О њиховом стваралаштву може се говорити само као о тајни а никако као о некаквом задатом пројекту.

Неспорно је да обимно хришћанско богослужбено поетско наслеђе изазива дивљење, али истовремено отвара и питање, зашто данас изостаје, и шта је узрок томе? У трагању за адекватним одговором прво се треба осврнути на основне карактеристике поетског стваралаштва Јевреја и Грка.

ЈЕВРЕЈСКА ПОЕТИКА И МУЗИЧКА ТРАДИЦИЈА

Кроз своју дугу историју Јевреји су имали прилику да стекну богато искуство будући да су неколико пута западали у вишевековна ропства. То им је омогућило да се упознају са ондашњим савременим цивилизацијским достигнућима. Брзо су препознали погубност бројних „неодољивих понуда” развијеног света. Само захваљујући свом непоколебљивом уздржању које су повезивали са вером у једнога Бога, што је за њих било неприкосновени приоритет, успели су да се сачувају и опстану. Будући да их је прошлост подсећала на њихову патњу, бол, ропство, бич и смрт, радије су били загледи у будућност. Свој историјски циљ и животни смисао дефинисали су и подржали несаломивом животворном вером, надом и државотворним опредељењем. Његово остварење припадало је будућности, док је повољан ток историјских догађаја увек приписиван благонаклоној Божијој интервенцији. Отуда је настао израз по којем је њихово царство *обећано* и којег је ваљало *чекаати*. Због тога су Јевреји до данас остали познати као заветна, а не као племенска или политичка (грађанска) нација. Своје историјско заветно предање, памћење и свест Јевреји су најпре чували и преносили певањем, дакле усмено. Међутим, конкретне историјске околности које су довеле до развоја и све веће заступљености писмености, условиле су да њихово предање, из усменог, најпре пређе у писани облик (текст), у Свето писмо, односно касније у Библију – *τὸ βιβλίον*, дакле *књиџу* [Шнидевинд 2011: 18].

После персијског периода карактеристичног по усмености, наступа хеленски у којем је јеврејско заветно предање поново почело да се развија али на нов начин. Будући да је писање обезбеђивало трајније конзервирање предања приступљено је текстуализацији која се незауостављиво ширила и наметала [Шнидевинд 2011: 297]. Међутим, свештеничка делатност убрзо почиње да се заснива не само у очекиваном стварању и развијању *књижевности* него на њеном очувању. Због тога поједина дела, као што је на пример Псалтир, добијају редакторски оквир. То доводи до одбацивања усменог предања јер је оно подривало ауторитет (новонасталих) списа. Од тада се јеврејско предање (Библија) више не ствара (не пише, не дописује), него се све више записује, преписује, преводи, препричава [Шнидевинд 2011: 298]. Изградњом велике хеленистичке библиотеке у

египатској Александрији појављује се интересовање за превођење већ записаног јеврејског заветног предања [Шнидевинд 2011: 283]. Средином трећег века пре Христа јеврејски свештеници из египатског расејања преводе Писмо на грчки језик. Египатски цар Птоломеј Филадельф који је владао 285-247. године, подстакнут од свог библиотекара у Александрији Димитрија Фалера, зажелео је да царску библиотеку обогати преводом Закона Јевреја [Радовановић 1929: 4]. Овај превод је познатији као *Септуагинта* будући да су га према предању сачинила 72 преводиоца (лат. *Septuaginta* = *Превод Седмдесеторице*). Превод је био намењен александријским Јеврејима у расејању који су после извесног времена заборавили језик својих предака и заменили га грчким [Ракић 2004: 387].

Књиге *Старог завета* данас представљају најстарије писане податке о јеврејској поетској (и музичкој) традицији древних Јевреја. Иако су нам старозаветни спевови данас доступни у писаном облику, они су настали и вековима били преношени усменим путем. Рани Израил је певао песме о својим прецима и препричавао приче о праоцима [Шнидевинд 2011: 294]. Стих је некада био једини начин изражавања који је у периоду усмености омогућавао памћење и преношење. То потврђује чињеница што су све старозаветне књиге записане у стиховима. Били су заокружени сопственом изворном метриком и римом које су им давале утврђену и стабилну форму. Приликом превођења књига *Старог завета* са јеврејског на грчки језик, подела текста на стихове је задржана иако су они изгубили своје поетске карактеристике које им је давао стих.

Без обзира на то, превођењем старозаветних јеврејских књига омогућено је обогаћивање и ширење јеврејске културе. Иако су свештенички левитски певачи помогли да се Псалтир уобличи, ова песмарица древног Израилја остала је можда најнепостојанија књига у целом старозаветном канону [Шнидевинд 2011: 261].

Ради прецизнијег увида у музичко наслеђе Јевреја, у то како су певали и именовали своје песме, указаћемо на поједине њихове књиге и места која су значајна за ову проблематику.

Збирка од 150 специфичних спегова³ јесте део старозаветног јеврејског Светог писма, који се назива תהלים (*tehillim*), што значи збирка химни, хвалоспева, тј. похвалних песама религијске садржине. Ауторство ових спегова приписује се цару Давиду, међутим само поједини спегови су означени као: דָּוִד (l' David), што значи Давидов (спев), док су аутори осталих спегова непознати [Ердељан 2008: 119–122]. Сваки спев на јеврејском језику именован је као מִזְמוֹר (*mizmor*). То је била врста песме која је извођена уз пратњу на истоименом жичаном (кордофоном) инструменту [Глумац 1937–1939: 155]. У основи назива מִזְמוֹר (*mizmor*), садржи се глагол זָמַר (*zamar*) што значи *певајући* [Ennery 1981: 58]. Извођење ових похвалних спегова било је подржавано инструменталном пратњом. Будући да су том приликом извођачу биле ангазоване само руке – прсти, уобичајено је

³ Под изразом *сјев* подразумевамо *исалам*. Међутим, будући да се овде још увек говори о јеврејској традицији, термин *исалам* ће ради прецизности бити употребљен тек онда када буде било више говора о грчком преводу Старог завета.

било да и он уз присутне том приликом пева и игра – плеше.⁴ Ови спевови су испевани у различита времена. Иако су временом добили богослужбену функцију, детаљнијим увидом у њихов садржај и именовање примећују се трагови њихове повезаности са народним поетским стваралаштвом из којег и потичу.

Од великог значаја у овим спевовима јесте употреба речи којом је изражаван посебан начин узношења славе и усхићеног величања имена Господњег הָלֵל־יָהּ (*halelu-Jah*), од הָלַל (*halal*)⁵ што значи: славити, величати, захваљивати, указивати поштовање и дивљење, прослављати празник новог месеца, уз игру, светлити, сазнати, бити ван памети у екстази [Gesenius 1962: 182], и יָהוֹה (*Jahve*) што значи: Господ. Дакле, поједностављено: *величајџи и славијџи Госџода*. Ова јеврејска реч (*halelu-Jah*), којом је исказивана својеврсна екстаза, није превођена на грчки језик него је (п)остала специфичан маркер који указује на континуитет хришћанског и грчког према јеврејском наслеђу: *ἀλληλοῦῖα*. Њоме је исказиван општи усклик радости и величања посебно на богослужењу; њоме су почињали и завршавали се поједини спевови (псалми), као што су 104, 35; 106, 48; а такође и сви редом од броја 113 до 118 и од 145 до 150. Узвик *алилуја* у стара времена често се певао и као самостална песма, а и данас се редовно употребљава на хришћанском богослужењу [Ракић 2004: 41].

Књига коју сачињавају поменути спевови у Септуагинтином преводу именована је према одговарајућем жичаном инструменту, код Грка познатијем као *Ψαλτήριον* (*psalterion*) [Lust et al., 2003: 1290]. Назив овог инструмента везан је за глагол *ψάλλω* (*psallo*), што је значило пребирати прстима, у овом случају такође по жицама (кордама – струнама), дакле музицирати – свирати.⁶ Техника свирања на овом инструменту, као и код Јевреја, подразумевала је ангажовање само прстију што је извођачу омогућавало како певање тако и играње – плес.

Због тога је јеврејска старозаветна песма מִזְמוֹר (*mizmor*) на грчки преведена као *ψαλμός* (*psalmos*), а онај који је изводио *ψαλме*, дакле певао их и истовремено свирао на псалтириону назван је *ψαλτής* (*psaltis*). У раној Цркви инструмент псалтирион је био у употреби све док је било јудеохришћана. Како су се прилике мењале, псалтирион је постао назив који се све више односио на старозаветну књигу псалама, а глагол *ψάλλω* (*psallō*) добио је ново значење под којим се подразумевало певање у Цркви, али од тада без инструменталне пратње [Δρίτσας et al., 2005: 360]. У Библији на латинском језику ова књига је именована као *Liber Psalmorum*, док је у словенској традицији познатија као Псалтирь [Ердељан 2008: 119].

⁴ У нашем народном предању (памћењу) још увек постоји схватање да онај који се назива *џуслар*, приликом музицирања, свирања на инструменту – гуслама истовремено обавезно и *пева*. Та врста извођаштва позната је као *џуслање* (што подразумева и певање) или *й(ј)евање уз џусле* (што подразумева гуслање – свирање).

⁵ У нашем народу још увек се може чути израз: *(х)алал му вера*, што је последица семитског утицаја који је код нас највероватније доспео у време владавине Османлијског царства.

⁶ Музицирати на неком инструменту код нас се каже *свирајџи*. Међутим, данас превиђамо да је глагол свирати изведен из назива једног од наших најстаријих и најзаступљенијих народних музичких инструмената познатијег као *свирала*.

У циљу одређивања прецизнијег значења термина везаних за певање у Старом завету, вредно је обратити пажњу и на књигу познатију као *Песма над ђесмама*. Назив књиге на јеврејском јесте *הַשִּׁיר* (*šijr hašijrim*), од глагола *שָׁיר* (*šijr*) што значи *ђевајти* [Jenni and Westermann, 1976: 895]. У грчком преводу овде се не појављује очекивани термин *јесалам* већ: *τὸ ᾄσμα, ᾠμάτων* (*azma, azmaton*), од глагола *ᾄδω, ἀείδω, ᾄσομαι* – казивати песме, певати, свечано навестити, опевати, славити [Senc 1991: 14]. Поменути књига, која се на грчком назива *Τὸ ᾄσμα τῶν ᾠμάτων*, на латински је преведена са *Canticum canticorum*, што значи *ђесма, њојевка*, што је некада у римској комедији била *монодија* уз пратњу свирале [Divković 1900: 163].

Чињеница је да Грци имају развијену терминологију везану за именовање различитих врста песама, певања, свирања и играња. Отуда се у грчком преводу Старог завета могу срести следећи термини који се односе на песму и певање: *ᾄδεν, ᾄδω, ᾄσμα, ᾠδή, ὕμνος, ψαλμός* [Jenni and Westermann, 1976: 898]. То је омогућило да Грци јеврејском фолклорном и обредном наслеђу придодају нову димензију и значење, чиме су у ствари само надограђивали и обогаћивали своју традицију.

ГРЧКА ПОЕТСКА И МУЗИЧКА ТРАДИЦИЈА

Да бисмо идентификовали карактеристике грчког схватања поетике и уметности најпре је потребно нагласити да Грци у својој митологији никада нису имали одређену Музу која је била надлежна за музику онако како је ми данас схватамо. Наиме, све врсте уметности називане су једним свеобухватним именом – музика, зато што је под тим термином подразумевано све оно чиме су се бавиле Зевсове кћери – Музе. Једина разлика која је у томе могла да се појави односила се само на степен а не на врсте уметничке делатности [Winn 1981: 4]. Стваралачки принцип Музџ крио се у значењу имена њихове мајке Мнимосине (*Μνημοσύνη, Mnemosyne*), које у основи садржи глагол (*μνεία–μνεα, μνεία–μνεια, ἡ μνήμη–μνeme*), што значи: *сећање, њомињање, сјомен, њамћење, слава* [Chantraine 1977: 703].⁷ Дакле свако уметничко стваралаштво засновано је на (под)сећању и (с)помињању већ постојеће традиције или њених карактеристика [Херцман 2006: 25]. Отуда је код Грка најзаступљенији поетски облик била управо *химна* (*ὕμνος – hymnos*), што значи *ђесма* [Мајнарић *i dr.*, 1983: 425]. Химне су најчешће биле посвећене некој трагедијској и заслужној личности због чега је њиховим ауторима – поетама припадало најузвишеније уметничко достојанство. Стваралачки процес при настајању химне подразумевао је певање а не писање, те се отуда за аутора неке химне каже да је он *њу (и)сјевао* а никако написао.

Некада се значење речи *ђевајти* првенствено односило на стварање песме, управо зато што је говорити и певати било једно те исто. Свеједно је да ли је та песма била изговорена на уобичајен или мелодизован начин. У оба случаја то је значило да је песма (и)спевана – створена. Међутим,

⁷ По другом предању, постојале су три Музе, и то: Мелета – Вежба, Мнema – Памћење и Аоида – Певање [Срејовић и Цермановић-Кузмановић 2000: 275].

интерпретација постојеће или туђе песме – химне, иако се заснива на говору или певању, не може бити поистовећена са песничким стваралаштвом.⁸ Дакле, читати као што не значи у стваралачком смислу говорити, такође не значи ни певати јер је тај процес заснован на интерпретацији у којем изостаје лична креативност – стваралаштво.⁹ Интерпретатор је као и рецитатор, само највернији читалац – конзумент песме. Он само тумачи песму и врши њен трансфер из једног значењског поља у друго. Интерпретацији или рецитовању туђих спева у крајњем случају може бити приписано само дограђивање једне песничке творевине, али никако њено ауторство. Основни циљ интерпретације и проучавања уметничког дела јесте да нас радозналост према њему подстакне на сопствено стваралаштво. Због тога Јован Златоусти и указује хришћанима на важност свеобухватног учествовања у обреду и онда када неко нема талента за певање [Winn 1981: 37].

Данас се такво схватање поетике делимично може пронаћи у народној музичкој традицији у којој се стихови и мелодија никада не појављују као нешто што је самостално, већ увек као делови једне одређене и недељиве целине [Golemović 2005: 7–8]. Будући да приликом изговарања химне, леп говор подразумева примену правилног и прецизног наглашавања (дикцију), очигледно је да су елементи музике неодвојиви од поетике. Самим тим што музика у говору, мање више, латентно постоји, у поезији као таква на том нивоу не може остати. Поезија добија своју пуноћу онда када њена потенцијална и латентна музика еволуира у реалну. У том процесу се и састоји само изворно значење термина поетика. Иако усмени начин преношења поетског наслеђа одувек прате неминовне измене, оне никада нису биле корозивне природе. Напротив, та нужна појава поетици је увек давала потребну виталност.

Дакле, стварањем, али и интерпретирањем химни подстицано је поновно (под)сећање на заслужне личности. Њима је тако исказивана захвалност, а и нови нараштаји су обавезивани да то исто чине и даље преносе одговарајуће предање и историјску свест. Од више врста поетских (песничких) облика, за предмет којим се бави овај рад најзначајнија је *химна*. То је дакле био жанр у којем су се најадекватније испољавали (мело)поетска креативност и стваралачко надахнуће. Због тога химне нису имале своју строго прописану форму или садржај [Hercman 2004: 45].

ХРИШЋАНСКА СИНТЕЗА ЈЕВРЕЈСКЕ И ГРЧКЕ ТРАДИЦИЈЕ

Хришћански период заслужан је за драгоцен допринос развоју културе и цивилизације. Основна карактеристика цивилизованости јесте нов и напреднији однос према ближњима утемељен на (са)осећању и памћењу.

⁸ Због тога се, на пример, у исламској традицији интерпретација постојећих или туђих спева назива само *чишање*. На хришћанској литургији јеванђеље се најављује са: *Чишање...*, иако начин његовог саопштавања пре личи на певање у данашњем смислу речи. У грчком језику читање јеванђеља најављује се са *ἀνά-γνωση* (anagnosis), што значи (даје се) *на знање*.

⁹ Шта више и јеванђеље *εὐ-αγγέλιον* као добра, блага вест код хришћана није писана већ усмена објава од *εὐ-αγγέλος* добар, благ – весник.

Иако је развој писмености омогућавао неку врсту вештачке меморије, ипак је наше памћење било обликовано према законима из којих исходи говорни језик. Зато је човек своју мисао и осећање првенствено преточио у ритмички говор [Havelok 1991: 97]. Тако је настало оно што називамо поезијом која је првобитно имала улогу средства за складиштење културних информација, односно историјског памћења како би оно поново могло да се употреби и да буде утемељивач културне традиције и њеног даљег конструктивног развоја. Дакле одговорност за чување језика и културе била је у рукама саучесничког деловања поезије, музике и плеса као покрета [Havelok 1991: 98]. Због тога је осећај за ритам основна биолошка сила која је од примарног значаја за усменост. Ранохришћански период надовезао се на такво искуство и остао је упамћен по томе што су тадашњи хришћани, по угледу на античку традицију, певали многе химне. Главни услов за стварање нових химни било је надахнуће којим хришћанство у првим вековима није оскудевало. Испевавање нових химни био је најбољи начин за стварање нове хришћанске традиције. Свака химна је својим поетским механизмима покретала подсећање на прошлост, што је било веома драгоцено у преношењу хришћанског искуства [Winn 1981: 36]. Међутим, осим прихватања грчке традиције која је била усмерена према прошлости, хришћани су своје уметничко – поетско стваралаштво надограђивали крајње супротним, односно јеврејским искуством које је било „загледано” према будућности.

На таквим основама стварани су нови хришћански поетски жанрови. Са ширењем хришћанства ново поетско стваралаштво постајало је све обимније. То је створило потребу за систематизацијом што је довело до настајања богослужбеног типика – поретка. Међутим, убрзо су поетска слобода и стваралачка импровизација постале непожељне јер је Црква постављала стандарде на којима је све више инсистирала. Тако се некадашње аутономно и слободно поетско стваралаштво постепено транспоновало у писану форму да би убрзо постало и *ипописано*. У новонасталим околностима химне су се прве нашле на удару [Wellesz 1998: 40]. Опстале су само оне које су засноване на садржају из Светог писма, или оне које су дело појединих неприкосновених ауторитета. Због тога се данас на богослужбеном репертоару налази веома мало химни у односу на поетске жанрове који су све више настајали као што су: кондаци, тропари, акатисти, канони, стихире, догматици...

Насупрот оваквом црквено-административном цензурисању химни, литургијска пракса је до данас задржала крајње позитиван однос према химни.

Литургија је за хришћане основна света тајна, која се поистовећује са самом Црквом. Хришћани су образац *Тајне вечере* надоградили синтезом: јеврејског синагогалног сабрања и античког трагедијског искуства заснованог на (певаном) дијалогу између сабраног народа и свештенослужитеља. Први облик литургијског сабрања обликован је у апостолској епохи када се преносио усменим путем као и само хришћанство које се ширило Васељеном. Такав облик литургијског предања непрестано је обогаћиван

елементима локалних традиција и духовним доприносима сваког народа, оствареним према његовим могућностима и предиспозицијама. Када је у IV веку ово предање записивано уочени су различити текстови што је указивало на постојање различитих варијанти литургије. Иако су најчешће биле резултат неуједначеног проширивања или скраћивања, у суштини, остале су верне првобитном литургијском језгру [Фундулис 2004: 150–153]. Због своје концизности и уравнотежености између садржаја и форме, речи и радње, Литургија Светог Јована Златоустог постала је, и остала, најзаступљенија варијанта обреда ове врсте у богослужбеној употреби Цркве. Указивањем на најважније и одговарајуће делове ове литургије послужиће нам као најлегитимнији пример за сагледавање и схватање поетике богослужбеног певања. Будући да се данас Литургија служи из одговарајућих књига (на основу текста), то значи да је она по својој форми и садржају постала строго утврђено и прописано богослужење.¹⁰

БОГОСЛУЖБЕНА ПОЕТСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

Главни догађај у литургијском обреду јесте приношење жртве, што је по угледу на античку трагедију пропраћено одговарајућим молитвама и химнама. У тексту Златоустове литургије термин *химна* први пут помиње се у молитви: „Боже Свети, који у Светима обитаваш, Теби трисветим гласом *ѡевају* (κωσπώλαμαι, ὁψμνοῦμενος) Серафими..., Владико, прими Трисвету *ѡесму* (пѣснь, ὕμνον)...”. Након молитве хор пева: *Свјати Боже...*

Преношење приноса са жртвеника на часну трпезу познатије је као „велики вход” (долазак). За време ове радње хор пева песму „Иже херувими”. Песма потиче, како се претпоставља, из VI века, и то из времена када је владао византијски цар Јустин II [Ранковић 2007–2008: 267–271]. У њеним стиховима верни се позивају да Богу узносе *Трисвету химну*, односно да у већем степену, интензивније Богу приносе химну: „Ми који Херувиме тајанствено изображавамо, и Животворној Тројици Трисвету *ѡесму ѡевамо* (трисватѡю пѣснь припѣвающе, τρίςάγιον ὕμνον προσάδοντες), сваку сада животну бригу оставимо...”.

Речи „Животворној Тројици Трисвету *ѡесму* (химну) певамо” односе се на песму која ће тек да уследи: *Свѣи, Свѣи, Свѣи, Госѡод Саваѡи...*, а која потиче из јудејске богослужбене традиције [Фундулис 2004: 193].

Најважнија литургијска молитва анафоре (приношења – узношења), уводи нас у форму дијалога: „Достојно је и праведно Тебе *ѡеваѡи* (пѣти, ὕμνεῖν), Тебе благосиљати, Тебе хвалити, Теби благодарити, Теби се клањати...”. На основу ове молитве Никола Кавасила сматра да је литургијска служба именована и као *благодарење – евхаристија* [Кавасила 2002: 107]. Међутим, будући да се у овој врсти обреда благодарење најадекватније постиже певањем химни, литургија, односно евхаристија је (п)остала позната и као *лиѡурѡијско*, односно *евхаристијско славље*.

¹⁰ Због прецизности изражавања у раду ће се надаље користити израз *лиѡурѡијски ѡекси*.

Поновно помињање, овај пут *победничке* химне (*τὸν ἐπινίκιον*), доприноси посебно карактеристичној драматургији и динамици литургијског обреда. Та врста химне била је позната и веома заступљена у античкој традицији, а везана је за испољавање усхићења и благодарења након успешних војних и одбрамбених похода: „Победничку песму *певајући* (Покљднѣу пѣснь поюще, *Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα*), кличући, узвикујући и говорећи”. Овим позивом у Литургији најављује се, у есхатолошкој перспективи, победоносно певање засновано на стиховима старозаветне песме која је приписивана анђелима: *Свѣй, Свѣй, Свѣй, Госѣод Саваоѣ...*

На свакој Литургији, онај који предстоји сабрањем (свештенослужитељ) својом радњом и речима, позива сабране да се сете спасоносних заповести и свега што се ради нас збило, што ће се збити, и таквим подсећањем нас уводи у певање химне говорећи: „Теби од Твојих...”. На тај начин позива нас да поред бескрвне жртве – дарова, Богу принесемо и више од тога. Одмах следи отпеван одговор којим потврђујемо да смо позвани и обавезани да Богу приносимо најузвишенију жртву – химну, односно песму: „Тебе *певамо* (Тебѣ поѣмъ, *Σὲ ὑμνοῦμεν*), Тебе благосиљамо, Теби благодаримо, Господе, и молимо Ти се, Боже наш”. Тиме се обавезујемо да Богу узносимо химну – хвалоспев, односно да њему – њега химнујемо. За разлику од епског казивања које преко химни указује на колективно емоционално стање, у Литургијском дијалогу исказана су човекова вољна хтења и иницијативе. Литургија, као специфичан облик драме, постаје поезија воље, свесног вољног напора, у чијим се оквирима човек афирмише као свесни извршилац вољних одлука. Пошто су дарови принесени, следи позив да сабрани народ исказе благодарност једним устима и срцем, да сви славимо и: „*певамо* (воспѣвати, *ἀννμνεῖν*) пречасно и величанствено име...”. Следи још једно помињање химне када се последњи пут благодари. Овде се верни позивају да у литургијском догађају препознају и прославе васкрслога Христа. Свештенослужитељ се обраћа Христу у име верних говорећи: „...васкрсење твоје *певамо* (поѣмъ, *ὑμνοῦμεν*) и славимо...”, а онда позивом који следи: „Свагда благосиљајући Господа, *певајмо* (поѣмъ, *ὑμνοῦμεν*) васкрсење његово...”, наговештава завршетак литургијског сабрања.

Дакле, литургија као обред заснована је на певаном дијалогу. Континуитет са претходном традицијом остварен је певањем појединих старозаветних јудејских песама чиме се остварује сећање на ауторитативну прошлост. Осим преко песама, такође када се у молитвама помиње сећање као императив који је упућен верницима, то је истовремено позив и на певање. Насупрот метафизичком схватању у поетици памћење и сећање на некога траје само док се његово име у песама помиње и песмом преноси.

ЛИТУРГИЈСКО СХВАТАЊЕ ПОЕТИКЕ / ПЕВАЊА – ОСВРТ НА САВРЕМЕНУ БОГОСЛУЖБЕНУ ПОЕТИКУ

Докле год је у богослужбеној пракси била заступљена поезика у изворном смислу, тј. како поетско стваралаштво (импровизација), тако и

интерпретација, оправдано је било поистовећивати *појање* и *певање* у данашњем смислу [Трифуновић 1970: 28]. Како је настајао све већи број спева ове врсте, појавио се проблем њихове селекције и вредновања. То је временом довело до, сада већ, вишевековног одсуства примарне поетске делатности што је условило да се креативно стваралаштво, које је преко потребно, потпуно измести искључиво на музички план, као што је случај са праксом код Срба. У 19. веку код нас је посегнуто за сложе- нијом музичком надоградњом која је испољена у стварању вишегласних црквених богослужбених песама (композиција) намењених за хорове.¹¹ Међутим, хорови су у новије (наше) време првенствено постали музички састави оспособљени за вишегласно певање, преставши да буду хорови који би испуњавали своје изворно трагедијско назначење. Због тога су хо- рови код нас остали познати и као певачка друштва, често и са национал- ним префиксом – *српска певачка друштва* [Перковић Радак 2008: 240]. Њихов примаран циљ био је да на нов начин, вишегласно изводе постојећи (увелико химнографисан и уметнички транспонован) богослужбени ре- пертоар – песме. Као реакција на појаву хорова у којима је могла да уче- ствује само „музичка елита“, у периоду између два светска рата, захва- љујући појави Богомољачког покрета, почели су да настају бројни нови религијски спевови – богомољачке песме. Иако званично никада нису до- биле богослужбени легитимитет, настајањем таквих песама верници су испољавали своју неприкосновену насушну потребу за *појањем*, односно новим поетским остварењима [Ашковић и Кончаревић 2012].

Да је у савременој богослужбеној пракси импровизација апсолутно непожељна потврђује чињеница што се и сама интерпретација ограни- чава. Наиме, познате су варијанте интерпретација које су проглашене за неприкосновене, а познатије су под термином „утврђене“ песме, односно (утврђен) начин њихове интерпретације. Шта више, да би нека богослу- жбена песма добила статус утврђене песме, што дакле подразумева стро- го прописан начин њеног извођења, није било нужно да буде и музичким нотама мелографисана (записана). Многе такве песме које се могу про- наћи само у текстуалној форми, поготово у личним зборницима, садрже руком дописане знаке који су у црквеним круговима познатији као *шри- ле*. Због тога поједини црквени ауторитети по свом личном нахођењу неке песме проглашавају за утврђене. То даље обавезује извођаче да такву песму отпевају управо онако како је то неко већ чинио или замислио, односно касније мелографисао и прописао.

Одсуство поетског стваралаштва у савременој богослужбеној прак- си код Срба, доводи до давања превеликог значаја мелодијском обрасцу. Тиме се занемарују остали параметри *осмогласја* који превасходно пред- ставља сложени поетски систем.

У хришћанској богослужбеној традицији термини *psallo*, *ymneo* и *ado* односе се на певање. Глагол *ψάλλω* је од некадашњег значења (*с*)*певајући*

¹¹ Због утицаја писмености све више је употребљаван израз да су композитори такве композиције (*на*)*писали*.

молитвену песму, добио ново које се данас односи на *интерпретацију* постојећих молитвених песама. У Септуагинти се јавља као превод јеврејског *zamar*, а у Новозаветним текстовима са значењем „pluck/ play a stringed instrument“ or „sing to the accompaniment of a harp“ [Balz and Schneider 2004 vol. 3: 495], што одговара значењима која има у псалмима [Lust 2003: 1290]. Код Грка овим глаголом означавао је начин певања псалама и свирања на псалтириону као истоименом инструменту [Senc 1910: 1013]. У анализираном литургијском тексту употребљен је у општем значењу: *моли́веном ѡесмом слави́ти, ѡрославља́ти*.

Глагол *ὕμνῳ* има више значења: „sing in praise of, or simply praise“, „sing a song of praise“, „sing a hymn“ [Lampe 1961: 1430–1431]. Ова значења срећу се још код грчких античких писаца [Senc 1910: 949], а осим у текстовима Старога и Новог завета, јављају се и у ранохришћанској литератури [Theological Dictionary, vol. VIII: 489–503]. У литургијском контексту има значење: *певање (сйварање, имйровизација) химне или ѡохвалне (захвалне) ѡесме некое (ѡј. Бо́гу) у знак захвалносѡи за дарована добротинсѡва*. На одређени начин, у литургијском обреду овим глаголом изражава се у највећем степену *благодарносѡи*. У раном хришћанству, термин *химна* примењен је на све наслеђене црквене песме. За разлику од старозаветних библијских псалама и (духовних) песама, химне су код хришћана доста дуго задржале изворно значење. Певати химну првенствено је значило спевати нове стихове [The Oxford Dictionary of Byzantium 1991, II: 959–960]. Замагљивање овог изворног значења химне настајало је онда када су хришћани своје химне почели све више да пишују. Од тада је интерпретација постојећих химни често поистовећивана са певањем (интерпретирањем) псалама и духовних песама.

Глагол *ᾄδω*, поред општег значења *sing*, има и преносно *celebrate something or someone in song* [Theological Dictionary, vol. I: 163–164], а у пасивним конструкцијама *be celebrated, famous* [Lampe 1961: 37]. Литургијски контекст доноси прецизније значење: *слави́ти Бо́га особито радосним, анђелским, ѡесмама*. Може се рећи да се овим глаголом позива на искорак из времена и улазак у ванвременско, у заједницу хора са анђелима који непрестано славе Бога.

Црквенословенски преводни еквивалент за сва три грчка глагола само је један: *пѣти*, односно, сложенице са истим кореном: *воспѣвати, припѣвати* [Miklosich 1862–1865: 761–762; Петковић 1935: 208].

Српски превод ових глаголских употребних облика у литургијским молитвама и песмама је уједначен: *пева́ти*. Глагол *пева́ти* образован је помоћу суфикса *-ва-* од прасловенског корена **ре-*, који се налази у старословенском *рѣти, ројо*, те отуда и појава новог инфинитива *ѡја́ти*, који се употребљава у црквенословенском литургијском језику [Skok: 671–672].

Глаголи *ψάλλω, ὕμνῳ* и *ᾄδω* задржавају, углавном, значења која су им задата у јеврејској и грчкој античкој традицији. Међутим, констатирамо и то да је глаголима *ὕμνῳ* и *ᾄδω* у литургији Јована Златоуста дата већа важност. То указује на зависност терминолошке употребе од богословског схватања одређених момената тајне литургије.

Из приложеног видимо да су именица *химна* и из ње изведени глагол највише употребљавани у литургији. Наиме, хришћани су позвани (посебно у литургији) да непрестано стварају своје нове химне, спевове. Одазивајући се том позиву бројни хришћани су кроз историју стварали своје оригиналне спевове. Многи од тих спева нису преживели разнолику цензуру, а они који су стекли популарност (благодатност литургијске заједнице) касније су се нашли у богослужбеним књигама преко којих су доступни и нама. Записивање химни створило је термин *химнографија* који данас нажалост поистовећујемо са поетским стваралаштвом, неосновано сматрајући да су писменост и писање неизоставни услов поетског стваралаштва [Havelok 1991: 30]. Чињеница је да ни један хришћански светитељ којем се приписује ауторство богослужбених песама (Јован Дамаскин, Козма Мајумски, Андреј Критски, Исак и Јефрем Сиријски...), у свом званичном имену нема епитет *химнограф*. Једини који има неку врсту музичког епитета јесте Роман Мелод. У време када су они стварали њихови спевови су се усмено чували и преносили захваљујући поетским изражајним средствима (стиху, метру рими...). Период усменог чувања и преношења преживела су само најбоља поетска остварења која су касније записана од стране писмених људи а који су данас познатији као *химнографи*, дакле *химнозайисивачи*. Дакле, литургија је и дан данас једино богослужење у којем је, осим увелико присутне писмености (читања), још увек заступљена и усменост посебно у виду креативног стваралаштва и импровизације. Због тога је литургија првенствено утемељена не само на певању као интерпретацији, већ на певању као поетском императиву.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ашковић, Драган и Ксенија Кончаревић (2012). „Молитвена песма у систему сакралних жанрова (на материјалу српске богомољачке традиције XX века).” *Зборник Майице српске за славистику* 81: 95–114.
- Герцман, Евгений (2006). *Языческие и христианские музыкальные древности*, Санкт-Петербург: ООО „Лебедушка”.
- Глумац, Душан (1937–1939). *Грамаџика сѣтаро-јеврејског језика*, Београд: издање пишчево.
- Ердељан, Милош (2008). *Увод у Свеѣо ѣисмо Сѣтароѣа завейѣа* – посебни увод (у редакцији Илије Томића), Фоча – Београд.
- Кавасила, Никола (2002). *Тумаћење свеѣе Лѣѣурѣје*, са грчког изворника превео С. Јакшић, Нови Сад: Беседа.
- Перковић Радак, Ивана (2008). *Од анѣоског ѣојања до хорске умейноѣи. Срѣска хорска црквена музика у ѣериоду романѣизма*. Београд: Факултет музичке уметности.
- Петковић, Сава (1935). *Речник црквенословенског језика*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Радовановић, Д. Тихомир (1928). *Иѣѣорија ѣревода Сѣтароѣ Завейѣа*, Београд: Штампарија „Свети Цар Константин” у Нишу.
- Ракић, Б. Радомир (2004). *Библијска енциклопедија II Љ–Ш*, Србиње–Београд: Академија Светог Василија Острошког.
- Ранковић, Зоран (2007–2008). „Пасхална херувимска песма у српскословенском преводу”, *Археоѣграфски ѣрилози* 29–30: 267–271.

- Срејовић, Драгослав и Александрина Цермановић Кузмановић (2000). *Речник жрчке и римске митологије*, пето издање, Београд: Српска књижевна задруга и ЈП Службени лист СРЈ.
- Толстој Николајевич, Лав (1978). *Васкрсење*, Београд: Просвета – Рад.
- Трифуновић, Ђорђе (1970). „Стара српска црквена поезија”, *О Србљаку*, Београд: Српска књижевна задруга: 9–93.
- Фундулис, Јанис (2004). *Литурџика I: Увод у светио богослужење*, превод са грчког језика Коста Симић, Краљево.
- Шнидевинд, М. Вилијам (2011). *Како је Библија постојала књиџа: шекспировализација древног Израила*, превод са енглеског Иван Недић, Крагујевац: Каленић.
- Balz, Horst; Gerhard M. Schneider (2004). *Exegetical Dictionary of the New Testament*, vol. 3, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids.
- Chantraine, Pierre (1968–1977). *Dictionnaire Etimologique de la Langue Grecque*, Paris: Editions Klincksieck.
- Divković, Mirko (1900/1980³). *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb: Troškom i nakladom Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske zemaljske vlade.
- Δρίτσας Δημήτριος; Δημήτριος Μπαλιάτσας, Δημήτριος Καραμάτσος (2005). *Λεξικό πρωτοχριστιανικών βιβλικών και νεότερων ορθόδοξων όρων* Αθηνά Έννοια έκδοσεις.
- Ennery, Marchand (1981). *Dictionnaire hebreu-français*. Paris: Librairie colbo.
- Gesenius, Wilhelm (1962). *Hebraisches und Aramaisches Handwörterbuch, uber das Alte Testament in verbindung mit Prof. Dr. H. Zimmern, Prof. Dr. W. Max Muller u. Prof. Dr. O. Weber*, Bearbeitet von Dr. Frants Buhl Professor an der Universitat Kopenhagen, Unveranderter neudruck der 1915 Erschienenen 17. Auflage, Springer-Verlag Berlin / Gottingen / Heidelberg.
- Golemović, Dimitrije (2005). *Etnomuzikološki ogledi*, Beograd: Art grafik: Biblioteka XX vek.
- Havelok, A. Erik (1991). *Muza uči da piše*, Novi Sad: Svetovi.
- Hercman, Jevgenij (2004). *Vizantijska nauka o muzici*, Beograd: Clio.
- Jakobson, Roman (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Jenni, Ernst and Claus Westermann (1976). *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. Zwei Bande, Chr. Kaiser Verlag Munchen: Theologischer Verlag Zurich.
- Lampe, Geoffrey William Hugo (1961). *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford: At the Clarendon Press.
- Lust, Johan; Erik Eynikel, Katrin Hauspie (2003). *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Majnarić, Niko i Oton Gorski (1983). *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga.
- Miklosich, Franz (1862–1865). *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- Platon (2002). *Dela (Ijon, Gozba, Fedar, Odbarana Sokratova, Kriton, Fedon)*. Prevod, napomene i objašnjenja Miloš N. Đurić, Beograd: Dereta.
- Senc, Stjepan (1991). *Grčko-hrvatski rječnik za škole*. Zagreb & Rijeka, 1910. Tiskara Rijeka.
- Skok, Petar (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. knjiga druga (K – poni), Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- The Oxford Dictionary of Byzantium* (1991), vol. 2 (Editor in Chief A. P. Kazhdan), New York, Oxford: Oxford University Press.
- Theological Dictionary of the New Testament* vol. III, vol. VIII (Edited by G. Friedrich), Michigan: WM. B. Eerdmans publishing Company, Grand Rapids, 1964.
- Wellesz, Egon (1998). *A history of byzantine music and hymnography*. Second edition revised and enlarged, Oxford: At the clarendon press.
- Winn, James Anderson (1981). *Unsuspected eloquence: A History of the Relations between Poetry and Music*, New Haven and London, Yale University.

THE POETICS OF LITURGICAL CHANT BETWEEN ORAL
AND WRITTEN TRADITION

by

DRAGAN AŠKOVIĆ
daskovic@bfspc.bg.ac.rs

ZORAN RANKOVIĆ
zrankovic@bfspc.bg.ac.rs

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia

SUMMARY: In this work the authors explain the relevant terms from the Old Testament, biblical tradition and the Scripture, as well as from liturgical songs and prayers, which refer to liturgical music – chanting. On the basis of the translations from Hebrew into Greek, Latin and Church Slavonic, their original meaning is identified, and some new or possible discrepancies, created in the process of translation, or new meanings are pointed out. In this way, the role and meaning of the Christian liturgical poetics are stressed as well as its inseparable connection with the church chanting. Namely, liturgical chanting is a prayer, “the theology of sound”, and that means that the word is more important than the music – although it is more complete with the music, and music is to follow and show the meaning of words, and to help their adoption.

KEYWORDS: poetry, church singing, terminology, tradition, hymnography

АХЕН – НОВИ РИМ, НОВИ КОНСТАНТИНОПОЉ?

ИВИЦА ЧАИРОВИЋ

Универзитета у Београду, Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
icairovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У овом истраживању¹ разматра се нова, претпостављена теза да је Ахен у 9. веку – макар на неколико година – постао нови Рим и нови Константинопољ, односно да је постао ново средиште у Европи, у најважнијим аспектима – култури, уметности и теологији. Ахен је, као центар Каролиншке културе и теологије, постао и средиште области Западне Европе којима је владао цар Карло Велики. У раду ће бити објашњено да је у Ахену створена нова култура, уметност и теологија, те да је на основу тих новина ова Карлова омиљена бања постала нови Рим и нови Константинопољ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ахен, Карло Велики, Каролиншка ренесанса, Каролиншка минускула, теологија, иконоборство, *filioque*

Методологија која ће бити коришћена у овом истраживању следи критичке и композиционе обзире закључивања на основу историјских извора сагледаних из нове визуре. У већ познати историјски контекст 8. и 9. века у Западној Европи уводимо анализу нових стремљења у друштву и мењања менталитета германског народа у додиру с хришћанством, у раном средњем веку. Дакле, основне премисе су *нова култура, нова уметност и нова теологија*, а закључак који следи из реченог баца ново светло на рани средњи век у Западној Европи. То значи да закључак није само одређивање свобухватног одговора у односу на премисе, већ инспирише постављање нових питања и отварање нових хоризоната у истраживању историје Франака и самог живота Карла Великог. У том смислу, све дилеме, апорије и питања која су остављена читаоцу у складу су с будућим истраживањима која следе после овог иницијалног рада на анализи догађаја у раном средњем веку на Западу Европе.

¹ Рад „Ахен – нови Рим, нови Константинопољ” у целини је изложен 2015. на *Шестој националној конференцији византолога*, коју су организовали Српски комитет за византологију и Византолошки институт САНУ, Београд.

У тренутку када Карло Велики ступа на чело франачког народа Западна Европа броји 170 епархија и 700 манастира чији су игумани имали, можда чак, и већу моћ од епископа. У манастирима су били мисионари који су били англосаксонског (енглеског) и келтског порекла тако да су баштинили традицију коју обележава манастир као жижа свих друштвено-културних догађаја из западноевропских области. Пример за то су сигурно Вилиброрд у Ехтернаху, Бонифације у Фулди, односно – касније – Лул у Мајнцу. Каролиншки игумани и епископи су поседовали толика просторства да су могли да се сматрају владарима над десетинама хиљада сељака, који су даровницама владара били предодређени да се брину о егзистенцији манастира и монаха. Пошто су велики поседи сада прешли у руке игумана или епископа, дарови краљева или обласних владара Цркви променили су изглед Западне Европе. С друге стране, игумани су били одговорни за регрутовање локалног племства за ратне походе Карла Великог. Постојање клирикалне елите, која је стајала и изнад локалног племства, свуда у Западној Европи, учинила је Каролиншко царство суштински другачијим од Византијског царства у 9. веку. Византијске провинције су егзистирале у сенци Константинопоља. То није био случај и с Карловим царством, упркос церемонијалном значају Ахена, на прелазу из 8. у 9. век.

Иако Карлово царство никада није имало један супериорни центар у односу на друге градове и области царства, Ахен се издвојио као место где је Карло Велики проводио највише времена у континуитету због термалних вода које су му помагале да превазиђе здравствене проблеме. Карлов Двор у Ахену је окупљао људе који су даље дистрибуирани свуда по Западној Европи. Иако је Двор био значајно културно средиште Карловог царства, није наметнуо једнообразност и нужност свим припадницима царства. Ахен је био место где је Карло сакупљао најбоље људе из целе Западне Европе и од њихових идеја црпео своју енергију и снагу за даље походе, али и за оправдање своје експанзионистичке политике.

АХЕН

Ахен су као насеље основали Римљани у 1. веку н. е. (Aquae Grani). Град обилује термалним изворима. На месту античке бање Карло Велики је око 800. године саградио двор и катедралу, у којој је крунисан његов син Лудвиг I Побожни 813. године, као и готово сви цареви Светог римског царства до 1513. године. Град је био центар каролиншке културе, а за кратко време постао је престоница световне и духовне власти. Из Ахена је Карло слао утицајне људе свуда по Западној Европи с циљем да шире идеје каролиншке ренесансе и његове експанзионистичке политике. Из овог средишта извршен је утицај на многе западноевропске народе, првенствено преко мреже клирика, мисионара, који су били продужена рука ахенске, односно каролиншке ренесансе.

НОВА КУЛТУРА

Каролинску ренесансу многи су историчари одредили као процват образовања који је текао упоредо с обновом црквеног живота, односно институција Цркве, а затим и као део програма верске обнове коју су спроводили каролиншки двор у симфонији са црквеним великодостојницима². Џон Контрени [Contreni 1985: 59–75] нагласио је и посебан допринос каролиншке ренесансе – проучавање грчког језика. Како су франачки истраживачи у 9. веку били суочени с јелинском светоотачком литературом морали су добро да науче грчки језик – а да ли су у томе успели остаје отворено питање јер знамо да је превод докумената са Седмог васељенског сабора био прилично лош и условио је иконоборачко деловање на Двору у Ахену које се огледало у списима Теодулфа из Орлеана, а самим тим и Карлов отклон према тадашњој византијској теологији. С друге стране, на самом Двору у Ахену изучавање граматике и речника грчког и латинског језика, ишло је укорак с анализом светоотачких и библијских текстова [Contreni 1995: 712–723] тако да су се на Двору Карла Великог десиле револуционарне промене на свим пољима културе. Валтер Улман (Walter Ullmann) од 1969. године заступа тезу да је феномен *Каролиншке ренесансе* имао шире и дубље значење, посебно у контексту политике и идеологије Западне Европе у периоду 8–9. века [Ullmann 2010a: 112–120]. У његовом раду се истиче јасно диференцирани однос према друштву и друштвеним променама [Ullmann 1966: 23–29], које ће касније изнедрити промене ширих размера. Дакле, он је истражио улогу Франачке у западноевропском друштву и одредио је место Карловог царства [Ullmann 2010b: 141–143] у контексту развоја овог светског региона анализирајући појмове Каролиншке ренесансе; *renovatio* у франачком друштву; и интелектуалне елите³. На тај начин хришћански закон и Црква постају стубови владарске идеологије [Oakley 1999: 26–28]⁴. Улмана следи и Розамонда Меккитерик

² На пример, Џон Контрени заступа становиште да је Каролиншка ренесанса израстала као део програма верске обнове коју су спроводили каролиншки Двор у симфонији са Црквом, не само због обнове моралних норми и уобличавања етичког кодекса за све житеље Франачке, већ и због рађања нове културе и цивилизације на Западу Европе. Он наводи да је Каролиншка ренесанса имала добро организован програм, који без ауторитета (овде мисли на Краља и Цркву) не би могао да оствари зацртане циљеве. Монашке, црквене и дворске библиотеке снабдевене су – у врло кратком периоду – најбитнијим књигама из различитих научних дисциплина, које су помогле да се широко образује велики број мисионара. Те књиге су биле важне и за проучавање дотадашњих владарских идеологија и за истраживање на пољу богослужења и хришћанских догмата [Contreni 1985: 59–75].

³ Улман је први појам објаснио у контексту односа развоја културе и друштва с владарском идеологијом. *Renovatio* јесте појам који објашњава нов однос франачког друштва према религији и верским схватањима, као егзегетски напор да се старозаветним дешавањима одреди судбина франачког друштва као новог Израиља. Треће – о чему Улман говори – јесте стварање интелектуалне елите која је на двору франачких краљева, а посебно Карла Великог, унапредила однос према знању и историји, створила широко образовање будућих клирика и учитеља, али и мисионара који су имали задатак да идеологију двора и ново разумевање Библије примене на паганска племена којима су проповедали Христово Јеванђеље.

⁴ Највећи допринос – поред наведеног – ипак је истицање развоја права и законодавства на франачком Двору с једним циљем: да постане сервис владарске идеологије, с посебним освртом Улмана на Јустинијанове *Новеле*; и коришћење беседа за стварање јавног мњења

[McKitterick 2005: 151–159] која подржава тезу о појму *renovation* у оквиру Каролиншке ренесансе⁵. Новом културом, односно преображајем античке и хришћанске културе дворски интелектуалци у Ахену изградили су нови приступ античким и ранохришћанским идејама и допринели да се изнедри нова култура у Западној Европи. У том смислу Ахен у другој половини 8. и почетком 9. века може да буде посматран и као нови Рим и као нови Константинопољ.

НОВА УМЕТНОСТ

Двор Карла Великог у Ахену био је збир резиденцијалних, политичких и верских зграда, које су биле средиште власти Каролиншког царства. То је био за то доба јединствен градитељски пројект, који је одражавао тежње Карлове обнове, Каролиншке ренесансе. Главни пројектант био је Одо из Меца, вероватно, најранији познати архитекта Северне Европе [Ching et al. 2007: 317]. О значају царског комплекса говори чињеница да су Ахен Карлови дворски интелектуалци назвали *Новим Римом* [Roth 2011: 33].

Већ око 800. године, Ахенска капела сматра се првом катедралом Северне Европе. Дворска капела Карла Великог или Ахенска капела, најзначајнија монументална грађевина Каролиншке ренесансе, настала је у раздобљу од 786. до 805. године. Црква је инспирисана ранохришћанским централним грађевинама, а непосредни узор је црква Сан Витале у Равени [Roth 2011: 14]. Карлова престоница у Ахену тежила је да буде импресиван израз узвишености и моћи царства, стога је Сан Витале постала узором царске традиције, коју је Карло настојао да обнови. Конструкција Ахенске капеле одражава већи утицај римске него византијске градње. Геометријска једноставност и јасноћа просторних јединица разликује је од мање одређеног простора равенске цркве; а превоз равенских и римских

које би било у корист владарске идеологије. Против методологије и коришћења извора Валтера Улмана глас је дигао Френсис Оукли у књизи [Oakley 1999]. Он је јасно и на примерима показао колико је Улман грешио када је неке спорне историјске изворе проглашавао за примарне и на тај начин угрозио – углавном тачна – становишта на којима је градио своју теорију о Каролиншкој ренесанси. Међутим, ми смо ипак на становишту Улмана, због тога што је он своју критику истицао на детаљима који су врло проблематични с аспекта закључивања. На пример, Оукли говори да је Улман истицао јерес као врло важну за објашњење историјских и политичких прилика у Краљевини, што он сматра неважним, а ми додајемо: јер посматра проблем са становишта секуларног, модерног истраживача који сагледава концепт целог феномена без обзира на тадашње схватање вере и црквених догмата. Оукли истиче да се до различитих закључака долази на различите начине ако се користе *закони логичког размишљања* и *закони здраворазумског размишљања*, што јасно показује какав је његов став према истраживању и према разумевању истраженог [Oakley 1999: 26–28].

⁵ Розамонд Меккитерик подржала је тезу о појму *renovation* у оквиру Каролиншке ренесансе и идеологије каролиншких владара у 9. веку и тумачећи овај појам представила га као велики допринос Карла Великог западноевропској култури и историји. То је било време нових почетака на свим пољима – темељ за даљи ток историје у Западној Европи – и ширења хришћанства. И она је истакла Карла Великог као патрона и мецену образовања и преписивања књига, што је касније условило свеопштом експанзијом интелектуалаца који су унапредили културу, привреду и идеологију [McKitterick 2005: 151–159].

стубова у Ахен симболизује Карлово обнављање царства – Ахен постаје и визуелно нови Рим.

С друге стране, уметност се развија и у рукописним књигама, које од тада почињу да добијају обресе савремених књига, с илустрацијама које су сличне данашњим. У рукописним издањима сликају се минијатуре и иницијали строгог геометријског типа, са – углавном – флоралним и анималним мотивима, који су германско-келтског порекла. Те минијатуре подсећају на слику, а не на икону, јер се иконично губи у наглашавању геометријског и прецизног. Пошто се преписивање врши у традицији папе Григорија Великог (540–604) и његово схватање иконичног [Gregorius I, *Registrum Epistolarum*, XI: 13]⁶ пренесено је на минијатуре у рукописним књигама. Тако изображени ликови на минијатурама које настају у рукописним књигама у Ахену сада добијају више педагошку, а не богословску функцију.

Мора се нагласити да су Ахен и Рим, осим културе и уметности, повезале и неке историјске околности из периода пре Карла Великог које су могле да објасне зашто Ахен претендује да постане нови Рим, односно нова престоница Западне Европе. Наиме, папа Стефан II (752–757) с Пипином Малим (с.714–768) направио је договор да франачка власт постане званични заштитник Рима, уместо византијских императора [Riché 1993: 65]. Пипин је у потпуности испунио своју страну договора: помогао је папи у борби против Лангобарда, и вратио му је све претходне почести, али је уједно и омогућио да папа из Рима почне да влада имањима тако што му је освојене области даривао на управу⁷. Баш у том периоду појављује се познати лажни документ, написан у папиној канцеларији, „Константинова даровница” (*Donatio Constantini*)⁸. Протопрезвитер Јован Романидис каже да је сврха овог *лажног* документа спречавање Франака да успоставе независну власт у Риму. Ипак, можда треба нагласити да је примарна улога овог документа била усмерена, не против Франака, већ

⁶ У писмима Серенију епископу марсељском (с. 600) папа Григорије Велики јасно говори да слике (иконе) не би требало да се обожавају, али да не би требало ни да се уништавају, јер представљају свете догађаје и људе и могу да послуже да образују неписмене у јеванђеоском духу и незнабошцима да буду путоказ Христу, односно крштењу. Дакле, папа Григорије Велики види иконе као добар дидактички материјал у педагошке сврхе, без прецизног богословског утемељења.

⁷ Године 756. франачка војска је упала у северну Италију и убрзо опколила лангобардског краља Аистулфа, који након тога прихвата да папи препусти Равену и Рим, као и да призна врховну власт Франака. Тако је папа постао и световни владар.

⁸ Овај историјски извор, иако неаутентичан, помињемо у контексту односа Рима и Ахена, те не би требало да се о том документу подробније говори: у *Donatio Constantini* говори се да је цар Константин, када га је папа Силвестар крстио, даровао папи знаке царске власти – пурпурну хламиду, златну дијадему, „град Рим, земље и градове Италије и читавог Запада”. Из тог разлога је преселио своју престоницу у Нови Рим, Константинопољ. „И ми декретом одређујемо да ће он – односно – римски папа имати право првенства у Цркви испред епископа Александрије, Антиохије, Цариграда и Јерусалима, као и над Божјим Црквама у целом свету. И папа који до сада председава Светом Римском Црквом, биће највиши и начелник свих свештеника у целом свету, а према његовој одлуци решаваће ће се сва питања.” [Donation of Constantine and Constitutum Constantini 2007]. На српском језику видети у [Пузовић 2008].

против власти у Константинопољу. У будућем историјском периоду значај документа био је много дубљи, или је значај растао услед геополитичких промена: *Donatio Constantini* представља сасвим нову теорију о односу световне и црквене власти, јер папа има већи ауторитет, не само на црквеном, већ и на световном пољу. Дакле, папа је виши и по части и по власти од било ког другог епископа; али и од поглавара Империје; тако да је царев ауторитет могао опстати само као нека врста папског *вазалства* [Romanides 1981: 18–34]. Ослањајући се на историјске изворе – посебно *Constitutio Romana*⁹ – може се закључити, баш као што је Томас Нобл то учинио – да је каролиншки период у историји папа допринео сигурности и безбедности папске власти, не само у граду Риму, већ и у областима у средишњој Италији [Noble 1986: 313]. Поред политичке моћи, сарадња с римским епископом владару Франачке државе била је неопходна како би се идеје Каролиншке ренесансе – речју, *освећивање друштва и самог Царства* – оствариле и уобичајиле у народима под франачком управом [Ullmann 2010b: 123] у Западној Европи.

Англосаксонски интелектуалци, првенствено Алкуин, који су Ахену обезбедили ниво нове културно-политичке престонице Царства на Западу, желели су да објасне и дефинишу претензију да се појам Римског царства са свим својим културно-историјским конотацијама сједини са старозаветним појмом Државе и односа према Богу и према ближњима. На тај начин Карло Велики постао би старозаветни цар који се стара о свим племенима, у његовом случају, у целој Западној Европи, а таквог цара подржава папа из Рима и сви архиепископи и епископи у Западној Европи. На тај начин долази до симфоније Царства и Цркве, која може да опстане само у лику цара Карла Великог који влада из Ахена – новог Рима [Ullmann 2010b: 85].

НОВА ТЕОЛОГИЈА

Прва потреба коју је осетила трансрегионална елита у Карловом царству била је потреба за заједничком идејом која би помирила све културне и менталитетне разлике народâ и на тај начин омогућила да се сви заједно зближе и уђу у чврсту заједницу [Ullmann 2010a: 78] окупљену око свог цара. Управо у овом контексту, Питер Браун истиче Алкуина из енглеског Јорка, једног од најученијих људи у Карловој близини, као онога који заговарао такво груписање народа и надилажење обласних владара вером у једног Бога и једног цара. Он је био представник старе римске

⁹ *Constitutio Romana*, позната и као *Constitutio Lothar*, јесте законодавни акт који је обнародовао Лотар I, а 11. новембра 824. године потврдио папа Евгеније II. *Constitutio* је садржао девет поглавља, којим се под јачу контролу царске власти ставља статус и улога папе, о чему сведоче одредбе према којима се прописује да царски изасланици надгледају рад и службу римског епископа, а – можда и најбитније – одређује се да ниједан папа не може да започне понтификат без претходне заклетве на верности цару. Овај акт је обновио некадашњи обичај да новог папу бирају римски клир и народ, а, с друге стране, регулише се однос световне и духовне власти у Риму и околним подручјима под папском управом (територије које ће обухватати будућа *Пајска држава*) [*Constitutio Romana* 1893: 322–324].

– григоријанске – традиције, који није волео локалне Цркве, већ је желео да римски папа буде ауторитет свим црквама на Западу Европе, у областима којима су управљали помодни и неписмени великаши [Браун 2010: 568–570]. Поред римске традиције, Алкуин је у Ахен из Енглеске донео једну карактеристику која ће красити Карлову елиту, а то је била: припадност затвореној скупини посебних људи [Collins 2012: 117]. За Алкуина је Хришћанска црква, а не Римско царство била елемент који уједињује Западну Европу, као највеличанственија и најкомпактнија установа коју су поштовали и великаши и њихови поданици. Хришћански закон који је Алкуин заговарао морао је да буде проповедан слушаоцима различитих интелектуалних могућности [Браун 2010: 568]. У време Карла Великог богословски текстови нису били намењени појединцу или мањој групи, већ су сугестивно читани наглас свима. Свето писмо и беседе светих отаца читани су наглас, јасно и с пуним ауторитетом с амвона, како би надахнули слушаоце да и они осете да су елита, хришћанска елита. То настојање ахенског Двора на тренутном разумевању јесте и била значајна разлика између каролиншких интелектуалаца и римских претходника, углавном мисионара који су – само уз Божију помоћ – скромно проповедали паганским, понекад и врло агресивним, слушаоцима. Проповед је постала саставни део живота свих житеља франачког царства, па је требало усагласити комуникацију и говорити језиком разумљивим за све сталеже. Управо та чињеница је била највећи изазов за Алкуина и ахенску елиту.

У Ахену се брижљиво преписивало Свето писмо и бдело се над текстом, јер је Библија била јединствена манифестација Божије воље. Мисија Цркве за епископа орлеанског Теодулфа представљала је објашњење Светог писма паганским народима, али и хришћанима. Зато је и био запрепашћен када је схватио да су на Истоку заузели благ став према односу према тексту Светог писма и да су својим верницима понудили уместо објашњења и писања нових књига, само као медијум обичне слике – иконе. Теодулф је критиковао то што је у Византији превише ствари сматрано за свете, а он је желео да се повуче јасна разлика између *свештог* и *профаног*, која је недовољно дефинисана и у римској и у константинопољској Цркви. Постојање те оштре разлике између ова два појма коју је повлачио Теодулф, отворило је и празан простор, у коме је могла да се смести пре-хришћанска, тј. паганска, прошлост северозападне Европе ако остане профана. Управо прављење јасне појмовне разлике постаје стандард за Теодулфа по коме је он одредио да је Карлово царство било надмоћно у односу на Византију. И у том контексту Ахен бива промовисан у нови Константинопољ.

Алкуинов је став био да и старе књиге треба прилагодити читаоцима. Зато настаје и позната *Каролиншка минускула*, којом се раскида с прошлошћу и на формалном нивоу. Књиге у Западној Европи нису више онакве какве су биле, већ су ближе књигама какве данас постоје. Ширење *Каролиншке минускуле* окончало је шаренило и разноликост локалних писама, која су се развијала у 6. и 7. веку. Дакле, уз униформисану типографију – већ описане – минијатуре и иницијали усклађивани су у једнообразне

рукописне књиге. Уз то, Алкуинов идеал је био чист и прецизан латински језик. Међутим, такав латински није био разумљив за већину становништва, па је опет Алкуин одабрао затворен круг посебних људи који ће користити и разумети један – за обичан народ – нови латински језик. Као Англосаксонац и енглески ђак, Алкуин је знао да латински језик користе само интелектуалци, иако је такав латински био мртав језик, користили су га само изабрани [Duckett 1951: 76]. Тај острвски идеал Алкуин је пренео на каролиншки, континентални део Европе.

Оно што су Алкуин и људи с ахенског Двора постигли стварајући латинску културу изузетне хомогености, умањено је губитком комуникације на нижем нивоу, јер су романски језици већ постали општеприхваћена реалност у Северозападној Европи. Ипак, није се очекивало да се разумеју владари с нижим слојевима друштва, већ да се владарске породице међусобно разумеју. То је био почетак стварања јаза између клира, који користи искључиво латински језик, и лаика, који су били ограничени локалним говорним језичким варијантама. Међутим, ту је и настао проблем: порука хришћанског закона могла је да буде умањена, чак и извитоперена, алкавим латинским језиком преписивача текстова и оних који су те текстове – после – наглас читали верницима. Да ли је тај проблем пренет на превођење и преписивање одлука са Седмог васељенског сабора (787. године) у Византији, и на тај начин изнедрио иконоборачке ставове у Франачкој, који су после утицали на иконоборство реформаторског покрета у Западној Европи у 16. веку?

Упоредо с јазом који се појавио међу људима на Западу због чистог латинског језика, настао је непремостив јаз између Истока и Запада у вези с богословским терминима, које је требало прецизно преводити с грчког на тзв. *ахенски* латински, а затим и на *русиичан* латински језик. Алкуинов наум био је да исправни богословски текстови на латинском језику буду основа за далекосежне реформе у Цркви, тако да не чуди сазивање неколико реформских сабора у Франачкој држави крајем 8. и почетком 9. века [Romanides 1981: 46]. На пример, Трећи ахенски сабор (809. године) био је сабор на којем је донета одлука о коришћењу *filioque* у вероисповедању иако је и папа Лав III био против овог уметка; док су учесници у раду Сабора били на становишту Алкуина и Теодулфа, епископа Орлеана који су били најбољи представници Каролиншке ренесансе [Romanides 1981: 46]. Карло Велики дуго година уназад заговарао је саборско решавање проблема у Цркви, па су од 816. до 819. године одржани сабори у Ахену на којима је регулисан монашки живот у Франачкој држави што показује да је монаштво играло врло значајну улогу у духовном и интелектуалном животу у Франачкој; бенедиктинско правило је усвојено као универзално правило за цело Царство; али су подробније одређени односи између црквене својине и ингеренција владара [Corradini et al. 2002: 276].

Пре Ахенских сабора, поменути Теодулф је 793. године од Карла Великог добио задатак да припреми меморандум о култу икона у облику детаљног побијања докумената с иконофилског васељенског сабора у

Никеји 787. године. Тај меморандум чува и данас драгоцене белешке о царевим коментарима, а познат је под називом *Libri Carolini* [Freeman 1957: 663–705]. Био је то сажетак оштрих ставова Теодулфа поготову у прављењу разлике између Грка и ахенске елите, која је имала – по речима Питера Брауна – много тога сличног с иконоборцима у Византији [Браун 2010: 585], јер су и они попут иконобораца желели да реформишу хришћанску веру и да искорене злоупотребе у богословљу и богопоштовању¹⁰.

Иконоборство на ахенском Двору може да објасни и чињеница да се уметност раног средњег века на Северу Европе удаљила од људског лика. У Ахену је најцењенија уметност било *јувелирски*во, док је, с друге стране, Алкуиновим и Теодуловим религијским светом владао *јисани* *тјекс*и. Личност се изгубила, а на тај начин је и промењен поглед на Свету Тројицу са становишта кападокијских светих отаца. Зато и не чуди зашто су тако брзо ахенски теолози прихватили *filioque* у вероисповедању. Они нису разумели да се на тај начин руши онтолошка реалност у Светој Тројици, у којој је основно начело Отац, који рађа Сина и који исходи Духа. Пошто нису схватили појам личности у Светој Тројици, они су могли да прихвате да Дух Свети исходи и од Оца и од Сина и на тај начин допустили тријадолошку неравнотежу. Као што је у Никеји и Константинопољу у 4. веку потврђен појам *једносуш*иан који показује однос Оца и Сина, и на тај начин је усмерен добар богословски пут који је до данас православан; тако су *filioque* у Ахену у 9. веку показале однос каролиншких теолога према Предању и – на крају – према Богу, Светој Тројици. Зато је у Ахену – као ексклузивитет франачке теологије и Цркве – проглашено иконоборство и употреба *filioque* у вероисповедању. Ахен је тада представљен као нови Константинопољ, у коме се доносе догмати који морају бити прихваћени у целој Цркви Западне Европе. Међутим, таквим ставом – не слутећи – ахенски богослови утрли су пут дељења Цркве у историји.

* * *

Ахен је у Карловом царству, накратко, постао нови Рим – својом архитектуром, уметношћу и културом; а нови Константинопољ – својом новом теологијом. Закључујући, и нова култура, и нова уметност и нова теологија, родиле су једну нову идеју којом је створено Карлово царство; а новим приступом владарској идеологији омогућено је да се та идеја – новог Царства, са свим својим прерогативима, формира и развија у менталитету германске нације, зато су у Ахену и крунисани готово сви цареви Светог римског царства.

¹⁰ Франачки путници за Константинопољ извештавали су Теодулфа како су византијски храмови трошни и не делују свето и убедљиво, док је он био става да храм мора да буде перфектан, да се зна тачно ко где може да уђе и ко шта може да додирује. Ти путници су тврдили да су запањени што византијско друштво и посебно клир толико времена троше на сликање икона, а тако мало времена посвећује градитељском улепшавању храмова. И то је један од разлога зашто се Теодульф определио за побијање иконофилства, јер је другачије схватао *св*етио и *и*рофано од византијских богослова [Collins 81].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Браун, Питер (2010). *Усїон Хриѣансїѡва на Заїаду: їријумф и разноликосїї 200–1000. їодине* (с енглеског превела Богдана Николић), Београд: Clio.
- Пузовић, Владислав (2008). *Црквене и їолийичке їрилике у доба Великої раскола 1054. їодине*, Београд: Хришћански културни центар.
- Ching, D. K. Francis; Mark M. Jarzombek and Vikramaditya Prakash (2007). *A Global History of Architecture*, Hoboken, New Jersey: John Wiley and Sons.
- Collins, Sam (2012). *The Carolingian Debate over Sacred Space*, New York: Palgrave Macmillan.
- Constitutio Romana* (1893). MGH, Capitularia regnum Francorum, I, № 161, ed. A. Boretius, Hannoverae: Hahn Publishing house.
- Contreni, John (1985). The Carolingian Renaissance, In: *Renaissances Before the Renaissance: Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Warren Treadgold, Stanford: Stanford University Press.
- Contreni, John (1995). Carolingian Renaissance: education and literary culture. In: *The New Cambridge Medieval History: Volume 2, c.700–c.900*, ed. Rosamond McKitterick, Cambridge: Cambridge University Press.
- Corradini, Richard; Helmut Reimitz and Max Diesenberger /eds./ (2002). *The Construction of Communities in the Early Middle Ages: Texts, Resources and Artifacts* (Transformation of the Roman World), Leiden: Brill.
- Duckett, Eleanor Shipley (1951). *Alcuin: Friend of Charlemagne. His World and his Work*. New York: Macmillan.
- Freeman, Ann (1957). Theodulf of Orleans and the *Libri Carolini*, *Speculum* 32, № 4, Chicago: University of Chicago Press.
- Gregorius I (1887-1899) *Registrum Epistolarum*, Berlin: Weidmann, XI, 13.
- McKitterick, Rosamond (2005). The Carolingian Renaissance of culture and learning, in: *Charlemagne: Empire and Society*, ed. Joanna Story, Manchester: Manchester University Press.
- Noble, Thomas F. X. (1986). *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State, 680–825*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Oakley, Francis (1999). *Politics and Eternity: Studies in the History of Medieval and Early Modern Political Thought* (Studies in the History of Christian Thought), Leiden: Brill Academic Pub.
- Riché, Pierre (1993). *The Carolingians: A Family Who Forged Europe* (Translated by Michael Idomir Allen). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Romanides, John S. (1981). *Franks, Romans, Feudalism and Doctrine*, Brookline: Holy Cross Orthodox Press.
- Roth, Hans Jürgen (2011). *Ein Abbild des Himmels: Der Aachener Dom – Liturgie, Bibel, Kunst*, Aachen: Thouet.
- Ullmann, Walter (1966). *The Individual and Society in the Middle Ages*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ullmann, Walter (2010a). *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*. Abingdon: Routledge; Reprint edition
- Ullmann, Walter (2010b). *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship*. Abingdon: Routledge; Reissue edition.

AACHEN – NEW ROME, NEW CONSTANTINOPLE?

by

IVICA ČAIROVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology

Mije Kovačevića 11B, Belgrade, Serbia

icairovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: This study examines a new, assumed thesis that Aachen in the 9th century – at least for a few years – became new Rome and new Constantinople. So, Aachen became a new center in Europe in the most important aspects – culture, art and theology. As the center of Carolingian culture and theology, the town became the center of the part of Europe ruled by Emperor Charles the Great. This study also discusses that new Frankish culture, Frankish art and Frankish theology were created in Aachen, and because of that it became new Rome and new Constantinople.

KEYWORDS: Aachen, Charles the Great, Carolingian renaissance, Carolingian minuscule, theology, iconoclasm, *filioque*

ПРОФИЛИ ПРЕДАНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЈИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

ЈЕЛЕНА ДОСТАНИЋ

Универзитет УНИОН

Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатаћ”

Булевар ослобођења 76, Нови Сад, Србија

jelena.dostanic.sm@gmail.com

СВЕТЛАНА ЧИЗМИЋ

Универзитет у Београду,

Филозофски факултет, Одељење за психологију

Чика Љубина 18–20, Београд, Србија

scizmic@f.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Основни циљ овог истраживања био је да се утврди који профили преданости организацији се издвајају међу запосленима у организацијама у Републици Србији. Такође, циљ је био да се испита каква је учесталост добијених профила у односу на пол, старост, радни стаж, положај у организацији и власничку структуру компаније, као и то да ли особине личности дискриминишу различите профиле преданости. Пошло се од тродимензионалног модела Мејера и Аленове, који разликују три димензије преданости: афективну, нормативну и инструменталну. Истраживање је спроведено 2016. године на узорку од 395 испитаника, запослених у нашој земљи. Резултати су показали да се добијају три профила: доминантан афективно/нормативни, потпуно предани и профил одсуства преданости. Разлике у учесталости профила су добијене између запослених у приватним и државним организацијама, између руководиоца и извршилаца, затим у односу на дужину радног стажа у конкретној компанији. Када је реч о особинама личности, три профила најбоље дискриминишу особине екстраверзија и пријатност из НЕХАСО модела личности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: профили преданости организацији, власничка структура организације, положај у организацији, радни стаж, базичне особине личности

Преданост организацији представља једну од тема у оквиру психологије рада и организације која привлачи пажњу истраживача и заузима значајно место у литератури већ неколико деценија. Кључни разлог за то чини велики број студија које су показале да је она најбољи предиктор останка запослених у организацији [Mathieu and Zajec 1990; Meyer *et al.*, 2002], али и да је значајно повезана с многим позитивним исходима у контексту организационог понашања [Pannacio and Vanderberghe 2009; Riketta 2008]. Може се учинити да данас у ери велике стопе незапослености потенцијални одлазак радника за компаније не представља велики проблем. Међутим, својевољно најчешће одлазе најбољи радници, односно они који имају више алтернатива за запослење [Cohen 2003]. Из тог разлога, организације морају да раде на јачању преданости својих запослених, како би, на првом месту, задржали своје раднике.

Најшире речено, преданост је оно што појединца везује за организацију. Најпознатији и највише истраживан је модел Мејера и Алленове [Meyer and Allen 1991, 1997], који разликују три димензије преданости, три извора везаности – афективну, нормативну и инструменталну преданост. Кроз велики број студија је испитивано шта су антецеденти које од три димензије [Caesens *et al.*, 2014; Mathieu and Zajec 1990; Meyer *et al.*, 2002; Pannacio and Vandenberghe 2009], као и то до каквих исхода доводи то што неко има високу афективну или, на пример, инструменталну димензију преданости. Тај приступ у литератури познат је као *усмерен на варијабле* (variable-centred). Међутим, поменуте три димензије нису међусобно искључиве, и неко може имати висок скор само на једној, две или на све три димензије истовремено. Другим речима, могу постојати различити профили преданости организацији, у зависности од тога које на којим димензијама има високе скорове.

Из тог разлога, у последњих неколико година пажња истраживача све више се окреће ка приступу *усмереног на појединца* (person-centred), који подразумева утврђивање различитих профила запослених заснованих на комбинацији димензија преданости организацији [Meyer and Morin 2016]. Такође, трага се за тим који профили запослених постижу најбоље резултате, који су најуспешнији у извршењу радних задатака, а који испољавају контрапродуктивно, непожељно понашање [Kabins *et al.*, 2016; Meyer and Morin 2016; Sinclair *et al.*, 2005]. Међутим, готово да нема ниједног истраживања које је имало за циљ да утврди шта је то што дискриминише различите профиле. Није испитано да ли постоје, на пример, полне разлике, да ли их одређује радно искуство, какви су доминатни профили у државном а какви у приватном сектору и слично. Исто тако, није анализирано да ли постоји диспозициона, лична склоност ка формирању једног или другог профила. А када је реч о нашој земљи, нема ниједног опсежног истраживања на тему преданости организацији уопште, нити је испитивано какви профили се издвајају међу запосленима у компанијама у Републици Србији.

У складу с тим, основни циљ овог рада односи се на утврђивање који профили преданости организацији постоје међу запосленима у Републици

Србији и који од њих су доминатни у односу на пол и старост запослених, образовање, радни стаж, положај и власничку структуру организације. Поред тога, циљ овог рада је да се испита да ли постоје разлике у изражености особина личности међу запосленима другачијих профила преданости. Другим речима, циљ је утврдити које особине личности најбоље дискриминишу то који профил преданости ће појединац развити.

ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА ПРЕДАНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЈИ

Када је реч о одређењу појма преданости организацији, дефиниција има колико и аутора који су се њоме бавили. Међутим, иако аутори стављају нагласак на различите аспекте и природу појма, готово свим дефиницијама је заједничко то да је преданост оно што везује појединца за организацију [Cooper-Hakim and Viswesvaran 2005; Mowday *et al.*, 1982] или подразумева вољу да се истраје у смеру активности [Becker 1960].

Према Коену [Cohen 2007], могу се разликовати три ере развоја конструкта преданости. Прва се везује за Хауарда Бекера [Becker 1960], који на преданост гледа као на линију понашања, а друга за Мавдеја и сараднике за које преданост представља: „...релативну снагу идентификације појединца с организацијом и укључености у конкретну организацију. Концептуално, може бити окарактерисана помоћу најмање три фактора: а) снажно веровање и прихватање организацијских циљева и вредности, б) воља да се уложи изванредан напор у корист организације, и в) снажна жеља да се задржи чланство у организацији” [Mowday *et al.*, 1982: 27]. Трећу еру чини најпознатији и највише истраживан модел Мејера и Алленове [Meyer and Allen 1991, 1997], који ће у наредном тексту бити детаљније описан и који представља теоријско полазиште у овом раду.

ТРОДИМЕНЗИОНАЛНИ МОДЕЛ ПРЕДАНОСТИ МЕЈЕРА И АЛЕНОВЕ

Мејер и Аленова 1990. објављују чланак у којем представљају свој тродимензионални модел преданости, као и скале за њихово мерење [Allen and Meyer 1990]. Одређење преданости према Мавдеју и сарадницима [Mowday *et al.*, 1982], преданости као става, они називају *афективна преданост* [Meyer and Allen 1984], која: „... се односи на емоционалну везаност запослених и идентификацију са организацијом и укључености у организацију. Запослени са снажном афективном преданошћу остају запослени у организацији, зато што то *желе*” [Meyer and Allen 1991: 67]. Поред тога, приближавајући Бекерове идеје о преданости као линије активности концепцији преданости као става, препознају другу важну димензију коју називају *дубокоурајна/инструментална преданост* [Meyer and Allen 1984]. „Запослени чија је примарна повезаност с организацијом заснована на инструменталној преданости, остају зато што *морају*” [Meyer and Allen 1991: 67]. Међутим, аутори закључују да поред тога што неко *жели* и *мора*, остаје у организацији зато што осећа обавезу према њој и сматра да је то

исправно. Па тако, препознају и *нормативну преданост*. „Конечно, нормативна преданост осликава осећање обавезе за настављање запослења. Запослени који имају висок ниво нормативне преданости осећају да *би требало* да остану у организацији” [Meyer and Allen 1991: 67].

Из свега тога, Мејер и Аленова долазе до закључка да је „преданост организацији психолошко стање које: а) карактерише однос запосленог с организацијом, и б) има импликације на одлуку да се задржи чланство у организацији” [Meyer and Allen 1991: 67]. Преданост организацији је оно што везује појединца за организацију и чине је три компоненте – афективна, нормативна и инструментална [Meyer and Allen 1997]. Односно, у питању су три ментална склопа, које Клајн и сарадници [Klein *et al.*, 2012] виде као три снаге везивања.

ПРОФИЛИ ПРЕДАНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЈИ

Мејер и Аленова [Allen and Meyer 1990; Meyer and Allen 1991] су већ на самом почетку развоја теоријског модела претпоставили да су афективна, нормативна и инструментална преданост међусобно независне, односно да појединац може имати висок, умерен или низак скор само на једној, две или на све три димензије. Међутим, тек деценију касније Мејер и Херсович [Meyer and Hersovitch 2001] почињу да говоре о постојању различитих хипотетичких профила преданости, као и потенцијалним исходима сваког од њих. Па тако, они закључују да је могуће разликовати осам профила који представљају комбинације три димензије преданости и тога да ли појединац има високе или ниске скорове на свакој. Они су претпоставили да је кључно разликовати афективно доминантан профил, затим нормативно или инструментално доминантан, профил пуне преданости и профил који подразумева одсуство преданости.

Васијева [Wasti 2005] је, користећи таксономску анализу, у две студије дошла до шест различитих профила преданости, од којих су се пет издвојили у обе: потпуно предан ниски, потпуно предан високи, афективно доминантан, афективно/нормативно доминантан и инструментално доминантан. Синклер и сарадници [Sinclair *et al.*, 2005] су полазећи само од афективне и инструменталне димензије преданости, дошли до закључка да је најадекватније разликовати четири профила: савезнички (умерене обе димензије), слободни агенти (умерена инструментална и ниска афективна), посвећени (обе димензије високе) и задовољни (умерена афективна и ниска инструментална). Сомерс [Somers 2009] добија пет профила: потпуно предан ниски, потпуно предан високи, афективно/нормативно доминантан, афективно/инструментално доминантан и инструментално доминантан. Кабинс и сарадници [Kabins *et al.*, 2016] су на основу своје метааналитичке студије дошли до резултата да се на појединачним узорцима издваја од два до седам профила преданости. Али, када су применили латентну анализу профила на више нивоа (Multilevel Latent Profile Analysis – LPA), они су закључили да је најадекватније разликовати четири:

умерени, ниски, афективно доминантан, афективно/нормативно доминантан и потпуно предан.

Упркос томе што аутори добијају различите бројеве и врсте профила преданости [Somers 2009; Wasti 2005] на основу већег броја студија [Kabins *et al.*, 2016; Meyer and Morin 2016] теоријски се може закључити да се могу разликовати, у ствари, три велике групе профила, који доводе до различитих исхода. Прву групу чине *на вредностима засновани профили*, где спадају потпуно предани и они који имају доминантно афективни и афективно/нормативни профил и која подразумева раднике који имају конгруентне вредности с организацијом и имају жељу да остану у њој. У другу групу, *на размени засновани профили*, спадају доминантно инструментални и инструментално/нормативни профил и појединци који их имају постижу умерен успех и остају у организацији због обавезе и потребе, односно, извор останка је екстринзични. И трећу групу, *слаби профили*, чине они који имају све три умерене или ниске димензије и који желе да напусте организацију [Meyer *et al.*, 2004].

Када је реч о исходима, Мејер и Херсович [Meyer and Hersovich 2001] закључују да је „чист” афективни профил онај који обезбеђује најбоље резултате, у смислу радних перформанси и вероватноће останка у организацији, јер и нормативна и инструментална подразумевају улагање напора, односно обавезу, због које се радници понашају продуктивно [Meyer and Hersovitch 2001]. Након доминантно афективног профила, најбоље резултате постижу они радници који имају високе све три димензије преданости, док су најмање успешни они који имају најизраженију инструменталну димензију.

Међутим, Џелатли и сарадници [Gellatly *et al.*, 2006] су на основу емпиријских резултата закључили да нормативна и инструментална димензија не делују као негативни контекст на афективну преданост, као што су то претпоставили Мејер и Херсович [Meyer and Hersovitch 2001], јер тзв. потпуно предани, они који имају високе све три димензије, као и они који имају доминантно афективно/нормативни профил, имају подједнако високе скорове на димензијама организацијског грађанског понашања. Ипак, можда најзначајнији резултат поменутог истраживања су разлике у значењу високе нормативне димензије у зависности од тога да ли је поред ње изражена и афективна или инструментална преданост. Па тако, они који поред нормативне имају високу и афективну димензију доживљавају морални императив да се понашају на „прави начин”, док они који имају високу и инструменталну, доживљавају несумњиву обавезу да се тако понашају.

Васти [Wasti 2005] је, на основу више студија, закључила, да запослени који су потпуно предани, имају доминантно афективни и афективно/нормативни профили имају нижи ниво стреса на послу од оних који спадају у групу инструментално доминантних профила. Синклер и сарадници [Sinclair *et al.*, 2005] су на основу својих резултата закључили да су они радници који имају умерено високу инструменталну и ниску афективну димензију најлошије процењени као успешни од стране руководиоца,

док између оних који имају обе умерене и умерену афективну и ниску инструменталну нису добијене разлике. Стенли и сарадници [Stanley *et al.*, 2013] дошли су до резултата да они радници који имају доминатно афективни, афективно/нормативни профил, као и они који су потпуно предани, у мањој мери имају намеру за напуштањем организације од оних којих имају доминатно инструментални профил или одсуство преданости.

Мејер и сарадници [Meyer *et al.*, 2012] су закључили да су ефекти високе инструменталне у зависности од тога да ли су уз њу високе и друге две димензије различити у погледу успеха на послу, психичког благостања радника, задовољности потреба и извора мотивације. Они, који поред инструменталне имају високе и друге две димензије успешнији су на послу, имају аутономну мотивацију, а базичне психичке потребе су им у већој мери задовољене.

Резултати мета – аналитичке студије Кабинса и сарадника [Kabins *et al.*, 2016] су показали да је најважније да радници имају неки од профила који подразумева високу афективну димензију, јер чак и ако је инструментална висока уз афективну, могу се очекивати позитивни исходи. У складу с тим, нема значајних разлика између оних који имају високу само афективну димензију и оних, који уз њу, имају високу још неку. Другим речима, претпоставка Мејера и Херсовича [Meyer and Hersovich 2001] да нормативна и инструментална димензија могу ублажити корисност доминатно афективног профила се, још једном, показала као нетачна [Kabins *et al.*, 2016].

С друге стране, скоро да нема ниједног истраживања које је имало за циљ да утврди шта је то што раздваја, разликује и предвиђа какав профил преданости ће развити запослени. Доста студија је рађено на тему исхода различитих профила, односно на тему тога који профил даје најбоље резултате у смислу перформанси запослених. Кабинс и сарадници [Kabins *et al.*, 2016] су, у већ поменутој метааналитичкој студији, на свега неколико узорака закључили да радници који имају на *вредностима засноване њрофиле* процењују да у већој мери имају подршку организације, задовољнији су послом и психолошки уговор им је у мањој мери прекршен од оних који имају *њрофиле на размени засноване*, а посебно од оних који имају *слабе њрофиле*. Међутим, остаје нејасно ко припада којим профилима, да ли су на вредностима засновани профили распрострањенији међу женама или мушкарцима, руководиоцима или извршиоцима, у приватном или државном сектору. Такође, није проверавано да ли различите особине личности одређују који профил ће радник развити, погово када се узму у обзир резултати истраживања [Choi Oh and Colbert 2015; Erdheim *et al.*, 2006; Thoresen *et al.*, 2005; Тодоровић 2015] где се базичне диспозиције, *великих њеи* особина: *неуроицизам*, *експраверзија*, *савесносћ*, *ошвореносћ* и *ѡријайносћ* [Goldberg 1990; McCree and Costa 2003], као и оне из HEXACO модела, у оквиру којег је поред *великих њеи* издвојена и димензија *ѡошћење/хосћилносћ* [Ashton and Lee 2007], показују као значајни предиктори све три димензије преданости из модела Мејера и Аленове [Meyer and Allen 1991, 1997].

ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

У складу с проблемом и циљевима, истраживање ће бити реализовано помоћу три истраживачка задатка:

1) Утврдити који профили преданости се дефинишу и разликују међу запосленима у приватним и државним предузећима у Србији,

2) Испитати каква је демографска структура различитих профила преданости, као и то који профили су доминантни у којем сектору и да ли су неки више или мање распрострањени у односу на положај у организацији,

3) Испитати да ли и које особине личности најбоље дикриминишу различите профиле преданости.

МЕТОД

Истраживање је спроведено на узорку од 395 испитаника, запослених у приватним и државним предузећима у Републици Србији, старости од 21 до 64 година и радног стажа у распону од пола године па до 40 година. Конкретно, 35% испитаника запослено је у државном сектору, а 65% у приватном, 46% је на руководећем положају, а преостала 54% су извршиоци.

За мерење димензија преданости коришћени су преводи ревидираних скала Мејера, Аленове и Смита [Meyer *et al.*, 1993]. Шест тврдњи је намењено за мерење афективне, шест за мерење нормативне преданости организацији и шест за мерење инструменталне, задатих у форми седмостепене скале Ликертовог типа. Када је реч о базичним особинама личности, оне ће бити операционализоване помоћу НЕХАСО модела Ештона и Лија, који обухвата: *пошћивање, емоционалност, експраверзију, сарадљивост, савесност и ошвореност*. Биће коришћен инвентар НЕХАСО-PI-R [Ashton and Lee 2009] који се састоји од 60 тврдњи и од испитаника се тражи да на скали од 1 до 5 изрази колико се конкретна ставка односи на њих лично. За мерење сваке димензије личности, намењено је по 10 тврдњи.

РЕЗУЛТАТИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

На основу таксономске анализе, коришћењем Вардовог [Ward] метода и преко квадрираних Еуклидових дистанци, издвојена су три кластера, групе, односно, три профила преданости. Да би се утврдило која комбинација димензија преданости гради који профил, спроведена је каноничка дискриминациона анализа. На основу резултата из Табеле 1, може се закључити да прва каноничка функција објашњава око 77%, а друга око 6% варијансе групних разлика међу профилима.

Табела 1. Латентни корен и Вилксова ламбда каноничких функција

Функција	Латентни корен	Каноничка корелација	Вилксова ламбда	Chi квадрат	P
1	3,364	0,878	0,215	600, 248	0,000
2	0,064	0,245	0,940	24, 110	0,000

Када се посматрају резултати матрице структуре (Табела 2), може се приметити да прву каноничку функцију граде нормативна и афективна димензија, док другу засићује инструментална димензија преданости. У складу с тим, и на основу положаја центроида група на функцији (Табела 3), може се видети да прву групу, кластер, чине они запослени који имају *одсуство преданости*, јер се налазе на негативном полу обе функције, други кластер представља *афективно/нормативни* профил, јер се налазе на позитивном полу прве и на негативном полу друге функције, док трећем припадају они који су умерено *иошћуно предани*, јер се налазе на позитивним половима обе каноничке функције.

Табела 2. Матрица структуре

	Функција	
	1	2
Нормативна	0,794	-0,417
Афективна	0,650	0,600
Инструментална	0,101	0,620

Табела 3. Положај аритметичких средина група на функцијама

Профили преданости	Функција		Број припадника групи
	1	2	
1. Одсуство преданости	-2,416	-0,204	116
2. Афективно/нормативни профил	2,586	-0,270	95
3. Потпуна преданост	0,188	0,268	184

Такође, може се приметити (Табела 3) да је међу запосленима у Републици Србији најдоминантнији профил *иошћуне преданости*, док је *афективно/нормативни* профил најмање заступљен.

Како би се одговорило на други истраживачки задатак, на основу кростабулација је приказано каква је полна структура између три добијена профила преданости, затим, који профил је колико заступљен у приватном и државном сектору, као и то који је доминантан профил код руководиоца а који код извршилаца. У сврхе провере да ли постоје статистички значајне разлике у фреквенцијама профила преданости у односу на пол, положај и сектор, коришћен је *хи* квадрат (χ^2) тест. Резултати су приказани у следећим табелама (Табеле 4 и 5).

Када је реч о полној структури припадника различитих профила преданости, χ^2 квадрат није статистички значајан ($\chi^2=4,469$; $p=0,107$), због чега неће бити приказани резултати кростабулација. То значи да су међу мушкарцима и женама три профила преданости подједнако распрострањени. И код мушкараца и код жена је профил *попуну предани* највише заступљен.

Међутим, када је у питању сектор организације, χ^2 квадрат је статистички значајан ($\chi^2=14,151$; $p=0,001$) и у Табели 4 може се видети учесталост профила у приватном и државном сектору. У оба сектора је најзаступљенији профил *попуну предани*, док је у приватном најмање заступљен *афективно/нормативни* профил, а у државном *одсуство предани*. У складу с тим, статистички значајна одступања су управо у очекиваном броју запослених у приватном сектору који имају афективно/нормативни профил, као и у броју запослених који имају одсуство преданости у државном сектору. И за један и за други случај, учесталост је мања него што је то очекивано према нултој хипотези.

Табела 4. Кростабулације профила преданости са сектором организације

ПРОФИЛИ		СЕКТОР ОРГАНИЗАЦИЈЕ [СЕ]		Укупно
		Приватни	Државни	
Одсуство преданости	<i>Учесталост</i>	42	74	116
	% од СЕ	30,9%	28,9%	29,6%
Афективно/Нормативни	<i>Учесталост</i>	18	76	94
	% од СЕ	13,2%	29,7%	24,0%
Потпуно предани	<i>Учесталост</i>	76	106	182
	% од СЕ	55,9%	41,4%	46,4%
Укупно	<i>Учесталост</i>	136	256	392
	% од СЕ	100,0%	100,0%	100,0%

Такође, када је реч о положају у организацији, добијена су статистички значајна одступања од очекиваних у учесталости профила код руководиоца и извршилаца ($\chi^2=35,416$; $p=0,000$). И руководиоци и извршиоци најчешће имају профил *попуну предани*, с тим да је међу руководиоцима најмање заступљен профил *одсуство предани*, а међу извршиоцима *афективно/нормативни* профил (Табела 5). Статистички значајна одступања су добијена када је реч о мањој учесталости него што је очекивано афективно/нормативног профила код извршилаца и одсуства преданости код руководиоца.

Табела 5. Кростабулације профила преданости с положајем у организацији

ПРОФИЛИ		ПОЛОЖАЈ У ОРГАНИЗАЦИЈИ		Укупно
		[ПуО]		
		Руководилац	Извршилац	
Одсуство преданости	Учесћалосћ	35	81	116
	% од ПуО	19,3%	37,9%	29,4%
Афективно/Нормативни	Учесћалосћ	67	28	95
	% од ПуО	37,0%	13,1%	24,1%
Потпуно предани	Учесћалосћ	79	105	184
	% од ПуО	43,6%	49,1%	46,6%
Укупно	Учесћалосћ	181	214	395
	% од ПуО	100,0%	100,0%	100,0%

Да би се утврдило да ли постоје значајне разлике у старости и радном стажу запослених према добијеним профилима преданости, спроведена је једнострана анализа варијансе [ANOVA] с *LSD post hoc* анализом. Статистички значајне разлике добијене су само када је у питању дужина радног стажа у организацији у којој су испитаници тренутно запослени ($F=7,168$; $p=0,001$). *Post hoc* анализа је показала да они који имају *одсуство њреданосћ* су статистички значајно краће запослени у организацији од оних који имају профил *њосћњуне њреданосћ* и *афективно/нормативан* профил (Табела 6). Међутим, нема значајних разлика између оних који су потпуно предани и оних који су доминатно афективно/нормативно предани.

Табела 6. Разлике у дужини радног стажа у организацији између три профила преданости

[И] Профил преданости	[Ј] Профили преданости	Разлике у АС [И-Ј]	Р	Ф
Одсуство преданости	<i>Афективно/Нормативни</i>	-4,17581	0,001	7,168**
	Потпуно предани	-3,49359	0,001	
Афективно/Нормативни профил	<i>Одсуство њреданосћ</i>	4,17581	0,001	
	Потпуно предани	0,68222	0,550	
Потпуно предани	<i>Одсуство њреданосћ</i>	3,49359	0,001	
	Афективно/Нормативни	-0,68222	0,550	

** $p<0,01$

С циљем испуњена трећег истраживачког задатка, који подразумева испитивање да ли особине личности на неки начин одређују, односно дискриминишу три профила преданости, спроведена је кононичка дискриминациона анализа. Добијена је статистички значајна функција, која објашњава свега 11% групних разлика међу профилима (Табела 7).

На основу матрице структуре (Табела 8), може се закључити да значајну функцију доминантно граде две димензије: *експраверзија* и *сарадљивосћ*.

Табела 7. Латентни корен и Вилкова ламбда каноничких функција

Функција	Латентни корен	Каноничка корелација	Вилкова ламбда	Хи квадрат	p
1	0,126	0,334	0,880	49,582	0,000
2	0,009	0,094	0,991	3,431	0,634

Табела 8. Матрица структуре

	Функција
Екстраверзија	0,770
Сарадљивост	0,448
Савесност	0,336
Поштење	0,312
Отвореност	-0,159
Емоционалност	0,026

Када се посматрају положаји центроида на функцији, може се утврдити да они запослени који су највише социјабилни, сарадљиви и отворени ка другима, најчешће имају *афективно/нормативни профил преданости* (Табела 9). На средини функције налазе се *пошћуно предани* запослени, док се на негативном полу налазе они који имају *одсуство преданости*.

Табела 9. Положај аритметичких средина група на функцијама

Профили преданости	Функција
1 – Одсуство преданости	-0,458
2 – Афективно/нормативни профил	0,511
3 – Потпуна преданост	0,025

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Први циљ овог рада био је да се утврди који се профили преданости организацији издвајају међу запосленима у нашој земљи, полазећи од модела Мејера и Аленове [Meyer and Allen 1991] у оквиру којег се разликују афективна, нормативна и инструментална димензија. Резултати су показали да се издвајају три групе запослених, односно три профила преданости, *пошћуно предани*, *афективно/нормативни* профил и профил који подразумева *одсуство преданости*. Издвојени профили се углавном подударају с онима које су аутори добијали у различитим страним студијама [Somers 2009; Stanley *et al.*, 2013; Wasti 2005]. Међутим, у овом истраживању није издвојен ниједан профил који спада у групу тзв. на размени заснованих профила преданости, што је у складу и с резултатима мета-аналитичке студије Кабинса и сарадника [Kabins *et al.*, 2016]. То значи да се код нас не издвајају посебно они запослени који осећају искључиво обавезу и остају у организацији само зато што сматрају да им се одлазак неће исплатити, односно, процењују да немају подједнако добру алтерна-

тиву за запослење и да су превише уложили и жртвовали за своју компанију. Другим речима, запослени у нашим компанијама или нису предани организацији или ако јесу, та преданости мора да подразумева и вредносну конгруенцију појединца с компанијом, као и њихову жељу да и даље остају њени радници.

Мушкараци и жене међусобно се не разликују када је у питању учесталост добијена три профила. Међутим, значајне разлике су добијене када су у питању власничка структура организације, положај у компанији, дужина радног стажа у конкретној компанији.

У оба сектора запослени су најчешће потпуно предани, али су они у приватном значајно мање доминантно афективно/нормативно предани. На основу тога може се претпоставити да је црно-бела слика преданости још израженија у приватном сектору и да радници, уколико су предани уопште, ипак процењују и да им се, поред осећаја припадности и обавезе, не исплати да напусте организацију. У државном сектору, најмање има оних који нису предани организацији, али пропорционално готово двоструко више има оних који су предани доминантно афективно/нормативно него у приватном сектору. То значи да је преданост која је искључиво заснована на заједничким вредностима, осећању припадности и дужности према организацији и у којој нема инструменталности и калкулације о односу улога и користи, чешћа у државним него у приватним фирмама.

Када је у питању положај у организацији, и руководиоци и извршиоци су најчешће потпуно предани, односно, имају изражене све три димензије преданости. Међутим, евидентно је да је код извршилаца чешће одсуство преданости и да је веома мали процент њих везано за компанију уколико не процењују да им се тренутно не исплати да напусте организацију. Значајно мање извршилаца у односу на руководиоце се везује за организацију само зато што се осећају као део „породице” и деле заједничке вредности. Преданост извршилаца најчешће, између осталог, мора да подразумева и процену да им се исплати да остану у конкретној организацији.

Године старости и укупан радни стаж нису се показали као значајни фактори у томе који профил преданости ће развити запослени. Међутим, разлике су добијене у дужини радног стажа у конкретној организацији између оних који имају одсуство преданости и потпуно и доминантно афективно/нормативно преданих. Очекивано, што запослени дуже раде у организације, већа је шанса да ће јој бити предани.

И када је реч о трећем истраживачком задатку, резултати су показали да базичне особине личности значајно дискриминишу три добијена профила, притом не објашњавајући велики део разлика међу њима. У том смислу, може се рећи да особине личности малим делом и детерминишу какав ће профил преданости организацији појединац развити, али и да то зависи од још многих других фактора и чинилаца. Од шест базичних особина личности, које обухвата HEXACO модел [Ashton and Lee 2009], значајне у дискриминацији су се показале екстраверзија и сарадљивост. Оно што се може закључити јесте то да они који су отворени и толерантни према другима су кооперативни, социјабилни и своје окружење гледају

као пријатељско, најчешће ће бити на вредностима засновано предани организацији. Односно, они ће у већој мери бити спремни да се идентификују с организацијом, њеним вредностима, осећаће дужност и одговорност према њој, а истовремено то неће чинити зато што у датом тренутку не могу да пронађу бољи посао. С друге стране, јасно је да они који су заговорени, агресивни, склони конфликтима чешће неће уопште бити предани организацији, јер ће је вероватно доживљавати као непријатељско окружење [Ashton and Lee 2007; McCree and Costa 2003].

У сваком случају, на основу резултата овог истраживања може се видети на који начин се групишу, профилишу запослени у Републици Србији, на основу изражености три димензије преданости, афективне, нормативне и инструменталне. Такође, указано је на то ко чини које профиле, који фактори их одређују и дискриминишу. У наредним студијама требало би узети у обзир и антецеденте који долазе из извора различитог од базичних особина личности, као што су мотивација, вредности или карактеристике посла, организације и радне средине уопште, како би се најбоље објасниле разлике између профила. Исто тако, требало би испитивати до каквих и којих исхода доводе различити профили запослених у Србији, у смислу успеха на послу, организацијског грађанског понашања или контрапродуктивног понашања, како би се могло дефинисати који профили преданости су најадекватнији у нашој средини и који дају најбоље резултате.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Allen, Natalie J. and John P. Meyer (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, LXIII, 1: 1–18.
- Ashton, Mike C. and Kibeom Lee (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, XI, 2: 150–166.
- Ashton, Mike C. and Kibeom Lee (2009). The HEXACO-60: A short measure of the major dimensions of personality. *Journal of Personality Assessment*, 91: 340–345.
- Becker, Hauard S. (1960). Notes on the concept of commitment. *American Journal of Sociology*, LXVI, 1: 32–40.
- Caesens, Gaetane; Geraldine Marique and Florence Stinglhamber (2014). The relationship between perceived organizational support and affective commitment: More than reciprocity, it is also a question of organizational identification. *Journal of Personnel Psychology*, XIII, 4: 167–173.
- Choi, Daejeong; In-Sue Oh and Amy E. Colbert (2015). Understanding organizational commitment: A meta-analytic examination of the roles of the five-factor model of personality and culture. *Journal of Applied Psychology*, C, 5: 1542–1567.
- Cohen, Aaron (2003). *Multiple commitments in the workplace: An integrative approach*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Cohen, Aaron (2007). Commitment before and after: An evaluation and reconceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, XVII, 3: 336–354.
- Cooper-Hakim, Amy and Chockalingam Viswesvaran (2005). The construct of work commitment: testing an integrative framework. *Psychological Bulletin*, CXXXI, 2: 241–259.

- Erdheim, Jesse; Mo Wang and Michael J. Zickar (2006). Linking the Big Five personality constructs to organizational commitment. *Personality and Individual Differences*, XLI, 5: 959–970.
- Gellatly, Ian R.; John R. Meyer and Andrew A. Luchakrew (2006). Combined effects of the three commitment components on focal and discretionary behaviors: A test of Meyer and Herscovitch's propositions. *Journal of Vocational Behavior*, LXIX, 2: 331–345.
- Goldberg, Lewis R. (1990). An alternative "description of personality": the big-five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, LXIX, 6: 1216–1229.
- Kabins, Adam H.; Xiaohong Xu, Mindy E. Bergman, Christopher M. Berry and Victor L. Willson (2016). A profile of profiles: A meta-analysis of the nomological net of commitment profiles. *Journal of Applied Psychology*, CI, 6: 881–904.
- Klein, Howard J.; Janice C. Molloy and Chad T. Brinsfield (2012). Reconceptualizing workplace commitment to redress a stretched construct: Revisiting assumptions and removing confounds. *Academy of Management Review*, XXXVII, 1: 130–151.
- Mathieu, John E. and Dennis M. Zajac (1990). A review and meta-analysis of the antecedents, correlates, and consequences of organizational commitment. *Psychological Bulletin*, CVIII, 2: 171–194.
- McCrae, Robert R. and Paul T. Costa (2003). *Personality in adulthood: A five-factor theory perspective*. New York: Guilford Press.
- Meyer, John P. and Natalie J. Allen (1984). Testing the "side-bet theory" of organizational commitment: Some methodological considerations. *Journal of Applied Psychology*, LXIX, 3: 372–378.
- Meyer, John P. and Natalie J. Allen (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, I, 1: 61–89.
- Meyer, John P. and Lynne Herscovitch (2001). Commitment in the workplace: Toward a general model. *Human resource management review*, XI, 3: 299–326.
- Meyer, John P. and Alexandre J. Morin (2016). A person-centered approach to commitment research: Theory, research, and methodology. *Journal of Organizational Behavior*, XXXVII, 4: 584–612.
- Meyer, John P.; Natalie J. Allen and Catherine A. Smith (1993). Commitment to organizations and occupations: Extension and test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, LXXVIII, 4: 538–551.
- Meyer, John P.; Thomas E. Becker and Cristian Vandenberghe (2004). Employee commitment and motivation: a conceptual analysis and integrative model. *Journal of Applied Psychology*, LXXXIX, 6: 991–1007.
- Meyer, John P.; David J. Stanley, Lynne Herscovitch and Laryssa Topolnysky (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, LXI, 1: 20–52.
- Meyer, John P. and Natalie J. Allen (1997). *Commitment in the workplace: Theory, research, and application*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mowday, Richard T.; Lyman W. Porter and Richard M. Steers (1982). *Employee-Organization Linkages: The Psychology of Commitment, Absenteeism, and Turnover*. New York: Academic Press, Inc.
- Panaccio, Alexandra and Cristian Vandenberghe (2009). Perceived organizational support, organizational commitment and psychological well-being: A longitudinal study. *Journal of Vocational Behavior*, LXXII, 2: 224–236.
- Panaccio, Alexandra and Cristian Vandenberghe (2009). Perceived organizational support, organizational commitment and psychological well-being: A longitudinal study. *Journal of Vocational Behavior*, LXXV, 2: 224–236.
- Riketta, Michael. (2008). The causal relation between job attitudes and performance: a meta-analysis of panel studies. *Journal of Applied Psychology*, XCIII, 2: 472–481.
- Sinclair, Robert R.; Jennifer S. Tucker, Jennifer C. Cullen, and Chris Wright (2005). Performance differences among four organizational commitment profiles. *Journal of Applied Psychology*, XC, 6: 1280–1287.

- Somers, Mark J. (2009). The combined influence of affective, continuance and normative commitment on employee withdrawal. *Journal of Vocational Behavior*, LXXIV, 1: 75–81.
- Stanley, Laura; Christian Vandenberghe, Robert Vandenberg and Kathleen Bentein (2013). Commitment profiles and employee turnover. *Journal of Vocational Behavior*, LXXXII, 3: 176–187.
- Thoresen, Carl J.; Seth A. Kaplan, Adam P. Barsky, Christopher R. Warren and Kelly de Chermont (2003). The affective underpinnings of job perceptions and attitudes: a meta-analytic review and integration. In *17th Annual Conference of the Society for Industrial and Organizational Psychology, Toronto, ON, Canada; An earlier version of this study was presented at the aforementioned conference* (Vol. 129, № 6: 914). American Psychological Association.
- Тодоровић, Душан (2015). „Особине личности, организационе оријентације и несигурност запослења као предиктори организационе идентификације, преданости и опште психолошке добробити запослених: интегративни приступ”. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Wasti, S. Arzu. (2005). Commitment profiles: Combinations of organizational commitment forms and job outcomes. *Journal of Vocational Behavior*, LXVII, 2: 290–308.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ORGANIZATIONAL COMMITMENT PROFILES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

by

JELENA DOSTANIĆ

University UNION, Faculty of Law and Business Studies “Dr. Lazar Vrkatić”
Bulevar oslobođenja 76, Novi Sad, Serbia
jelena.dostanic.sm@gmail.com

SVETLANA ČIZMIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
scizmic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: The main goal of this study was to investigate which commitment profiles exist among employees in companies in the Republic of Serbia. Another goal was to examine if there were differences in frequencies of commitment profiles based on gender, age, organizational tenure, sector and position, as well as if personality traits discriminate different profiles. The starting point was Meyer and Allen's three-component model of organizational commitment, which differentiates three forms of commitment: affective, continuance and normative commitment. Based on sample size of 395 employees, the results showed that there were three different profiles among workers in companies in Serbia: affective/normative dominant, fully committed and uncommitted. Significant differences in the frequency of profiles were obtained between employees in private and public sector, between managers and workers, as well as differences based on organizational tenure. Extraversion and agreeableness from HEXACO personality model discriminated different organizational commitment profiles the best.

KEYWORDS: organizational commitment profiles, organizational sector, position in organization, organizational tenure, personality traits

ОСНОВНОШКОЛСКА НАСТАВА ЈЕСТАСТВЕНИЦЕ У СРБИЈИ: ОД 1844. ГОДИНЕ ДО КРАЈА 19. ВЕКА

СЛАЂАНА Д. АНЂЕЛКОВИЋ

Универзитет у Београду, Географски факултет
Студентски трг 3/III, Београд, Србија
slandjelkovic@gmail.com

САЖЕТАК: Тема рада је развој наставе јестаственице кроз анализу наставних планова и програма у основним школама у Србији, у периоду од 1844. године, када се садржаји из природних наука по први пут појављују у наставном плану за основне школе, па све до краја 19. века. Анализа и критички осврт урађен је на основу следећих извора: закона, наставних планова и програма, упутства за реализацију наставе јестаственице, уџбеника из јестаственице и извештаја школских надзорника. Настојало се да се сагледа развој наставе јестаственице и објасне промене које је тај развој изазвао у наставној пракси овог предмета. Ово проучавање показује константну присутност јестаственице у наставним плановима под различитим називима и с променама у годишњем и недељном фонду часова који није пратио повећање обима градива. Такође, анализа је показала да се програм јестаственице мењао у правцу повећања обима градива, увођењем нових тема, структурисањем садржаја и методичким обликовањем. Истраживање наставних планова и програма наставе јестаственице представља само један сегмент истраживања историје ове наставе, са циљем целовитог и критичког сагледавања њеног значаја и доприноса у развоју наставне праксе и школства у Србији у 19. веку.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: јестаственица, настава, основна школа, планови и програми, 19. век

У току 19. века учињени су велики напори с циљем побољшања услова и ефикасности школског система и тражења најбољих модела за организовање образовно-васпитног процеса у специфичним условима српског друштва [Анђелковић 2004: 222]. Образовање је препознато као главна

¹ Чланак представља резултат рада на пројекту „Модели процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања у Србији” (179060), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

снага промена друштва на путу ка модернизацији, а природне науке као главно оруђе за постизање тог циља. Угледајући се на образовне реформе Западне Европе, које су тежиле све већем обухвату људи праћењем научно-технолошких промена и популаризацијом науке, у Србији, посебно у последње две деценије 19. века урађена је реформа основног образовања. Реформа је спроведена на постулатима рационализма и уважавању и афирмацији научности и образовања [Ђуровић 1999: 20]. У том смислу увођење предмета са садржајима из природних наука, између осталог и јестаственице, има упориште у глобалној модернизацији образовног система који је покушавао да одговори новонасталим потребама српског друштва и постане алат у борби против догматизма и празноверја. „Кад природне науке као што треба, продру у масу народа, онда ће он тек прогледати својим очима: несташе заблуда и празноверица, надриучитеља, надрисвештеника, који подривају благостање читавих општина у нашој отаџбини” [Просветни зборник 1887: 2].

Развојем природних наука у 19. веку све се више истицала потреба систематског уношења знања о природи у садржаје школског рада и образовања. Тако се, у одређеним друштвено-историјским условима у Србији и у тесној вези с достигнутом степеном развоја природних наука, појавио и наставни предмет „Јестаственица” – три царства: ботаника, зоологија и минералологија који се изучавао на свим нивоима школовања у Србији. Јестаственица је наука о природним телима. „Назив „јестаственица” потиче од руске речи *естественное* тј. наука о природи (од *естество* – природа, све живо) и употребљавао се у нас, првенствено у Србији као назив наставног предмета – познавања природе – (природопис)” [Педагошки речник 1967: 415].

У овом раду је праћен и анализиран развој наставе јестаственице у наставним плановима и програмима за основне школе у Србији од 1844. године па до краја 19. века. Овај значајан период у историји развоја природних наука и наставних предмета са садржајима из природних наука у Србији представља још увек недовољно истражен проблем у педагошкој историографији. У настојању да се да одговор на истраживачко питање: Зашто проучавамо наставу јестаственице и њену заступљеност у наставним плановима и програмима у основним школама у Србији? позивамо се на речи П. Марковића који у делу *Методички рад у нашој основној школи, за учитеље и оне који се спремају за њо, св. 1. Методика Јестаственице и Познавање човека* истиче: „Нигде се у XIX веку у Срба тако јасно не истиче дух и напредак у целој школској настави, као у познавању природних предмета: минерала, биљака и животиња, јер начин предавања јестаственице је огледало у коме се најјасније види: колико је уопште настава у једној школи удешена по општим начелима наставним [...], другим речима, колико су, примењене у настави и васпитању новије тековине Педагогике, које чине ону огромну разлику између старе школе, која је развијала више неразумљив говор, и новије, која природним, те и најлакшим, путем развија дух у својих ученика и спрема их за живот” [Марковић 1895: 1].

Да би се у теоријском и методолошком смислу могло одговорити на захтеве истраживања ове теме, определили смо се за два временска оквира у сагледавању специфичности развоја јестаственице: *период од 1844. до 1871. године*, када се по први пут у наставном плану у основним школама у Србији појављују предмети у оквиру којих су се, уз остале садржаје, изучавали и садржаји из јестаственице. То су *Обшћа знања сваком Србину нужна*, а касније и *Прва знања*, и *период од 1871. године па до краја 19. века*, када се први пут уводи нови, самостални, предмет под називом *Јестастивеница* – у оквиру којег су се изучавали садржаји из „три царства” (зоологија, ботаника и минералологија). Програми наставе јестаственице развијани су у правцу побољшања квалитета јестаственичке наставе у смислу диференцијације, већег степена логичког организовања, структурисања, повезивања садржаја као и његовог методичког обликовања. Назив јестаственица егзистирао је у наставним плановима и програмима до краја 19. века када се губи из употребе, а замењује се терминима „Познавање природе” и „Природопис”. Данас се садржаји из јестаственице у основној школи изучавају интегрисано с другим садржајима у оквиру предмета „Свет око нас” и „Природа и друштво” у нижим разредима основне школе.

ЈЕСТАСТВЕНИЦА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА ОД 1844. ДО 1871. ГОДИНЕ

Од 1844. године, од када пратимо развој јестаственице у Србији донесено је шест наставних планова и програма за основне школе: 1844, 1850, 1871, 1884, 1891. и 1899. године. Промене које су уношене у планове и програме ишле су у правцу укидања првенствено предмета са црквеним садржајима (катихизиса, часловца, псалтира и црквеног појања) ка увођењу наставних предмета који су имали реални карактер (јестаственица, земљопис, ручни рад, пољопривредне поуке). Такође, уочава се диференцијација садржаја између наставних предмета, структурисање садржаја у логички повезане тематске целине, као и дефинисања фонда наставних часова за све наставне предмете [Вујисић Живковић и Зељић 2011: 147]. У овом периоду садржаји из „три царства” зоологије, ботанике и минералологије изучавали су се интегрисано у оквиру других предмета.

Садржаји из природних наука уведени су по први пут у основне школе у Србији новим законом – Устројенијем јавног училиштног настављенија школа државних – од 23. септембра 1844. године. Према овом закону, у варошима је основна школа трајала четири, а у селима три године. „Устројенијем” је дат и садржај наставе, али још није прецизиран број часова за сваки предмет, већ је дат само глобалан број недељних сати: зими 25 и лети 30 сати. Такође, овим законом први пут је предвиђена школска спрема за учитеље што је од посебног значаја за јестаственицу, која је по својој природи тражила квалитетнији наставни кадар с доста методичког знања. „За учитеље основни училишта само ће се они за сада примати

који су Богословске науке с успехом свршили [...], доцније, пак, моћи ће бити учитељи и они, који су гимназију по новом устроенију овом, изучивши Педагогику с методиком, свршили” [Устроеније јавног..., 1844: 322]. Уз закон, 24. октобра 1844. године донесен је нови наставни програм и упутство учитељима за његову реализацију под називом Наставленије за учитеље основни училишта (1844) које је израдио Јован Стерија Поповић. Програм је рађен по немачким узорима с тежњом да се осавремени настава. У првом делу „Наставленија” под називом „Наставленије о смотрењу учебни предмета”, осим програма, дата су методичка упутства за сваки наставни предмет посебно. Први пут јавили су се садржаји грађанског образовања: математичко-физичка и политичка географија и природне науке под именом „Обшта знања сваком Србину нужна” [Рајчевић 2008: 77]. Предмет се изучавао у другом и трећем разреду, у оквиру којег су се, по први пут у основној школи, појавили садржаји из јестаственице (зоологија, ботаника и минералологија). У циљу побољшања стања образовања из природних наука у Србији и приближавања наше школе европским моделима чињени су бројни покушаји да се настава осавремени, а један од тих покушаја био је и увођење новог предмета Прва знања.

На основу Школске комисије од 18. фебруара 1850. године, Попечитељство просвештенија је 12. маја 1850. године послао предлог Совјету за увођење новог предмета у основне школе, чији би назив био „Прва знања”, а који би се предавао у другом разреду „(прво полгодије – прва знања на изуст – прва и друга глава; друго полгодије прва знања наизуст трећа и четврта глава и трећем разреду – Прва знања, наизуст, прво полгодје пета глава и друго полгодје наизуст шеста глава [...], а ученици би га наизуст учили, јер садржи кратка вештестена поњатија о свима готово наукама” [АС, МПС-п, 1850, II, 275]. Наставним планом, „Расположеније предмета који се у основним училиштима предају по разредима и полгодијама” од 30. јула 1850. године, овај предмет је и званично уведен у основне школе [АС, МПС-п, 1851, ф. III, бр. 546, № 1118]. Захтевано је да се овај предмет предаје уз слике из дела *Айласъ узъ Естѣсѣйвену Повѣсѣйницу* Вука Маринковића из 1852. године. Иако је за похвалу покушај да се садржаји природних наука уврсте у садржај овог предмета сâм начин реализације био је далеко од доброг. Учење напамет, без очигледних средстава (материјални услови школе су били јако лоши), или одласка у природу, слаба методичка спремност учитеља као и готово потпуно одсуство уџбеничке литературе узроковали су слаб успех ученика из овог предмета.

Следећи по реду наставни план и програм за основне школе донет је 30. јула 1850. године под називом „Расположење предмета који се у основним училиштима предају по разредима и полгодијама.” Као предмет из области природних наука уведен је предмет „Прва знања”, док су нове читанке делимично замениле дотадашња „Општа знања” [Ћунковић 1971: 41]. За овај предмет издат је 1865. године уџбеник *Прва знања: за основне Србске школе* Филипа Христића. Садржаји из првих знања су се изучавали по реду који је назначен у уџбенику. То су садржаји: о Богу, човеку, времену, небеским телима, ваздушним појавама, земљи и земљопису,

царствима природе (минералима, биљкама и животињама). Затим, садржаји из српске историје, граматике, као и знања о отаџбини и дужностима према властима и законима. Садржаји су дати у виду питања и одговора. Овако конципиран уџбеник захтевао је од ученика просту репродукцију одговора који су се налазили у књизи. Није било места за слободна деџа питања, нити су се садржаји повезивали с појавама и предметима из непосредне околине или природе. У овом уџбенику, који је намењен деци другог и трећег разреда основне школе, није било илустрација и слика, што је велики недостатак.

У циљу побољшања наставе, 1855. године, издат је педагошко-методички приручник за рад у основним школама *Педагогично-методично наставление: за учитељџ основныџ школа* Милована Спасића. У делу књиге под насловом „Расположеније учебни предмета” посебна пажња се посвећује предмету Прва знања у оквиру којег су се изучавали и садржаји из јестаственице. [...] „Оне предмете о којима се само у Првим знањима говори треба опширније предавати и тумачити. На пример: о човеку и чувању здравља, о три царства природе [...]” [Спасић 1855: 67]. Приручници за учитеље имали су велики значај за даље педагошко и дидактичко осмишљавање целокупне наставе, а посебно наставе јестаственице. Ђорђе Натошевић је у свом упутству *Крајко уџуџсџво за србске народне учитељџ* из 1857. године (и другом проширеном издању из 1861. године) изложио уопштено начела за модернизацију наставе, која уједно представљају и основна начела у настави природних наука и јестаственице. Он се залагао за „педагошки сензуализам, односно очигледну наставу[...], за поштовање Песталоџијевих принципа „од лакшег ка тежем”, „од посебног ка општем” и од „конкретног ка апстрактном” [...], и усвајање за то време веома напредног принципа „концентрације наставе” [Вујисић Живковић 2015: 826]. Иако су *Уџуџсџва* представљала корак напред у методичко дидактичком осмишљавању наставе, стање у српским школама је било далеко од задовољавајућег, на шта указује и Натошевић у извештају [АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2096, № 1809].

ЈЕСТАСТВЕНИЦА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА ОД 1871. ГОДИНЕ ДО КРАЈА 19. ВЕКА

Основна карактеристика овог периода у контексту проучавања развоја основношколске наставе јестаственице је конституисање посебног наставног предмета Јестаственице, ширење и богаћење садржаја новим темама (о човеку, пољопривредне поуке), боља уџбеничка литература и методичко дидактички приручници за извођење наставе, набављање наставних средстава посебно (Шајберових слика), квалитетнији надзор и, наравно, боље методичко дидактичко образовање учитеља (успостављање учитељских школа и увођење Јестаственице у наставни план и програм учитељских школа).

Наставни план „Распоред предмета за мушке и женске основне школе и упутство како ће се предавати” донесен је 17. септембра 1871. године и

настао је из проширених потреба, али и критике тадашње наставне праксе. Израдили су га добри познаваоци просветних прилика у Србији и врсни педагози Милан Ђ. Миличевић и Милорад Поповић Шапчанин. Према овом плану мушке и женске школе су готово у свему изједначене. Уместо дотадашњег наставног предмета Прва знања у оквиру којег су се, поред осталих садржаја, изучавали и садржаји из природних наука, сада се по први пут јавља предмет Природна историја – Јестаственица у оквиру којег се изучавају садржаји из зоологије, ботанике и минералогije. Овај предмет се све до 1884. године изучавао у трећем разреду. У првом полугођу су се изучавали следећи садржаји: Познавање животиња – у септембру, октобру и новембру: Сисавци – домаћа мачка, домаћи пас, коњ, говече, овца, питомо свиње, пољски зец и домаћи миш; птице – кокошка, гуска, патка, голуб и врабац; водоземци – жаба, гуштер, корњача и змија; рибе – штука, шаран и сом; инсекти – бубамара, пчела, лептир, попац и мува. У другом полугођу су се изучавали биљке и минерали. Познавање биљака – у марту, априлу и мају: висibaба, љубичица, трнова шљива, јагода, лала, зумбул, ђурђица, споменак, јоргован, пасуљ, зова, кукољ, липа, каранфил, буника и кромпир; биљке с простим цветним штитом, с двоструким цветним штитом (крунице срашћене, крунице слободне). Познавање минерала – у децембру, јануару и фебруару: со, стипса – соли; креч, иловача, садра – камење и земља; гвожђе, олово, бакар, сребро, злато – метали или ковови; сумпор, ћилибар, мрки и камени угаљ – огреви или паљеници. У четвртм разреду није било предмета из природних наука. Како је градиво за трећи разред из јестаственице било веома обимно, као што се види из пописа, учитељима је дозвољено да неке садржаје изоставе. Посебно се то односило на учитеље који раде с више разреда одједном и немају времена за обраду свих садржаја. Преобимност садржаја и давање избора учитељима да сами изоставе неке од садржаја није било насрећније решење у контексту побољшања квалитета наставе јестаственице. Иако се указивало на важност и потребу коришћења слика, модела и збирки у настави јестаственице, и инсистирало на очигледној и практичној настави, у нашим школама скоро да и није било средстава и уџбеника. Садржај се учио напамет, а недостатак знања учитеља из овог предмета био је евидентан.

Уз „Распоред предмета за мушке и женске основне школе и упутства како ће се предавати” који је донет 1871. године дата су и упутства учитељима о начину извођења наставе из појединачних предмета, што је било и за јестаственицу. У овом „Упутству” истицало се да се јестаственица не треба предавати само вербалним путем, преко преношења чињеница, већ очигледно, најбоље у амбијенту где се појаве дешавају, а објекти налазе (амбијентални приступ). Да би се овај циљ постигао, учитељ је морао да зна да осмисли добар избор садржаја и материјала, али и да познаје начин и пут како да га представи тј. да направи добро методичко обликовање садржаја. Према „Упутствима”, предмети који су се изучавали морали су се налазити у близини школе и места где деца живе (завичајни приступ) и морали су имати све карактеристичне особине те врсте (егзем-

пларни приступ). При томе водило се рачуна о времену (годишњим до-
бима) када се поједини садржаји обрађују, због потребе да се они уоче у
природи [...]. „Кад на пољу ничу траве и цвета разно цвеће и дрвље онда
нека се разматра биље; кад се појаве лептири, тице, путнице итд. онда
нека се о њима говори” [Кер 1872: 426].

Иако су овим „Упутствима” учињени видни напори у смислу побољ-
шања методичко-дидактичке организације наставе и ударени темељи
савременим дидактичким стратегијама у проучавању садржаја из при-
родних наука у млађим разредима основне школе право стање на терену
било је и даље далеко од очекиваног. Из извештаја Миленка Марковића,
надзорника основних школа у Пиротском и Књажевачком округу за 1880/81.
годину сазнајемо да је овај предмет који се предавао у трећем разреду
потпуно погрешно излаган. Градиво се диктирало, а деца су га учила
напамет, без икаквог разумевања [Извештај надзорника основни школа...,
1881: 647]. Оваквих извештаја у којима се говорило о лошој организацији
и реализацији јестаственице било је много и они су стизали из свих кра-
јева. Иако је 1871. у Крагујевцу отворена прва учитељска школа, учитељ-
ски кадар је и даље био слаб, с мало методичког знања из јестаственице.
Овакво стање у образовању учитеља рефлектовало се и на праксу, далеко
заостајући за „Упутствима”, која су била испред времена у којем су наста-
ла. Уочавајући те пропусте, Стеван Поповић је код предавања јестатвени-
це истицао задатак учитеља да мотивише ученика: „Ко стане предавати
јестаственицу с неким системом и ко отпочне предавања (место с инди-
видуалним посматрањем и живим животописима) с којекаквим мртвим
појмовима, дефиницијама и класификацијама тај нека напред још зна, да
таквим начином неће пробудити интерес према јестаственици већ увек
само одвратност спрам те науке” [Кер 1872: 430]. Извештаји с терена су
такође указивали на лоше стање јестаственичке наставе. У том смислу,
вршећи надзор у основним школама на Дорћолу, чланови школске инспек-
ције су 1. јула 1875. године констатовали: „Налазимо да слабо одговарају
намењеној цели [..]. За јестаственицу би било неопходно нужно да се што
пре напишу нови уџбеници [...]. Ученици уче напамет, из некаквог уџбе-
ника, који је за више школе написан [...], свуда смо увидели да су деца
учила махом напамет и држала се строго књиге одговарајући механички
на учитељева питања” [АС, МП, ф. 16, 1875]. Овакво стање у јестастве-
ничкој настави које је било само одраз лошег стања у целкупној основ-
ношколској настави 19. века, указало је на потребу реформе наставе.

У том циљу, с конституисањем Главног просветног савета 13. марта
1880. године [Просветни преглед закона и наредби 1895: 21–25] и делова-
њем и озбиљном просветном политиком министра просвете Стојана Но-
ваковића у три наврата (1873, 1874–1875 и 1880–1883) образовни систем
се поставио на доброј хуманој и научној основи [Тешић 1993: 271–279].
У „Закону о основним школама” од 31. децембра 1882. године по први
пут се наводи да је основно школовање обавезно, а народна школа је по-
дељена на нижу (четири разреда) и вишу основну школу (два разреда).
Дефинитивни наставни план за ниже и више основне школе објављен је

20. јула 1884. године и обухватао је 12 предмета. Према наставном плану, за нижу и вишу основну школу из 1884. године, јестаственица се изучавала према следећем распореду:

Табела 1. Наставни план из јестаственице за нижу и вишу основну школу (из 1884. године)

Четвороразредна основна школа са четири наставника							
мушка				женска			
први	други	трећи	четврти	први	други	трећи	четврти
	2	2	2		2	2	2
Четвороразредна основна школа с два наставника							
мушка				женска			
први	други	трећи	четврти	први	други	трећи	четврти
	2	3	3		2	2	2
Виша основна школа – подељена дворазредна с два наставника							
мушка				женска			
пети	шести			пети	шести		
3	3			2	2		
Виша основна школа – неподељена дворазредна с два наставника							
мушка				женска			
пети	шести			пети	шести		
3	3			2	2		

Ако упоредимо план наставе јестаственице из 1871. и 1884. године, увиђамо неколико битних промена: Јестаственица се у плану из 1871. изучава само у трећем разреду, док се према плану из 1884. изучава у другом, трећем и четвртном разреду. Већ дуго се у овом предмету осећала потреба за повећањем броја часова јер је обим садржаја био веома велик, а успех из предмета веома слаб. Уочивши важност изучавања овог предмета, П. Никетић је на седници Главног просветног савета 1884. предложио да се у трећем и четвртном разреду основне школе дода по један час више за предмет јестаственица јер је „сувише мало за тако огромни предмет” [Никетић 1884: 239]. Према програму који је изашао уз наведени план, садржаји из Јестаственице (зоологија, ботаника и минералологија) проширују се и новим садржајима, те се у складу с тим мења и сам назив предмета у: „Јестаственица и познавање и неговање човечјег тела”. У трећем разреду изучавали су се: „а) спољни облик; б) неговање тела: хигијена, ваздух, правила у јелу, храна, вода, кретање, одмор и спавање. У четвртном: а) продужење о органима б) неговање тела” [Наставни план и програм за нижу и вишу основну школу 1884: 26–27].

Овакви помаци у обиму и структури садржаја јестаственице указују да је препознат значај изучавања јестаственице, што је неоспорно било веома важно у процесу развоја природних наука у Срба, првенствено захваљујући раду наших познатих природњака и професора Велике школе:

Јосифа Панчића, Лазара Докића, Јована Жујовића, Јована Цвијића и др. Као највећи познавалац флоре Кнежевине Србије, професор и ректор Велике школе (1866, 1868–1872), председник Главног просветног савета (1880), члан Државног савета (1884) и први председник Српске краљевске академије (1887) Јосиф Панчић написао је и педагошку студију „Јестаственица у основној школи” (1876) која је објављена у наставцима у часопису *Школа*. У овој студији Панчић је указао да је период од четири године за основну школу веома кратак и недовољан да би се обрадило целокупно наставно градиво, те је предлагао да се основна школа продужи још за две године. Предлагао је увођење педагошких метода помоћу којих би се деца упознала с природним појавама. Инсистирао је на практичним вежбама и директном посматрању у природи (водећи рачуна о дејем узрасту и могућностима). Поред писмености, јестаственица за Панчића представља темељ основношколске наставе: „Има ли које друге науке, која би по мноштву и разноликости ствари којима се бави, могла толико да занима свеколике душевне моћи, колико јестаственица [...] Непрекидност и ред ствари којима све тече у природи живих и мртвих ствари, сагласност радње која управља како целином, тако и члановима, [...] простоћа закона који свима стварима овога света влада и најпосле лепота и складност, која се у свима стварима овога света све то више јавља – сви ти елементи јестаственичког знања, како ваља схваћени и вешто тумачени, кадри су да унесу у млађана срца ученика клице свију оних врлина које су украс добро уређеном људском друштву.” [Панчић 1876: 21]

Један од циљева јестаственичке наставе, осим образовног и практичног, на које је указивао и Панчић, је и њен шири, васпитни карактер, посебно у сегменту развијања националне свести и љубави према отаџбини: „Најбоље проучите своју лепу отаџбину [...] немојте мислити да вам ваља далеко путовати да нађете оно што је вредно да се проучи. Сваки крај Србије, свако најмање место има изобиља ствари, које су непознате.[...] Чим будете боље познавали све оно што се на људе и земљу, која вас је родила, односи, тим ћете умети боље да примените све оно чему се у школама или из књига научите, тиме ћете моћи зрелије да судите, шта је од светских установа, од важних проналазака науке и вештине за народ потребно и корисно...” [према Глишић 1998: 23–24]. Овакви ставови показују добру оријентацију наших педагога у циљу указивања на важност јестаственичког знања за појединца и друштво, ширења, продубљивања садржаја из јестаственице што се и одразило на даље конципирање планова и програма саме наставе у основним школама.

На основу члана Закона о основним школама од 31. децембра 1882. године, а на основу расписа министра просвете и црквених послова од 24. августа 1883. године ПБр. 8070 уведене су продужне школе тамо где није било могућности да се оснују више основне школе. Настава у продуженим школама изводила се једном недељно (четвртком) две школске године. Садржаји јестаственице (познавања природе) из ботанике и зоологије не јављају се у овом програму. Заступљени су само садржаји из минералогije и уводе се садржаји из физике (појаве код чврстих, течних

и гасовитих тела, звук, светлост, топлота, магнетне и електричне појаве) и хемије (органска и неорганска хемија). Оваква концепција имала је оправдања у практичној оријентацији продужене школе, али је било потребно и даље продубљивање и ширење садржаја из области које су се изучавале у нижој основној школи, а које су потпуно изостављене (зоологија, ботаника). О овој нелогичности пише и Ј. Миодраговић у свом извештају о стању школа за 1886/7. годину: „[...] Али том приликом се учинило две грешке прво што се уредило да деца долазе недељно једанпут, друго што је у наставни план за њих ушло друго нешто но што се учило у основној школи” [Миодраговић 1887: 708]. У том смислу била су оправдана питања многих учитеља, практичара: Зар дете треба да доживи десет или дванаест година па да му се тек тада објасне природне појаве? Зашто се у вишој основној школи престаје с упознавањем природних предмета? Да ли то значи да су деца у нижој основној школи изучила сву јестаственицу (зоологију, ботанику, минералологију)? Ова питања била су одличан предуслов за реорганизацију јестаственичке наставе на савременијим основама, поштујући савремене дидактичке принципе и захтеве, што је и урађено у каснијим периодима развика јестаственице.

Наставни планови и програми, као и недељни распореди за нижу основну школу прописани 1884. године ПБр. 6191. задржали су се у пракси седам година. За све ово време у пракси се показало да их треба подвргнути ревизији и по могућности, унети у њих искуство стечено током тог времена. У „Упутствима” се налаже да би наставници заједно с ученицима требали да прикупљају и уређују збирке биљака, животиња и минерала, а настава из јестаственице требала би да се предаје уз непосредно посматрање објеката. Сlike се користе само ако објекта који се проучава нема у околини. Веома често учило се једно исто градиво у другом, трећем и четвртном разреду, а што је још неповољније, и у истом обиму. Као разлог за овакво понављање садржаја налазио се у нејасном програму у којем је требало назначити поименце шта се предаје у којем разреду и у којем обиму. Оскудица упутстава за наставнике, непоседовање уџбеника за ђаке и лоша материјална ситуација у основним школама такође су били разлози што је успех из овог предмета био слабији.

Након седам година, 11. новембра 1891. године, донет је нови наставни план и програм за основне школе. У новом плану није било битнијих измена у погледу назива и укупног броја наставних предмета: задржано је укупно дванаест предмета (хришћанска наука, српски језик, рачун, земљопис, српска историја, познавање природе, словенски језик, лепо писање, цртање, певање, гимнастика и женски ручни рад у женским основним школама). Упоређивањем претходног наставног плана и плана из 1891. године запажа се да је број часова за јестаственицу с три часа недељно смањен на два. Јестаственица се предаје у трећем и четвртном разреду, у мушким и женским школама с по два часа недељно. У плану из 1884. и 1891. године садржаји овог предмета проширују се садржајима из антропологије – познавање и неговање човечјег тела, те се смањивање часова не сматра оправданим и логичним. У „Упутствима за вршење програма

за нижу основну школу” од 1. фебруара 1892. године посебно је наглашено, да „ученици посматрају оно о чему уче [...], да се с ученицима скупљају збирке јединки из околине, да се чешће с ученицима излази ради посматрања и проучавања природе [...] јер од јестаственичког ће знања само онда бити користи ако оно није растурено и разбацано, него у извештај, науком усвојен, ред доведено” [Упутства за вршење... 1892: 172]. Иако се ови захтеви налазе готово у свим „Упутствима” које смо поменули, а који прате план и програм, извештаји су показали да нису спровођени доследно. Такође, кроз планове и програме, осликава се недоследност аутора у коришћењу јединственог назива за овај предмет. У *Просвешћеном ђласнику* за 1892. годину изашао је програм наставе „Познавања природе”, а одмах затим у „Упутствима за вршење програма за нижу основну школу” каже се: „Где год се може, наставници ће јестаственицу предавати, износећи ученицима за посматрање истинске јединке” [Исто 172].

Пратећи развој наставе јестаственице, морамо се осврнути и на повезаност планова и програма и саме реализације наставе. Стање наставе, на шта нам указују извештаји просветних саветника из различитих делова Србије, било је далеко од онога што је прописано програмом, што је по правилу проиштицало из материјалне опремљености, али и у великој мери и из недовољне и разнолике методичко-дидактичке образованости учитеља. П. Марковић (1895) обилазећи школе по Србији установио је да је изузетно много грешака било у предавањима и испитима из овог предмета: „Настава је била толико површна да је онај ко је слушао испит из овог предмета могао помислити да тај предмет није од велике важности, и да то није обавезан предмет [...]. Посебно се тражила оправданост предавања ове наставе у сеоским срединама, где се сврсисходност овог предмета најмање уочавала, на шта указују и следеће речи [...] Које год хоћеш дете из нашег села, узми, господине, па ће ти умети све ово казати о стоци као и ови ђаци” [Марковић 1895: 17].

У циљу праћења програмских докумената у овом периоду, за јестаственицу или познавање природе, природопис, природну историју, термине који су били коришћени као синоними за ову наставу, написано је више уџбеника. За наставу јестаственице Петар Никетић написао је уџбенике *Јесџасџвеница: за основну насџаву* (Београд 1880), *Јесџасџвеница за основну насџаву* (Београд 1882), *Јесџасџвеница: за 3. разред основне џколе* (Београд 1883) и *Познавање џприроде: за џређи разред основне џколе* (Београд 1885). Затим је објављен уџбеник Косте Петровића *Познавање џприроде: за друђи разред основне џколе* (1884), који је доживео неколико допуњених издања (1885, 1886. и 1888) и Николе Стојановића *Познавање џприроде* (1885, 1887). Иако су учињени велики напори у иновирању уџбеничке литературе, многи уџбеници нису пратили план и програм и били су написани научним, за децу неразумљивим језиком, па не изненађује што је од овог предмета у нашим основним школама било мало користи [Анђелковић 2009: 11].

Нови „Закон о народним школама” донет је 1898. године. Закон је условио и усаглашавање плана и програма с одредбама новог закона, те

је 20. септембра 1899. године изашао нови „Наставни план и програм за основну школу у Краљевини Србији”. Тим планом редукован је број наставних предмета (од дванаест на девет). За сва четири разреда предвиђени су: наука хришћанска, српски језик са словенским читањем, рачуница с геометријским облицима, цртање и лепо писање, ручни рад, певање, гимнастика и дечје игре. У трећем и четвртном разреду изучавао се земљопис са српском историјом и познавање природе с пољопривредним поукама у мушким и поукама за домаћице у женским основним школама. Овај предмет изучавао се три часа недељно [Наставни план и програм... 1899: 617]. Циљ предмета био је упознавање с природним предметима и појавама и развијање естетичких осећања. Пољопривредне поуке предавале су се само у сеоским школама и имале су за циљ проширивање знања о природи с применом на живот и буђење љубави према раду. Поуке за домаћице имале су за циљ упознавање девојака са животом и пословима у кући. У оквиру програма обрађивали су се садржаји о људском телу. У трећем разреду ученици су се упознавали с људским телом и најважнијим органима као и с њиховим функцијама. У четвртном разреду ови садржаји проширени су садржајима о чувању здравља и неговању тела. Програмском концепцијом направљена је добра веза човека с природом. Овде се човек посматрао као део природе, који утиче својим радом на њено мењање, али и утицајем природе на човека. Оваквим повезивањем садржаја и уочавањем узрочно-последичних веза између човека и природе, полако се почела градити савремена концепција наставног програма предмета Познавање природе. Временска артикулација активности првим програмом из 1844. године утврђена је само у односу на одређени календарски део године, али одређене дневне артикулације активности није било. Програмом из 1899. године ови недостаци су исправљени, али се одустало од прописивања распореда часова. Уместо тога, препоручено је, уз давање потребних упутстава, да сваки наставник на основу програма саставља годишњи план лекција којим ће на најцелисходнији начин обухватити обраду целокупног градива.

Анализирајући план и програм јестаственице у периоду од скоро шездесет година, уочава се да је програм за основне школе у Србији у многим сегментима остао неповезан, с много материјала и садржаја би требало да се обраде за једну школску годину (иако се доста радило на његовом усавршавању). Иако се „Упутствима” стално наглашавала потреба за очигледном наставом, у пракси се још учило напамет, без повезивања и разумевања садржаја. Стање ове наставе у основним школама у Србији било је незадовољавајуће у односу на неке европске земље, имајући у виду да су се крајем 19. века многе европске земље утркивале баш у осавремењавању и побољшању квалитета управо наставе природних наука.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду пратили смо развој наставе јестаственице кроз наставне планове и програме за основне школе у Србији од 1884. године до

краја 19. века. Јестаственица је током 19. века, периода који је био оквир за проучавање, егзистирала под различитим називима: „Јестаственица”, „Природна историја – јестаственица” (1871), „Основи природних наука и јестаственица”, „Познавање природе” (1884), „Природна историја – јестаственица – с антропологијом” (1891), „Познавање природе с пољопривредним поукама у мушким и поукама за домаћице у женским школама” (1899). Промене назива често су биле последица обогаћивања садржаја у оквиру тема, али и додавања и нових тема у предмет (о човеку, поуке за домаћице, пољопривредне поуке). Из анализе садржаја у наставним плановима и програмима евидентно је да је садржај био преобиман за број часова који су овом предмету били додељивани.

Од увођења новог наставног предмета са садржајима из природних наука (1844), па све до краја 19. века јестаственица је претрпела многе промене, пре свега у погледу садржаја, методичко-дидактичког обликовања, организације наставе и уџбеничке литературе. Оно што је стално пратило овај предмет било је лоше стање у организацији наставе, али и у успеху ученика из овог предмета о чему нам говоре извештаји надзорника из свих крајева Србије. Иако многи проблеми нису решени, иако је настава и даље била на ниском степену развитка ипак можемо рећи да је овај период посебно значајан због уочавања и покретања многих битних питања чије решење је допринело креирању нове концепције савремене наставе предмета Свет око нас и Природа и друштво. Анализом планова и програма јестаственице у 19. веку у основним школама у Србији утврђено је следеће: 1) недостатак изучавања јестаственице у прва два разреда основне школе, 2) честе промене назива предмета, 3) велики обим садржаја, 4) неусаглашеност броја часова и обима садржаја, 5) неповезаност садржаја, 6) доминантан систематски приступ у обради садржаја, 7) учење и меморисање напамет, 8) књига и наставничка реч били су једини и основни извор и средство у настави, 9) мањак наставних средстава или њихов потпуни изостанак из наставе, 10) лоше конципирани уџбеници и приручници за рад, 11) недовољна методичко-дидактичка спрема учитеља за предавање овог предмета, и 12) минимално знања из ове научне области. У овом периоду је отворен низ питања која су решавана током даљег развоја, а уједно представљају главне одреднице нове концепције предмета из природних наука у нижим разредима (интегрисани приступ, очигледност, амбијентални приступ, проблемски и истраживачки приступ у настави).

Наставни планови и програми јестаственице одраз су: 1) степена развијености јестаственичке науке, 2) њеног значаја и улоге, 3) потребе друштва и степена његовог развоја, 4) педагошких праваца, 5) концепција наставе и њених методичко-дидактичких елемената који су доминирали у периоду који смо проучавали, 6) степена развијености школства у Србији, и 7) оспособљености учитеља да реализују програм. Савремена настава јестаственице (познавање природе) није механички збир развојних, неповезаних појединости из ове области, него је изграђена на темељу историјског развоја и остварења у нашем времену. У том смислу налазимо разлог за проучавање ове теме, јер у нашој педагошкој историографији

питање наставе јестаственице, посебно основношколске, није било предмет систематског проучавања, имајући у виду значај развоја ове наставе, нарочито у контексту напора да природне науке добију своје место и улогу у систему школовања у Србији у 19. веку.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Слађана (2004). Методичко дидактички аспекти наставе јестаственице. *Наша школа*, 3–4: 222–231.
- Архив Србије, Министарство просвете-п, 1850, ф. II, бр. 275.
- Архив Србије, Министарство просвете-п, 1851, ф. III, бр. 546, No 1118.
- Архив Србије, Министарство просвете-п, 1868, ф. VIII, бр. 2096, No. 1809.
- Вујисић Живковић, Наташа и Мирјана Зељић (2011). Наставни планови и програми из рачунице у основним школама у Србији у XIX веку. *Педагоџија*, LXVI, 1: 146–160.
- Вујисић Живковић, Наташа (2015). Др Ђорђе Натошевић у ревизији основних школа у Кнежевини Србији. *Насијава и васијићање*, LXIV, 4: 823–834.
- Глишић, Љубиша (1998). Живот и рад великог научника и родољуба др Јосифа Панчића, у: Татић, Будислав; Божидар Ђурчић и Милорад Јанковић (прир.): *Живот и дело Јосифа Панчића*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 13–29.
- Ђуровић, Арсен (1999). *Космолошко истражање за новом школом*. Београд: Београдско издавачко-графички завод.
- Закон о народним школама (1898). *Просвејтни гласник*, XIX, 9: 442–453.
- Кер, Карл (1872). *Рад у школи (Методика): за ученике учитељске школе и учитеље основних школа* (по Karlu Kéru). Превео и прерадио Стеван Д. Поповић. Београд: Државна штампарија.
- Марковић, Миленко (1881). Извештај надзорника основних школа у округу пиротском и књажевачком за 1880/81. годину. *Просвејтни гласник*, II, 18: 647.
- Марковић, Петар (1895). *Методички рад у нашој основној школи, за учитеље и оне који се спремају за то*. Св. 1. Методика Јестаственице и Познавање човека. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића.
- Миодраговић, Јован (1887). Извештаји надзорника основних школа за школску 1886–87. годину. *Просвејтни гласник*, VIII, 19: 708.
- Наставни план и програм за основну школу у Краљевини Србији (1889). *Просвејтни гласник*, XX, 2: 613.
- Наставни планови, програми и недељни распореди часова за нижу и вишу основну школу (1884). *Просвејтни гласник*, V, 9–10: 7–8.
- Никетић, Петар (1887). Седница Главног просветног савета. *Просвејтни гласник*, V, 9–10: 239.
- Панчић, Јосиф (1876). Јестаственица у основној школи. *Школа*, IX, 1: 21–30.
- Педагошки речник* (1967). I књига. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије (главни уредник Радован Теодосић).
- Планови и програми за нижу и вишу основну школу (1884). *Просвејтни гласник* (додатак), V, 7–8: 7–10.
- Просвејтни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просвејтне установе у Краљевини Србији* (1887). Приредио Јосиф Пецић. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Просвејтни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просвејтне установе у Краљевини Србији* (1895). Приредили Мил. Марковић и Зар. Р. Поповић. Краљевско-српска државна штампарија.
- Рајчевић, Петар (2008). Наставни програми за основне школе у Србији од 1838. до 1941. године. *Иновације у насиви*, XXI, 3: 75–82.

- Спасић, Милован (1855). *Педагогичко-методично настављеније за учитеље основни школа*. Београд: Књигопечатња Књажевства Србског.
- Тешић, Владета (1993). Школе и настава, у: *Историја српског народа*, VI-2, Београд: Српска књижевна задуга, 271–279.
- Ћунковић, Срећко (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј.
- Упутствима за вршење програма за нижу основну школу (1892). *Просветни гласник*, XIII, 3: 172.
- Устројеније јавног училишног настављенија (1844). у: *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажевству Србском од априла 1840. год. до конца децембра 1844. године*. Крагујевац: Књигопечатња Књажевства Србског, 305–328.
- Христић, Филип (1865). *Прва знања: за основне Србске школе*. Београд: Државна штампарија.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TEACHING *JESTASTVENICA* IN PRIMARY SCHOOLS IN SERBIA: FROM 1844 UNTIL THE END OF THE XIX CENTURY

by

SLAĐANA D. ANĐELKOVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Geography
Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia
slandjelkovic@gmail.com

SUMMARY: This paper deals with the development of teaching *jestastvenica* through the analysis of curricula in primary schools in Serbia, in the period from 1844, when the first science content appeared in primary school curriculum, until the end of the XIX century. The analysis and critical review were based on the following sources: laws, curricula, guidelines for teaching *jestastvenica*, *jestastvenica* textbooks, and reports from school supervisors. Attempts have been made to examine the development of teaching *jestastvenica* and explain the changes that this development induced on teaching this subject. Our study showed the constant presence of *jestastvenica* in curricula under different names and with changes in the annual and weekly number of teaching hours that did not follow the increase in the volume of teaching material. Also, the analysis demonstrated that the program of *jestastvenica* changed with the increase in the volume of teaching materials, introduction of new topics, structuring of content and methodological structuring. The study of *jestastvenica* curricula represents only one segment of the research of the history of this teaching, with the aim of a comprehensive and critical appraisal of its significance and contribution to the development of teaching practices and education in Serbia in the XIX century.

KEYWORDS: *jestastvenica*, teaching, primary school, curricula, XIX century

УНИВЕРЗИТЕТСКИ КАРИЈЕРНИ ЦЕНТРИ У СТРАТЕГИЈАМА ОБРАЗОВАЊА И ЗАПОШЉАВАЊА

МАРИНА САВКОВИЋ

Универзитет Сингидунум, Пословни факултет
Данијелова 32, Београд, Србија
msavkovic@singidunum.ac.rs

САЖЕТАК: Незапосленост младих у Србији је структурног, односно дугорочног карактера. То је, између осталог, последица неусклађености компетенција младих и захтева послодаваца. Услед економске кризе, релативни положај младих додатно се погоршао, што се посебно односи на лица с факултетским дипломама. Универзитетски каријерни центри смањују се посредником на тржишту рада који доприноси смањењу неусаглашености понуде и тражње. Поред информативне и саветодавне, образовна функција каријерних центара је основни елемент њиховог делокруга рада. Поставља се питање да ли је, и у којој мери, образовна улога универзитетских каријерних центара препозната националним политикама образовања и запошљавања. Налази анализе су мешовити. Увиђа се простор за даљи раст препознатљивости и улоге универзитетских каријерних центара као пружалаца образовних услуга, фактора усаглашавања тржишта рада, односно унапређења социо-економског положаја младих с факултетским дипломама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: каријерно образовање, млади, националне политике образовања и запошљавања, тржиште рада, универзитетски каријерни центри

ПОЛОЖАЈ МЛАДИХ НА ТРЖИШТУ РАДА СРБИЈЕ

Млади у Србији суочавају се са значајним тешкоћама у процесу тражења посла. Њихова рањивост на тржишту рада огледа се кроз генерално лошије показатеље тржишта рада у односу на укупно становништво [Arandarenko 2011: 36; Krstić *i dr.* 2010; Jovićić i Lazarević 2014: 4]. Овде се пре свега говори о дужини тражења посла, могућностима проналажења стабилног запослења, ризику од незапослености, сиромаштва и сл.

[European Commission 2012; Arandarenko 2011: 36; Krstić *i dr.* 2010]. Услед флексибилизације тржишта рада, али и ефеката последње светске економске кризе, млади који траже запослење имају растуће изгледе да стекну искуство нестандартног запослења, трагања за послом у дугом периоду, као и искључености с тржишта рада [O'Reilly *et al.* 2015].

Табела 1. Индикатори тржишта рада у Србији за два старосна узраста, 2010–2014. године

Основни индикатори тржишта рада	2010		2011		2012		2013		2014	
	15–24	25–34	15–24	25–34	15–24	25–34	15–24	25–34	15–24	25–34
Стопа активности	28,7	79,0	29,6	80,7	28,4	79,3	28,2	78,0	28,9	78,2
Стопа дугорочне незапослености	28,9	21,9	32,9	23,7	34,8	26,1	25,5	18,6	26,1	17,2
Рацио незапослености	14,2	24,0	15,1	25,4	14,5	24,7	13,0	21,1	12,0	16,5
Стопа младих ван програма образовања и запослености	19,5	35,7	21,5	35,9	21,3	36,2	20,9	32,9	21,3	28,6

Извор: Републички завод за статистику

У контексту релативне стабилности положаја младих на тржишту рада могу се анализирати: стопа активности, стопа дугорочне незапослености, рацио незапослености¹ и стопа младих ван програма образовања и запослености. Стопа активности у анализираном периоду није се значајно мењала ни за један од анализираних сегмената младих, док стопа дугорочне незапослености показује тренд опадања, иако је и даље на релативно високом нивоу. Рацио незапослености смањен је у посматраном периоду, али је већи за старосну групу од 25 до 34 године, него за младе узраста од 15 до 24 године. Исти однос може се сагледати у случају стопе младих ван образовних програма и запослености, где су вредности индикатора у читавом посматраном периоду веће за старосну групу од 25 до 34 године. То показује да се они који ступају на тржиште рада дугорочно суочавају с неизвесношћу и несигурношћу запослења.

Међу најважнијим разлозима лошег положаја младих на тржишту рада сагледава се структурна неусаглашеност понуде и тражње на тржишту рада Србије. То је последица ригидности образовних програма, доминантно теоријске усмерености стручног образовања, као и ниског нивоа кооперативности и хармонизације циљева у областима образовања и запошљавања [ETF, 2010]. С друге стране, Мојић сматра да су узроци анализираног мимоилажења комерцијализација образовања, односно околности у образовној и економској сфери друштва у периоду блокиране

¹ Рацио незапослености представља однос броја незапослених лица и расположиве радне снаге одговарајућег узраста.

трансформације [Mojić 2012: 97]. Иако су наведени проблеми највише погађали лица са завршеном средњом школом [ETF, 2010; Gligorov *et al.*, 2011], у периоду након 2008. године уочава се тренд погоршања положаја лица с дипломом факултета и високих школа [Gligorov *et al.*, 2011]. Последнице структурних изазова у овом смислу сагледавају се кроз примораност младих да обављају послове испод свог нивоа компетенција, што утиче на њихово економско благостање и дугорочну позицију на тржишту рада.

Имајући у виду да незапосленост у Србији осим структурног има и транзициони карактер [Mojić 2014; Anić and Mladenović 2014], положај младих на тржишту рада Србије тежи и комплекснији је него што је то случај у економски развијенијим државама. Ефекти економске кризе додатно су погоршали њихов положај у свету рада [Ristić i Pavlović 2012; Jovičić i Lazarević 2014; Matković *et al.*, 2010], пре свега услед економске рањивости привредних делатности у којима су млади традиционално запослени, односно прилагођавања неформалног сектора економије на пад привредних активности [Jovičić i Lazarević 2014: 4; Matković *et al.*, 2010]. Ефектима економске кризе су посебно погођени млади с факултетским дипломама. Узимајући у обзир да је потенцијал стварања радних места за која је захтевано високо образовање био у конкретном периоду ограничен, положај високо образованих који ступају на тржиште рада је релативно лошији него у претходном периоду [Gligorov *et al.* 2011].

КАРИЈЕРНО ОБРАЗОВАЊЕ

Концепт каријерног образовања први пут се јавља у Сједињеним Америчким Државама почетком седамдесетих година 20. века и инициран је на савезном нивоу, од стране Националног института за образовање, као део реформе средњошколског образовања у смеру ефикасније припреме ученика за тржиште рада, односно за наставак школовања [Raizen *et al.*, 1973]. Фокус овог појма је стављан на „припремљеност младих за свет рада, доколице, способност коришћења могућности које се отварају сваком појединцу, односно постизање испуњености човека у интелектуалном и стручном смислу” [Raizen *et al.*, 1973: 10].

Имајући у виду да је образовање у конкретном случају било посматрано као делатност која има утицај на процес у који људи улазе, излазе и напредују на тржишту рада, каријерно образовање је испрва сматрано елементом реформе формалног образовног система, усмереном на бољу припремљеност појединаца за тржиште рада, а тиме и унапређење ефикасности тржишних исхода у општем смислу. Концепт се временом развијао и у савременој интерпретацији представља елемент заокруженог процеса КВиС, поред елемената каријерног информисања и каријерног саветовања [Watts 2013]. У то смислу каријерно образовање дефинише се као део образовног процеса у којем се посебна пажња поклања помоћи групама или појединцима да развију компетенције управљања сопственом каријером.

Асоцијација пружалаца каријерних саветодавних услуга за дипломанце (AGCAS), према Центру за развој каријере и саветовање студената Универзитета у Београду, каријерно образовање² дефинише као „процес који оснажује појединце да идентификују, развијају и изразе вештине, квалификације, искуство, карактеристике и знања у циљу развоја жељене каријере која ће им омогућити успешну транзицију у правцу жељене каријере, и управљају својом каријером као целоживотним развојем с реалистичним и позитивним ставом”. Према истом извору, основне форме реализације програма каријерног образовања су предавања, радионице, семинари, самостално учење, on-line методе и учење на даљину, а као актери испоруке услуга каријерног образовања сматрају се сарадници центара за развој каријере, каријерни саветници, академско и друго универзитетско особље, послодавци и алуumni универзитета.

За студенте који се на факултетском нивоу суочавају с каријерним недоумицама препоручују се курсеви и радионице како би им се помогло да добију потребне информације о себи самима и свету рада, и разјаснили циљеви свог образовања и каријере. Одабир главних и изборних предмета, и појашњавање професионалног идентитета најчешћи су изазови за студенте почетних година, док су вештине тражења посла и развој планова даљег образовања најчешће интервенције са студентима завршних година [Амундсон и др., 2010].

УНИВЕРЗИТЕТСКИ КАРИЈЕРНИ ЦЕНТРИ

Резолуцијом о доживотном учењу Савета министара Европске уније из 2004. године, каријерно вођење дефинише се као низ активности које оспособљавају појединце било којег узраста, у било којем тренутку њихових живота, да идентификују сопствене способности, компетенције и интересе, да донесу одлуке које се тичу њиховог образовања, оспособљавања и професије и да управљају токовима својих живота у области учења, рада и других области у којима могу да стекну и примене способности и компетенције. У складу с оваквом дефиницијом каријерног вођења и саветовања, активности каријерног вођења и саветовања (КВиС) могу се сврстати у неколико категорија: каријерно информисање, образовање за каријеру или каријерно образовање, каријерно саветовање, саветовање при запошљавању, упућивање на посао и каријерно вођење и саветовање запослених [Стратегија каријерног вођења и саветовања у РС, *Службени гласник РС*, 2010, 16: 9–10].

КВиС је препознато као систем који оспособљава појединца да планира своје образовање, обуку и рад, али и као систем који помаже образовним институцијама да мотивише појединца да преузме одговорност за властито образовање и развој каријере. [Maksimović 2012: 17]. Међу основним циљевима КВиС током процеса високог образовања, могу се

² Појам образовање за каријеру могао би се у овом случају прихватити као приближни синоним појма каријерног образовања, иако, поред вештина за управљање каријером, обухвата и опште упознавање са светом рада, пре свега кроз формалне образовне програме.

препознати превенција одустајања од студија и олакшавање транзиције из света образовања у свет рада [*Развој њолиитике целоживойног вођења*, 2014: 3]. То се постиже различитим активностима каријерних центара, који представљају основне носиоце активности КВиС.

АНАЛИТИЧКИ ОКВИР РАДА

Овом приликом анализиране су политике релеванте за питања образовања и запошљавања, као и анализа активности каријерних центара на највећим универзитетима у Србији³. Основна истраживачка питања која су покренута формулисана су на следећи начин:

- Да ли и како се у оквирима релевантних националних развојних политика сагледава образовна улога универзитетских каријерних центара?
- Који су основни облици образовних услуга и програма које спроводе универзитетски каријерни центри?
- Да ли су развојне политике подстицајни оквир за развој образовних услуга каријерних центара и какав је потенцијал за унапређење планирања и праксе образовних програма које спроводе универзитетски каријерни центри?

Дата је листа докумената који ће бити анализирани у контексту постављених питања:

- 1) Стратегија развоја образовања у Србији до 2020,
- 2) Национална стратегија запошљавања 2011–2020,
- 3) Национални план запошљавања за 2015. годину,
- 4) Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године,
- 5) Стратегија развоја образовања одраслих,
- 6) Стратегија развоја стручног образовања у Републици Србији,
- 7) Стратегија каријерног вођења и саветовања у Републици Србији,
- 8) Програм и методологија каријерног саветовања и вођења студената.

Предмет анализе превасходно су националне стратегије и програми у области образовања, рада и запошљавања⁴. Анализирани су делови докумената где су препозната питања везе образовања и тржишта рада, односно дефинисани актери који би могли дати допринос повезивању образовних исхода и компетенција оних који траже посао са захтевима послодаваца. Анализа је исто тако ограничена на високо образовање, а пре свега на универзитете и делокруг рада универзитетских каријерних центара.

³ У питању су универзитети у Београду, Новом Саду, Нишу, Крагујевцу и Универзитет Сингидунум.

⁴ Законом о високом образовању није предвиђено оснивање нити регулисан рад универзитетских каријерних центара. Сваком универзитету и високошколској институцији дата је слобода да статутом и другим интерним актима регулишу своју организациону структуру и предвиде оснивање и рад конкретних организационих јединица. Законом о запошљавању и осигурању за случај незапослености предвиђено је усвајање годишњег Националног акционог плана запошљавања који представља главни инструмент за спровођење активне политике запошљавања и који је у овом раду анализиран. То је аргумент који иде у прилог релевантности анализе, и поред тога што конкретни закони овде нису у фокусу.

АНАЛИЗА ПОЛИТИКА

Према *Страјшеџији развоја образовања у Републици Србији*, оснивање каријерних центара при образовним институцијама представља активност у смеру институционалног јачања односа привреде, образовних институција и истраживачких центара, што представља један од основних параметара унапређења система образовања у Србији. Конкретним документом није детаљније обухваћена делатност рада каријерних центара на универзитету, нити њихова образовна улога, али је имплицирано да је базична сврха каријерних центара боља усаглашеност образовања и привредног сектора.

Полазећи од неусклађености понуде и тражње на тржишту рада као основне карактеристике српског и европског тржишта рада, *Националном страјшеџијом запошљавања за период 2011–2020. године* истиче се да целокупна политика образовања треба да се заснива на потребама тржишта рада [Национална стратегија запошљавања, *Службени гласник РС*, 2011: 20–24]. Иако се важност придаје координацији различитих институција и организација у остварењу ових циљева, каријерни центри нису посебно препознати као актери који имају образовну улогу у процесу усклађивања понуде и тражње на тржишту рада. Национална служба за запошљавање и њене филијале посматрају се као основни актер спровођења активне политике тржишта рада, а тиме и каријерног саветовања, информисања и оријентације [Национална стратегија запошљавања, *Службени гласник РС*, 2011: 29].

*Националним планом запошљавања за 2015. годину*⁵ улога универзитетских каријерних центара идентификује се у оквиру приоритета који се односе на унапређење квалитета радне снаге и улагања у људски капитал. Каријерни центри при универзитетима предвиђени су као носиоци активности промовисања и даљег развоја каријерног вођења и саветовања. То подразумева укљученост у „процес неформалног образовања у сврху повећања запошљивости – организовање програма и обука за стицање преносивих вештина (комуникација, информатичка писменост, иновативност, иницијатива, управљање ресурсима, организационе вештине, финансијска писменост, тимски рад, креативност)” [Национални план запошљавања за 2015. годину, *Службени гласник РС*, 2014, 101: 30].

Међу тематским областима *Националне страјшеџије за младе за период од 2015. до 2025. године* јесте „Запошљавање и предузетништво”, у оквиру које се као стратешки циљ поставља „Унапређена запошљивост и запосленост младих жена и мушкараца” [Национална стратегија за младе, *Службени гласник РС*, 2015, 22: 9]. Као специфичан циљ дате тематске области утврђен је захтев за „Повећану усклађеност знања, вештина и компетенција које се стичу у процесу целоживотног учења, с потребама тржишта рада” [Национална стратегија за младе, *Службени гласник РС*,

⁵ Законом о запошљавању и осигурању у случају незапослености, предвиђено је усвајање националних планова запошљавања на годишњем нивоу, који би требало да представљају инструмент за спровођење активне политике запошљавања.

2015, 22: 10]. У оквиру поменуте тематске области *Националне стратегије за младе*, формулисан је специфичан циљ „Развијен функционалан и одржив систем каријерног вођења и саветовања младих”. Један од очекиваних резултата односи се на повећање броја центара за каријерно вођење и саветовање који пружају услуге младима и локалних тимова за каријерно вођење и саветовање младих. То подразумева подршку формирању нових центара и тимова за каријерно вођење и саветовање, између осталог, на универзитетима и факултетима. Очекиван резултат наведеног специфичног циља је и „Развијен механизам за континуирано спровођење и унапређивање стандарда и програма КВиС младих”, а међу кореспондирајућим активностима је и „Унапредити програме и методологију КВиС за студенте”. То обухвата и програме каријерног образовања. Такође, наводи се резултат „Континуирана примена програма, стандарда и услуга КВиС у оквиру образовних институција”, односно активност под називом „Подржати примену програма и методологије КВиС за студенте у Србији, уз коришћење успостављених стандарда КВиС”, што, према интерпретацији ауторке, поново укључује образовне програме за каријеру.

Стратегијом развоја образовања одраслих у Републици Србији, у оквиру стратешког циља под називом „Развој разноврсних програмских опција и унапређење доступности образовања одраслих”, дефинисан је задатак под редним бројем 3.2. „Развој програма стручног образовања и обуке”. У складу с настојањем да се корисницима омогући разноврсност у контексту образовних могућност и начина стицања образовања, истакнута је идеја стварања „широке мреже институција за образовање одраслих [Стратегија образовања одраслих у Републици Србији, *Службени гласник РС*, 2007, 1: 11]. У групу организација које реализују програме образовања и обуке одраслих сврстане су високошколске институције, односно посебне организационе јединице у оквиру истих, именоване као центри за усавршавање и континуирано образовање. Конкретне групе образовних садржаја имају за циљ да смање неусклађеност понуде и тражње на тржишту рада. У сету датих програма могу се препознати елементи каријерног образовања, пре свега кроз програме кључних компетенција, односно персоналних квалификација. Исти се дефинишу као „краткотрајни облици обуке и учења усмерени ка унапређењу радне ефикасности, флексибилности и запошљивости” [Стратегија образовања одраслих у Републици Србији, *Службени гласник РС*, 2007, 1: 14]. На овај начин омогућило би се стицање конкретног сета вештина, и то информационо-комуникационе вештине, персоналне вештине, интерперсоналне вештине и вештине самозапошљавања. Стратегијом развоја образовања одраслих предвиђени су и програми континуираног образовања, у чије спровођење би били укључени универзитети, такође на нивоу успостављених центара за континуирано образовање и усавршавање [Стратегија образовања одраслих у Републици Србији, *Службени гласник РС*, 2007, 1: 14].

У случају *Стратегије развоја стручног образовања у Републици Србији*, универзитети нису директно препознати као носиоци активности стручног образовања, а тиме се у датом контексту не даје значај ни уни-

верзитетским каријерним центрима. Један од разлога може се сагледати кроз то што доносиоци одлука који су учествовали у изради Стратегије, стручно образовање повезују са средњим стручним школама, односно институцијама и организацијама које образовне услуге пружају одраслим лицима која су заокружила процес свог формалног образовања (укључујући високо, односно академско). Улога универзитета препозната је само кроз партнерство у развоју и спровођењу програма обуке наставног кадра стручних школа и других релевантних испоручилаца услуга стручног образовања.

*Стратегијом каријерног вођења и саветовања у Републици Србији*⁶ наводи се да систем каријерног саветовања и вођења доприноси значајнијој усмерености образовања на захтеве тржишта рада, односно повезивању система образовања и друштвено-економских токова [Стратегија каријерног вођења и саветовања у Републици Србији, *Службени гласник РС*, 2010, 16: 5]. Стратегијом се као једна од активности вођења и саветовања препознаје „образовање за каријеру”, односно стицање знања о тржишту рада и вештина потребних за успешна постигнућа у сфери образовања, рада и живота уопште.

Конкретни вид образовања према Стратегији спроводио би се у оквиру или ван курикулума, у образовним институцијама. Имајући у виду да су каријерни центри на нивоу универзитета препознати као организациони облици каријерног вођења и саветовања у области образовања и запошљавања, може се рећи да су предвиђени као релевантни актери који учествују у спровођењу образовања за каријеру. Професори, педагози и психолози (у ужем смислу препознати као каријерни саветници) требало би да буду укључени у процесе образовања за каријеру. Може се закључити да је образовање за каријеру представљено као скуп активности којима се подржавају циљеви каријерног саветовања и вођења, односно као делокруг рада запослених у универзитетским каријерним центрима.

Детаљније формулисање и стандардизација активности и улога појединачних актера и организационих јединица као носилаца каријерног вођења и саветовања (укључујући стандарде образовања за каријеру) требало је да буде одређено *Националним планом за каријерно вођење и саветовање*, који још увек није усвојен. Један од резултата Темпус пројекта под називом „Развој каријерног вођења и саветовања у циљу унапређења високог образовања у Србији”⁷ био је развој *Програма и методологије каријерног вођења и саветовања студентима у Србији*, који представља оквир стандарда каријерног вођења и саветовања за поменућу популацију и у том смислу би могла бити врста супститута Националног плана у конкретном сегменту. Иако овај документ нема правоснажност на нивоу националне политике, односно оквира стандарда у области каријерног во-

⁶ Усвојена на седници Владе Републике Србије 2010. године с Акционим планом који се односи на период 2010–2014. године.

⁷ ТЕМПУС пројекат број SM 517119-2011 [Развој каријерног вођења у циљу унапређења високог образовања у Србији].

ђења и саветовања, због тематског критеријума, биће узет у разматрање у овом делу анализе.

Програмом и методологијом каријерног вођења и саветовања студената у Србији, каријерно образовање је директно препознато као једна од активности рада каријерних центара на универзитетима. Позивајући се на концепт целоживотног учења, каријерно образовање „помаже појединцима да разумеју своје мотиве, вредности и начин на који могу допринети друштву у коме живе” [Janković *et al.*, 2014: 9]. Програми каријерног образовања намењени су, пре свега, развоју вештина за управљање каријером. Под образовним програмима у овом смислу, подразумевају се:

- Предавања, радионице, семинари, трибине,
- Самостално учење, on-line методе, учење на даљину,
- Искуствено учење (симулације радног окружења, пракса) [Janković *et al.*, 2014: 9].

Као испоручиоци услуга каријерног образовања, препознати су запослени у каријерним центрима, затим представници академске заједнице, привреде и других организација и институција. Оквиром стандардизације и систематизације радних места у каријерним центрима планирано је радно место под називом Тренер за подршку при планирању каријере, у чији је посао превасходно каријерно образовање. Области каријерног образовања које су предлогом оквира стандарда обухваћене активностима рада каријерних центара при универзитетима су:

- *Лични развој*,
- *Испраживање могућности за учење и запошљавање*,
- *Планирање каријере и управљање власином каријером* [Janković *et al.*, 2014: 11–28].

Тим експерата из различитих институција које се баве КВиС-ом дефинисао је и кроз јавну расправу додатно унапредио овај документ који дефинише оквире стандарда, програм и методологију КВиС-а. Тиме су све институције високог образовања добиле упуте како да креирају доступну и квалитетну услугу КВиС за студенте. Национална стратегија за младе додатно је подржала даљи развој и примену овог програма и методологије. Иако се очекује израда новог Акционог плана Стратегије каријерног вођења и саветовања за период после 2014. године као важног стратешког оквира за даљи координисани развој целокупног система КВиС у образовању, запошљавању и омладинском сектору, може се рећи да Национална стратегија за младе и Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године дају релативно скроман, али неограничавајући стратешки оквир за подршку развоју каријерног образовања у универзитетским каријерним центрима.

ОБРАЗОВНИ ПРОГРАМИ И АКТИВНОСТИ У УНИВЕРЗИТЕТСКИМ КАРИЈЕРНИМ ЦЕНТРИМА

На основу иницијалне анализе 2012. године, у оквиру Темпус пројекта „Развој каријерног вођења и саветовања у циљу унапређења високог

образовања у Србији”, сви анализирани универзитетски каријерни центри пружали су услуге каријерног образовања⁸. Конкретне образовне активности универзитетских каријерних центара могу се груписати на следећи начин:

- Организација предавања и радионица, које реализују сарадници универзитетских каријерних центара,
- Организација образовних формата у сарадњи с академском заједницом (универзитетски професори и други наставни кадар), и
- Организација образовних формата у сарадњи са стручњацима из привредних организација и других послодаваца.

Основна карактеристика образовних услуга које пружају ови каријерни центри јесте изражена прилагођеност испоручених знања и вештина потребама послодаваца. Шта више, главна мотивација за организацију едукативних догађаја јесте припрема корисника услуга за тржиште рада, што је у потпуности у складу с концептом каријерног образовања. У документу под називом *Компаративна анализа постојећих програма и пракси каријерног вођења и саветовања за узрасну групу 19–30 година у земљама ЕУ и Србији*, међу стандардним програмима и садржајима рада универзитетских каријерних центара у Србији препознати су образовни програми, односно тренинзи, семинари и предавања на следеће теме [Komparativna analiza... 2012: 4–5]:

- Писање радне биографије и мотивационог писма,
- Активно тражење посла,
- Претраживање и конкурисање за стипендије/програме мобилности,
- Израда каријерног плана,
- Доношење одлука,
- Умрежавање,
- Меке вештине⁹.

Поменутим документом закључено је да се у каријерним центрима у земљама чланицама ЕУ чији су универзитети били укључени у пројекат с којима је вршена компаративна анализа могу препознати обуке за писање биографије и мотивационог и пропратног писма и обуке за активно тражење посла. Методолошки, у процесу спровођења образовних програма и пружања услуга, говори се о следећим облицима едукације: радионице, семинари, предавања, тренинзи и обуке, а нарочито место заузимају on-line образовни програми и ресурси као и образовни програми за студенте из осетљивих група [Komparativna analiza... 2012: 12].

Тако се може рећи да су у основном тематском и методолошком смислу, образовни програми и услуге универзитетских каријерних центара у Србији усаглашени с добром европском праксом, упркос релативно скромним капацитетима којима располажу. Наиме, Програмом и методологијом каријерног вођења и саветовања за студенте у Србији, број запослених у каријерним центрима требало би да зависи од финансијских

⁸ Поред осталих партнера, у пројекат су били укључени каријерни центри универзитета у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и Нишу и Универзитета Сингидунум.

⁹ Soft skills – скуп различитих социјалних и других универзалних вештина, као што су: вештина комуникације, презентовања, тимски рад, управљање временом и слично.

могућности и броја студената, али однос броја запослених и студената не би смео ићи испод 1:6.000. У овом тренутку однос запослених у универзитетским каријерним центрима на нивоу пуног радног времена и броја студената креће се између 1:10.000 и 1:50.000¹⁰. Каријерно образовање представља само једну од група активности које запослени у центрима реализују, што указује на ограниченост броја образовних формата који би се у оквирима центара могли организовати, односно броја студената који би прошли кроз конкретне програме.

ЗАКЉУЧАК

Имајући у виду дугорочност неповољног положаја на тржишту рада с којима се млади суочавају, као и ефекте економске кризе који посебно погађају младе с факултетском дипломом, у раду је анализирана делатност универзитетских каријерних центара као фактор могућег унапређења социо-економског положаја конкретне старосне групе. Посебно је узет у обзир аспект каријерног образовања као припреме студената за тржиште рада у контексту структурног усаглашавања захтева послодаваца са знањима, вештинама и ставовима оних који траже посао. Због тога је постављено питање препознатости образовне улоге универзитетских каријерних центара у оквирима националних политика образовања и запошљавања.

На основу анализе може се закључити да су универзитетски каријерни центри као испоручиоци образовних услуга директно или индиректно препознати у свим анализираним документима, изузев у *Националној стразијеџији запошљавања за период 2011–2020.* и *Стразијеџији развоја стручног образовања у Републици Србији*. Такође, у *Стразијеџији развоја образовања одраслих у Републици Србији* истиче се важност каријерног образовања, али се универзитетски каријерни центри експлицитно не препознају као носиоци истог, већ центри за континуирано образовање и усавршавање. Према стратешким документима у областима запошљавања и образовања на националном нивоу, универзитетски каријерни центри у Србији имају активну образовну улогу, пре свега усмерену на припрему студената за успешно тражење посла, а тиме и на структурно усаглашавање понуде и тражње на тржишту рада. Уједно се може закључити да се универзитетски каријерни центри углавном не посматрају као један од кључних актера у овом процесу, па самим тим ни као носиоци сегмената акционих планова којима се настоје унапредити образовни исходи, односно ефикасност тржишта рада и степен запошљивости релевантног дела становништва.

С друге стране, универзитетски каријерни центри у Србији имају развијену праксу пружања образовних услуга. Конкретни образовни програми и активности имају карактеристике каријерног образовања.

¹⁰ Ограниченост ресурса којима каријерни центри располажу може се сагледати и с логистичког, просторног, техничко-технолошког и другог аспекта, али се у овом случају наводе конкретне информације до којих се дошло спровођењем претходно поменутог европског пројекта.

Због тога се и у овом случају образовна улога универзитетских каријерних центара може сагледати кроз структурну хармонизацију тржишта рада. Иако је уочљиво да је пракса развоја и спровођења активности и програма каријерног образовања далеко развијенија у каријерним центрима него што је то препознато од стране доносилаца одлука на нивоу државе, не може се рећи да су постојеће националне политике ограничавајући фактор развоја образовних услуга у оквиру каријерних центара. С друге стране, препознатост универзитетских каријерних центара је у овом смислу веома скромна. То даље утиче на ограниченост ресурса којима каријерни центри располажу, па тиме и на број студената који могу бити обухваћени програмима каријерног образовања. Због тога постоји велики потенцијал за унапређење видљивости и улоге универзитетских каријерних центара као фактора хармонизације тржишта рада.

Већи степен препознавања важности улоге каријерних центара у решавању тржишних неусаглашености могао би довести до унапређења расположивих људских, техничких и других ресурса којима центри располажу. Тако би услуге центара, у овом контексту образовне, биле расположиве већем броју заинтересованих студената. Последице би биле усмерене ка јачању улоге универзитетских каријерних центара као посредника и фактора унапређења ефикасности тржишта рада, побољшању запошљивости младих лица с факултетском дипломом, као и њиховог социо-економског положаја.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Амундсон, Норман; Џоан Харис-Булсби и Спенсер Најлс (2010). *Основни елементи каријерног саветовања; Процеси и технике*, Београд: Београдска отворена школа.
- Закон о високом образовању (2005, 2007–2008, 2010, 2012–2014). *Службени гласник РС*, бр. 76/2005; 100/2007 – аутентично тумачење; 97/2008; 44/2010; 93/2012; 89/2013. и 99/2014.
- Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености (2009–2010). *Службени гласник РС*, бр. 36/2009, 88/2010.
- Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године (2015). *Службени гласник Републике Србије*, 22/2015.
- Национална стратегија запошљавања за период 2011–2020 (2011). *Службени гласник Републике Србије*, 37/2011.
- Национални план запошљавања за 2015. годину (2014). *Службени гласник Републике Србије*, 101/2014.
- Развој политичке целоживотног вођења* (2014). Европска мрежа политике целоживотног вођења (ЕЛГПН); уредници Раимо Вуоринен, Антони Г. Ватс; превод Данијела Тасић. Београд: Фондација Темпус – Euroguidance.
- Стратегија каријерног вођења и саветовања у Републици Србији (2010). *Службени гласник РС*, 16/2010.
- Стратегија образовања одраслих у Републици Србији (2007). *Службени гласник Републике Србије*, 1/2007.
- Стратегија развоја образовања одраслих (2007). *Службени гласник РС*, 1/2007.
- Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године (2012). *Службени гласник РС*, 107/2012.

- Стратегија развоја стручног образовања у Републици Србији (2007). *Службени гласник РС*, 1/2007.
- Центар за развој каријере и саветовање студената Универзитета у Београду. Универзитетски центри за развој каријере и саветовање студената – Каријерно вођење на универзитетима у Србији. *ТЕМПУС пројекат Развој каријерног вођења у циљу унапређења високог образовања у Србији*. Београд: Универзитет у Београду, 2012.
- Anić, Aleksandra and Zorica Mladenović (2014). Econometric Modelling of Unemployment in Serbia during period 2008–2013, in: *Yugoslav Journal of Operations Research*, 24, 3: 333–346.
- Arandarenko, Mihail (2011). *Tržište rada u Srbiji: trendovi, institucije, politike*. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета.
- European Training Foundation /ETF/ (2010). *Serbia: Review of Human Resources Development*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gligorov, Vladimir; Kosovka Ognjenović, Robert Stehrer and Hermine Vidovic (2011). The labour market in Serbia: an assessment' Monthly Report No. 2/2011, *wiiw Monthly Report*, No. 2, Vienna, pp. 21–27.
- Janković Barović, Ana; Dejana Lazić, Dragana Miloradović, Iskra Maksimović, Jelena Manić Radoičić, Ivana Katić, Maja Čurić, Sonja Šovljanski, Tamara Kljajić, Vesna Čekić (2014). *Program i metodologija karijernog vođenja i savetovanja za studente u Srbiji. Razvoj karijernog vođenja u cilju unapređenja visokog obrazovanja u Srbiji*. Београд: Београдска отворена школа.
- Krstić Gorana; Mihail Arandarenko, Aleksandra Nojković, Marko Vladislavljević (2010). *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije*. Београд: Фонд за развој економске науке, Развојни програм УН Србија.
- Maksimović, Iskra (2012). *Vodič za karijerne savetnike*. Београд: USAID.
- Mojić, Dušan (2012). „Образовни ресурси, оријентације и деланје младих”. У: Tomanović, Smiljka (ur). *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Београд: Ћигоја штампа, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Mojić, Dušan (2014). Youth unemployment in economic and social crisis: Case of Serbia, *Limes Plus*, 2: 205–221.
- O'Reilly, Jacqueline; Werner Eichhorst, Andras Gabos, Kari Hadjivassiliou, David Lain, Janine Leschke, Seamus McGuinness, Kucia Mytna Kurekova, Nacio Tiiziana, Renate Ortlieb, Helen Russell, Paola Villa (2015). Five Characteristics of Youth Unemployment in Europe: Flexibility, Education, Migration, Family Legacies, and EU Policy. *Sage Open*, V, 1: 1–19.
- Raizen, A. Senta; Stephen J. Carroll, Arnold J. Lieberman, John N. Williamson, John G. Wirt (1973). *Career Education: An R&D Plan*. Santa Monica: RAND.
- Ristić, Zoran i Ljiljana Pavlović (2012). *Potrebe tržišta rada i položaj mladih nezaposlenih lica*. Београд: Унија послодавца Србије.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Development of career guidance aimed at improving higher education in Serbia (2016). Tempus-European Commission. Доступно на: <http://www.careers.ac.rs>. Приступљено 24. 9. 2016.
- European Commission (2012). Moving Youth into Employment, *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council*. Brussels: The European Economic and Social Committee of the Regions. 2012.
- Доступно на: <http://ec.europa.eu/health/workforce/docs/communication_towards_job_rich_recovery_en.pdf> Приступљено: 17. 7. 2016.
- Jovičić, Jelena and Mina Lazarević (2014). *Active Measures of Employment in Serbia: More Social Assistance than Anything Else, policy brief*. Belgrade: Belgrade Fund for Political Excellence.

- Доступно на: <<http://www.bfpe.org/wp-content/uploads/2014/11/Active-Measures-of-Employment.pdf>>. Приступљено: 15. 7. 2016.
- Каријерно образовање (2016). Центар за развој каријере и и саветовање студената. Доступно на: <<http://www.careers.ac.rs>>. Приступљено: 24. 9. 2016.
- Komparativna analiza postojećih programa i praksi karijernog vođenja i savetovanja za uzrasnu grupu 19–30 godina u zemljama EU i Srbiji (2012). Доступно на: <[file:///C:/Users/Vladimir/Downloads/careers_rp6__komparativna_analiza%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Vladimir/Downloads/careers_rp6__komparativna_analiza%20(2).pdf)> Приступљено: 17. 7. 2016.
- Развој каријерног вођења у циљу унапређења високог образовања у Србији (2011). Tempus Project 517119-TEMPUS-1-2011-RS-TEMPUS-SMGR. Универзитет у Београду. Доступно на: <http://www.careers.ac.rs/images/about_project/brosura_careers_srb_small.pdf>. Приступљено: 26. 9. 2016.
- Matković, Gordana; Boško Mijatović and Marina Petrović, Marina (2010). *Impact of the financial crisis on the labor market and living conditions outcomes*. Belgrade: Center for Liberal Democratic Studies. Доступно на: <<http://www.clds.rs/newsite/Impact%20of%20Crisis.pdf>>. Приступљено: 15. 7. 2016.
- Watts G. Anthony (2013). Career guidance and orientation, in UNESCO-UNEVOC. 2013 *Revisiting global trends in TVET*, Chapter 7. Доступно на: <http://www.unevoc.unesco.org/fileadmin/up/2013_epub_revisiting_global_trends_in_tvete_chapter7.pdf> Приступљено: 15. 7. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UNIVERSITY CAREER CENTERS WITHIN EDUCATIONAL AND EMPLOYMENT STRATEGIES

by

MARINA SAVKOVIĆ

Singidunum University, Faculty of Business
Danijelova 32, Belgrade, Serbia
msavkovic@singidunum.ac.rs

SUMMARY: Youth unemployment in Serbia has structural and long-term characteristics. This is related to disbalance between competencies of young people and needs of employers. As a result of the economic crisis, the relative position of young people with a university degree in this respect has deteriorated further. University career centers are regarded as intermediaries in the labor market. In addition to informational and advisory services, educational function of career centers is an essential element of their scope of work. The question is whether and to what extent the educational role of the university career centers is recognized in national education and employment policies. The analysis results vary. There is a potential for further growth and recognition of the role of university career centers as providers of educational services, as well as important elements of labor market harmonization. That would finally lead to improvement of social and economic position of young people with a university degree.

KEY WORDS: career education, university career centers, national policies on education and employment, young people, labor market

КАКО МЛАДЕ УЧИТИ МОРАЛНОСТИ? ПОУКЕ ИЗ КИНЕ И САД

БОЈАНА МАРКОВИЋ

Универзитет у Новом Саду,
Филозофски факултет, Одсек за педагогију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
Bojana55555bm@gmail.com

САЖЕТАК: Питање моралности увек је важно питање у једном друштву, а морално васпитање једна је од окосница васпитања личности. У 21. веку све чешће се питамо како младе учити моралности? У овом раду представљено је како се морално образовање спроводи у Кини и Сједињеним Америчким Државама, с циљем да, упознајући и сагледајући њихове примере, размотримо и сагледамо наше морално образовање из другог угла, и дамо предлоге за његово мењање и спровођење. Морално образовање има смисла једино ако прожима све видове образовања и не своди се само на пуко теоретисање, већ и на практичне активности. У раду се истиче значај тих активности, које никако не смеју били изоловани знаци добре воље ентузијастичних појединаца, него системско решење. Потребан нам је конкретан план и програм спровођења моралног образовања у школама, кроз наставне предмете и ваннаставне активности: часове одељенског старешине, хуманитарне акције, награђивање појединаца, такмичење у мотивационим говорима или есејима на тему моралности. Укратко, потребно је да моралност буде саставни део наше свакодневице у школи, али и ван ње.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: морал, морално васпитање, морални карактер, морално образовање у школама, Народна Република Кина, Сједињене Америчке Државе

*Мудрац познаје исправност
а обичан човек познаје корисност*
Конфуције

Морално васпитање је посебна компонента процеса васпитања. Данас, више него икада, потребно је испитати темеље и оквире моралног васпитања у нашој земљи, јер су они прилично пољуљани. Када говоримо о кризи вредности, најчешће се помиње криза морала, која се огледа

у свим етикама: професионалној, новинарској, научној, медицинској итд. У овом раду бавићемо се питањем како младе учити моралности, и шта можемо научити од других. У овом случају на примерима и искуствима из Народне Републике Кине и Сједињених Америчких Држава.

Стиче се утисак да је свака моралност, данас у неку руку превазиђена, непотребна. Често нас изненаде морална дела појединаца. Она нажалост остају само то – изолована дела малог броја људи. Медији нас сваког дана бомбардују огромном количином информација о људима који су „успешни” за које се не зна чиме се тачно баве, људи који су на ивици закона и изван моралних норми. Данашња деца на питање о појму морала, збуњено гледају. Њихови родитељи прилично су збуњени када треба да објасне како треба живети и радити у складу с властитим и друштвеним моралним нормама.

Због свега наведеног у образовање је неопходно системски успоставити и инкорпорирати моралност. Наравно да моралност није лекција која се може изложити и објаснити за један или два школска часа, али свакако, вероватноћа да се младима приближе морална осећања, и помогне у изградњи њиховог моралног карактера већа је ако им се о моралности чешће и више прича кроз разне предмете, а не само приликом анализе и обраде књижевних дела или кроз грађанско васпитање. Ипак, прича и теоретисање нису довољни. Постоје различити начини афирмације и развоја моралног образовања. Каква је пракса у Народној Републици Кини и Сједињеним Америчким Државама биће изложено у овом раду.

МОРАЛ У ВАСПИТНОМ ПРОЦЕСУ

Морал је свакако неопходан у васпитном процесу. Многи наши умни људи и педагози истицали су значај морала кроз историју. Поменућемо неке од њих. Доситеј Обрадовић, понављао је да, шта год желимо да нам други чине, прво чинимо ми њима; Стеван Окановић је наглашавао значај јачања моралних мотива у васпитању. Говорио је „боље јачати морал да не дође до преступа, него казном исправљати преступ”. Мноштво је примера.

Морално васпитање је процес формирања моралне личности у оквиру којег се формирају морална свест, морална осећања, навике моралног понашања, воља и карактер – моралне карактеристике личности. Да би извршили неко дело или акцију, морамо, пре свега, имати моралну свест о томе, знање о моралним принципима према којима треба поступати. Акција код нас мора изазвати одређена осећања које оцењујемо као моралне или неморалне и на крају тек долази до спремности за доношење одлуке у складу с усвојеним моралним нормама – сама акција – извршавање те одлуке. Морално васпитање посебна је компонента процеса васпитања. То је процес моралног формирања и обликовања појединца у друштвену и моралну личност. Да би стигли до моралне врлине, код младих, пре свега, треба развијати моралне дужности и морална начела из којих се тежи ка врлини. Како је то истицао Сократ, изграђени морални карактер је оно

што онеспособљава нагонске структуре људске душе самосавлађивањем. Аристотел је препознао значај васпитања у формирању доброг људског карактера. Само васпитањем умна душа преовлађује нагонску [Перовић 2003].

Морална личност се васпитава успостављањем активног односа према друштвеној заједници, тековинама људског рада, науке и културе, другим људима и самом себи [Педагошки лексикон 1996].

Морални карактер може се дефинисати као трајна склоност самосталне људске воље да делује ваљано. Оно што свакако чини морални карактер и што је потребно развијати васпитањем су морални мотиви и уверења, моралне одлуке и избори, морална заслуга, морални стид и кајање, савест.

Научно је доказано да су правда, емпатија и брига за друге покретачи моралних поступака. Морална особа је социјализована. Она уважава потребе других појединаца, прихвата свој део одговорности и делује сагласно интересима друштвене заједнице у целини. Она (морална особа) поштује друштвене норме, али заузима аутономне моралне позиције. Најзад, морално зрела особа поседује изграђен лични индентитет и својства интегрисане личности. Она схвата и прихвата чињеницу да је појединац у крајњој линији део сопственог културног историјског контекста и опште људски цивилизације и културе [Недељковић 2012].

Питање које свакако данас заокупља све који се баве образовањем и васпитањем, је како данас, у 21. веку где, чини се, морална свест губи на значају, развијати морални карактер код младих? Поставља се питање како организовати друштвено-морално васпитање у друштву несигурних вредности.

Треба се подсетити и саме сврхе морала, док је у етичкој традицији, још од софиста појам сврхе морала препознат у појму добра које је мерило људског делања, и највиши морални принцип; у схватањима немачких идеалиста слобода је извор и сврха моралности, а касније у феноменолошкој и некантовској етици, појам слободе замењује идеја вредности.

Доказано је да методе имају веома важну улогу у моралном васпитању, да их карактерише низ специфичности и да се најчешће наводе: убеђивање, увежбавање, подстицање и кажњавање.

Аутори указују да се у новије време све више афирмишу рефлексивне, вредносне и пројективне методе па и група комплексних метода моралног васпитања. Широко се практикују и комбинације метода. Методе у моралном васпитању односе се на реалне ситуације, проучавање случајева, анализу општих појмова, различите штампане материјале, гледање филмова и ТВ емисија, игре и симулације, учествовање у расправама, разне облике разговора и дискусије и низ других активности [Недељковић 2010].

Свака прича о моралу носи са собом извесну апстрактност у размишљању, захтева дедуктивно и индуктивно мишљење. Стога је садржаје и методе рада потребно пажљивије одредити у складу с узрастом ученика.

Апстрактност у моралном васпитању у традиционалној школи испољава се у томе што се морално поучавање спроводи у облику апстрактних принципа, уопштено и на начин којим се углавном прокламују пожељне моралне врлине, а забрањује зло. Утврђено је, међутим, да апстрактна и

уопштена морална начела нису примерен приступ и солидна основа у моралном васпитању, даровитих ученика који имају развијене потребе за моралним расуђивањем.

У моралном васпитању у представљању и објашњавању моралних врлина и моралног понашања, врлине се често дедуктивним путем изводе из општих начела, а заборавља се да је за децу и младе карактеристично учење од појединачног ка општем. То значи да предност у моралном васпитању треба да има индукција. На тај начин се уважава искуство ученика које у моралном васпитању има важну улогу јер омогућава мисаону активност ученика [Јукић 2001: 280–282].

МОРАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ У НР КИНИ

Свако ко познаје бар једну кинеску изреку, разуме колико су филозофска убеђења и моралност снажно уткани у кинеску цивилизацију. Кинески филозофи, често су поређени са Сократом, јер су и код њих сједињени знање и врлина. Начин изражавања кинеских филозофа кратак је и језгровит, сугестиван. То отежава само разумевање када се преведе на неки други језик. Најчешће форме изражавања су кроз изреке, афоризме и алузије. Пропагирали су етику али су на њу различито гледали [Fung 1977].

Конфуције је кроз своја учења преносио традиционалне идеје и културна наслеђа Кине, али је у њих уносио своје идеје и своје моралне концепте. Као две главне врлине, истицао је, човекољубље и исправност. Појам човекољубља, или *јена*, огледа се у императиву – *чини другима оно што себи желиш*, што је слично хришћанској заповести – *љуби ближњег свог као самог себе*. Сматрао је да се човекољубље природно развија у сваком човеку [Fung 1977].

Мо Цу је проповедао етику из сталежа витезова-луталица из којих је потекао. Та етика је свеобухватна љубав која за моцисте значи да свако треба да воли све друге без дискриминације. Значење и важност свеобухватне љубави најбоље показује његов цитат: „Онога који воли друге, морају и други волети. Оном који чини добро другима, морају и други чинити добро. Оног ко мрзи друге, морају и други мрзети. Оном ко другима наноси повреде, морају и други наносити повреде” [Mao-tzu, gl. 17, preма: Fung 1977].

Моцисти су за разлику од конфуциста сматрали да свеобухватна љубав није у сваком човеку, не постоји сама за себе и по себи, већ да се намеће спољним утицајем, да се темељи на утилитаризму и све врлине су подређене користи, које је схватано као опште добро. Каснији моцисти су наглашавали да је корисно све оно што годи човеку, и да је смисао живота изабрати највећу корист, тј. најмању штету. Они велик значај придају логици и епистемологији [Fung 1977].

Колико је значајна и високо вреднована моралност у Кини данас најбоље показује податак да у Кини постоји Департман за морално образовање при Министарству образовања. На свим нивоима школовања

постоји предмет или садржаји у оквиру одређених предмета који се обрађују а тичу се моралног образовања.

Концепт моралности у Кини прожима све сфере и све делатности – право, здравство, школство, а понајвише је повезана са социјалистичком идеологијом. Могло би се рећи да постоје три стадијума моралних образовних политика: 1) политички оријентисано морално образовање (1949–1978), 2) морално образовање постаје постепено независно од политике (1978–1993), и 3) деполитизација моралног образовања (од 1993) [Lee and Ho 2005].

Моралност је у најтешњој вези с политичком идеологијом почев од оснивања Народне Републике Кине 1949. године, када се у предмету моралног образовања највише наглашавало политичко образовање, што се наставило током Културне револуције (1966–1976) када је политичко образовање било једини садржај моралног образовања.

Од 1982. у кинеским основним школама морално образовање добија назив – *Образовање у идеологији и моралу*, док се у нижим и вишим средњим школама, као и на факултетима задржао назив *Идеологија и политичко образовање* [Xiaoman and Cilin 2004]. Од 1995. предмет носи назив *Образовање у политици, идеологији, моралности и менталном здрављу* [Huang 2000].

Постоје два основна приступа у спровођењу моралног образовања у школама у Кини. Први је кроз посебан предмет који носи назив Морално образовање. У основној школи се обрађују следеће теме: морални карактер и живот и морални карактер и друштво, а у средњим школама назив предмета је идеологија и политика, у оквиру кога ученици имају обавезу да слушају четири обавезна курса. Поред тога имају шест изборних курсева. Неки од курсева носе следеће називе: Опште познавање грађанских права; Опште познавање научног мишљења; Опште познавање научног социјализма и др. На универзитетима, студенти су раније (као и код нас) у периоду од 1974. до 1990. у периоду усмереног образовања у нашој земљи слушали предавања о марксизму. Други приступ моралном образовању у Кини је кроз ваннаставне активности као што су јутарњи састанци (подизање националне заставе сваког понедељка), часови одељенског старешине, активности Лиге младих и Младих пионира, организације Комунистичке партије.

Млади пионири су примерни ђаци узраста 8–14 година. Од четрнаесте године могу бити примљени у Лигу младих. Млади пионири имају задатак да пропагирају и демонстрирају пет вредности: љубав према домовини, љубав према људима, љубав према послу, жеља за учењем и брига о јавној имовини. Од пионира се захтева да буду часни, поштени, храбри, сложни и чили. Познато је надметање за медаље међу пионирима. Пионири могу добити медаље из различитих области уметности, природних наука, очувања животне средине, из другарства итд. Сваки ђак је у обавези да освоји бар једну медаљу из неке области.

Од 1993. године велика пажња посвећује се личном моралу иако је и даље у моралном образовању значајно присутан дух колектива. Лични

морал, тј. развој селф-менаџмента (управљање собом и својим потенцијалима) и доношења независних моралних одлука добијају свој простор кроз наставне предмете и теме. У 2001. години Министарство за образовање донело је документ „Смернице плана и програма за деветогодишње обавезно идеоморално образовање у основној школи и идеополитичко образовање у нижој средњој школи”. У овом документу ставља се акценат, поред националног и интернационалног образовања, на психолошко здравље ученика и њихове способности доношења моралних одлука [PRCMOE, 2001a]. Годину дана касније усвојени су документи: „Моралност и живот – смернице за план и програм” и „Моралност и друштво – смернице за план и програм”, у којима се полази од личности као темеља образовања [PRCMOE, 2002a,b].

Кинези се залажу да њихови млади нараштаји буду наклонени начину живота који им намеће заједница, а она им сходно својим циљевима пружа окружење у којем се они морално развијају. У великој мери у Кини је присутан заједнички морални ауторитет, који је често у супротности с индивидуалним изборима, али многи сматрају да је ипак то кључ одрживости њихове заједнице.

Стављање акцента на личност као темељ образовања, више је карактеристика земаља Западног света. Ипак, Кина је свесна да овом сегменту образовања мора посветити већи значај. Велики број наставника укључен је у морално образовање – око 10 милиона наставника у основним и средњим школама.

У Сингапуру постоји обједињени програм грађанског и моралног образовања – Civics and moral education (CME) с циљем да ученици усвоје вредности и стекну вештине потребне за 21. век. Технике којима се служе наставници који предају овај предмет углавном су радиониичарског типа – играње улога, доношење моралних одлука, причање прича, дебате. На тај начин код младих се подстиче морално расуђивање, као и морално деловање.

МОРАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА

У Сједињеним Америчким Државама постоји образовање карактера или личности, што је шири појам од моралног образовања, али и од нашег грађанског васпитања, јер поред права и обавеза грађана у савременом свету учи младе вредностима као што су правда, поштовање, одговорност младих у свим сферама њиховог живота. Млади кроз овај вид образовања уче позитивне вредности и развијају своје когнитивне, емотивне и моралне снаге. Један од главних задатака овог образовања је управо развој моралности младих.

Карактерно образовање развија самопоштовање и дисциплину. Оно подстиче способност ученика да покажу поштовање и емпатију према другима. Помаже им да праве разлику између доброг и лошег и да раз-

мишљају о својим поступцима и последицама тих поступака [Costley and Harrington 2008].

Програми карактерног образовања имају позитивне ефекте на школски успех, понашање и дугорочна постигнућа ученика на тестовима. Карактерно образовање ствара атмосферу која помаже ученицима да се фокусирају на учење [Brannon 2008].

Постоје четири вида карактерног образовања: 1. *навијање* – мотивациони говори, постери, поруке, прикупљање новца у хуманитарне сврхе, 2. *похвала и награда* – похваљивање и награђивање ученика и њихових успеха и врлина, 3. *дефиниције и вежбај* – меморисање вредности, и 4. *вежбање учтивости* – вежбање поштовања у опхођењу са старијим људима, гестови поздрављања, опхођења, руковања и сл.

Обично се ови видови користе комбиновано. Често се им се замера да су површни, и да младе не оспособљавају да самостално доносе одлуке, већ их само тренирају и вежбају, као што вежбају читање или рачунање. Ипак, код моралног расуђивања вољни моменат је веома важан, а он често изостаје.

Школе морају надахнути ученички дух а не само ум [Schaps *et al.* 2003]. Ђаци у америчким школама сматрају да је морално образовање превише поједностављено и да не интерпретира добро реалне животне ситуације и особине карактера [Brimi 2009: 125–130].

За школу је изазов да постане микрокосмос у којем ученици вежбају улоге које су прилагођене њиховом узрасту, а с којима се морају суочити у каснијем животу суочавајући се с проблемима и компликацијама. Циљ је да се у целокупној школској клими, укључујући наставнике, администраторе и помоћно особље, као и ученике, сви односе једни према другима с љубазношћу и поштовањем [Schaps *et al.* 2003].

Слично као и у Кини, и у САД се наглашава увежбавање моралности. Стиче се утисак да се моралност посматра као вид телесне и физичке вежбе, која захтева предавање, понављање и извршавање одређене активности, док се врло мало времена посвећује вољи и ученичким спознајама и самосталном доношењу моралних одлука. Одлуке им се намећу као нужне и пожељне, што не доприноси развоју одговорности код младих, а самим тим не утиче на развој аутономне моралност. Аутономна моралност подразумева да дете самостално поставља моралне циљеве, као и поседовање моралне самоконтроле.

Карактерно образовање у Сједињеним Америчким Државама прешло је дуг пут и сада обухвата много више кључних компоненти. Сценарио „шта треба урадити” који се користи при образовању мора да буде релевантан, занимљив, реалан, а такође мора да се фокусира на кључна питања [Colgan 2003 према: Chapman 2011].

За разлику од моралног образовања у Кини, у САД морално образовање није повезано са социјалистичком, већ с демократском идеологијом, где је све усмерено на неговање демократских вредности – поштовања различитости, толеранције, једнакости итд.

Ипак и млади пионири у Кини, баш као и мотивациони говорници у Америци пропагирају жељене идеје и жељене вредности, које се на тај начин младима промовишу.

МОРАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ И ПРЕДЛОЗИ ЗА ЊЕГОВО СПРОВОЂЕЊЕ

Данас се моралност у школама у Србији посебно не наглашава. Морални развој ученика према циљевима васпитања и образовања и према нашим законима прожима све предмете и садржаје, али да ли је у пракси то довољно заступљено?

План и програм рада за основну школу предвиђа 37 задатака за област моралног васпитања. На пример: развијање карактерних и вољних својстава личности, као што су одговорност, истрајност, самодисциплина. Затим, развијање позитивног односа према домовини, другим људима, према раду итд. Све те бројне задатке треба реализовати кроз наставу; притом није изузет ниједан предмет, без обзира да ли је реч о природно-научним, друштвено-језичким или предметима који се могу сврстати у област уметности и вештина [Попов 1997, према: Стојиљковић и Досковић 2006].

Да ли је довољно што на часу српског језика или грађанског васпитања продискутујемо с ученицима о моралности одређених књижевних или реалних ликова? Читајући у штампи шта младима данас све долази на идеју да раде у школи и како се понашају према својим вршњацима, наставницима или неком другом ауторитету и када видимо ко су им узор, којим занимањем желе да се баве – видимо да смо у моралном васпитању и образовању и те како затајили.

Стиче се утисак да су и наставници у нашој земљи, као и родитељи заробљени у вртлогу вечите транзиције као и капитализма и борбе за преживљавањем, у којем је битније колико се и шта има, него шта се уме и шта јесмо. Данас није реткост да ученици бирају другаре према имовинском статусу, а не по врлинама, данас није срамота не знати, него немати. Није ретко да се врлине као што су доброта, хуманост, праведност третирају као слабости и непотребне вредности у 21. веку. Оваквом стању понајпре доприноси осиромашеност друштва, низак ниво моралних вредности, мала улагања у образовање и културу од стране државе и однос према главним актерима у образовању и култури.

За разлику од НР Кине и САД које имају конкретне акције, програме или наставне предмете у оквиру којих се код младих развија моралност, код нас је то, чини се, препуштено ентузијазму појединаца. Акције и обрађивање моралних тема, постоје у нашим школама, али не плански и системски, већ зависе од добре воље, најчешће, одељенског или разредног старешине или наставника грађанског васпитања.

Проблем настаје што се од деце захтева и очекује да буду племенита, добра, храбра, али колико им се пружа шанса да те вредности виде и развијају? Колико смо ми као појединци, као њихови узор добри, морал-

ни, праведни? То је кључна ствар на којој треба сви да порадимо и која нам недостаје. За моралне норме и врлине треба имати погодно тло. Ако их нема онда их треба изградити. Можда је мање важан начин пропагирања моралности колико је заправо важно да то ширење свести и значај моралности буду саставни део наше свакодневнице у школама.

Навешћемо неке примере како то можемо неговати и развијати: 1. постојање годишњег плана и програма моралног васпитања за сваку васпитно-образовну установу, 2. награђивање и бирање најбољих ученика према вредностима које желимо да имамо у нашој средини – најхрабрији, најхуманији, најпоштенији, најправеднији ученик, бирати хероја недеље, месеца и године, 3. разна такмичења – избор најбољих мотиватора, мотивационих порука, фотографија, видео снимака на тему моралности где ученици кроз своје моралне дилеме и победе показују другима на сопственом примеру шта је за њих морал и на тај начин мотивишу друге да буду морални, 4. радионице у којима учествују и наставници и родитељи и ученици – игре улога, дебате, и 5. хуманитарне акције.

За почетак решење би могло бити грађења базе и погодног тла. Обучити наставнике, родитеље и ученике о основама моралности, које може да се надовезује и чини исти предмет с грађанским васпитањем (пример појединих земаља на Западу).

Нашем друштву потребно је враћање духа малих пионира, у савременом свету, наравно. То су волонтери и млади који желе да помажу другима. Свака школа треба да има свој волонтерски тим. Постоји читав низ едукативних активности којима се велича правда, поштовање, хуманост, одговорност, честитост – хуманитарне акције су пример за то.

Постоје бројни програми и акције у нашим школама кроз које се негују и развијају праве вредности. Међутим, ти програми су спорадични и нису обавезни, а потребно је да они буду део свакодневице свих нас. То се може остварити кроз наставни предмет, кроз ваннаставне активности или једноставно да у свакој школи постоји тим, или тело које ће се бавити оваквим темама. То нужно не значи да се сваког понедељка пева химна наше земље пре почетка наставе, као код Кинеза, али оно што би нам могло да ојачамо дух заједништва и солидарности је да сваки дан имамо часове одељенског старешине, да сваки дан похвалимо једни друге за ствари које смо добро урадили тог дана, да имамо заједничке песме: сваки разред у школи могао би да има своју химну, песму коју су сами осмислили и сами је изводе.

Као што Кинези сакупљају дипломе и похвалнице, и у нашим школама би требала да заживи пракса да се најбољи и најплеменитији континуирано награђују и похваљују због својих врлина. Једино у том случају можемо изградити подстицајну атмосферу у којој је пожељно бити добар, поштен и моралан. Све док то не будемо применили наше друштво не може се оплемени и доживети морални преображај. Треба оживети веровање у добра дела и добре људе, да морално деловање буде актуелно – да се млади такмиче ко је моралнији, а не ко је неморалнији.

Можемо вежбати учтивост, као што то раде Американци, што је прикладно за млађе узрасте који још нису способни да на апстрактније начине усвајају моралне садржаје.

Неопходно је појачати сарадњу с родитељима и локалном заједницом, да се укључе у акције којима се слави правда, поштовање, хуманост, одговорност, честитост. Треба искористити и велики утицај медија који имају на младе. Потребно је што више емисија о младима које карактерише хуманост.

ЗАКЉУЧАК

Прича о моралу, без моралног деловања и моралних узора, нема битног значаја. Због тога, сви који раде с младима и за младе, прво требају да се запитају да ли и у којој мери су морални узор младима. Различити предлози за спровођење моралног васпитања имају смисла само ако чине систем, целину која ствара позитивну и подстицајну школску климу. Од државе, али и од сваке школе, која наведене примере може да уврсти у свој школски програм и развојни план, зависи колико ће овај вид васпитања схватити као значајан и колико ће га систематски и плански спроводити. Само ако будемо свесни озбиљности и значаја подстицања и формирања здравих вредности нашег младог нараштаја, можемо очекивати позитивне промене, можемо се надати бољем, достојанственијем и лепшем животу.

Јер као што је говорио Алберт Ајнштајн: „Најважнија људска тежња је тежња за моралношћу у нашем деловању... Једино моралност у нашем деловању може дати лепоту и достојанство нашем животу!”

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Недељковић, Милан (2012). Улога школе у моралном васпитању даровитих ученика. *Синџезе* (Крушевац), 2: 5–22.
- Педагошки лексикон (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства (главни и одговорни уредник Петар Пијановић).
- Brannon, Diana (2008). Character education – A joint responsibility. *Education Digest*, 73(8): 55–60.
- Brimi, Hunter (2009). Academic instructors or moral guides? Moral education in America and the teacher's dilemma. *The Clearing House*, 82(3).
- Chapman, Alicia M. (2011). Implementing Character Education into School Curriculum. *ESSAI*, Vol. 9, Article 11.
- Fung, Yu-Lan (1977). *Istorija kineske filozofije*. Београд: Nolit.
- Huang, Xiang Yang Zhu (2000). *The Theories of Moral Education (Deyu yuanli)*. Shanghai: East China Normal University Press (*Huadong shifan daxue chubanshe*).
- People's Republic of China Ministry of Education /PRCMOE/ (2001a). [Curriculum guidelines for nine-year compulsory ideomoral education in primary school and ideopolitical education in junior secondary school], in: China Education Yearbook Editorial Board (Eds) *Zhongguo jiaoyu nianjian 2002* [China education yearbook 2002] (Beijing, People's Education Press).

- People's Republic of China Ministry of Education (PRCMOE) (2002a). [Morality and living curriculum guidelines (Experimental version)](Beijing, Beijing Normal University Press).
- People's Republic of China Ministry of Education (PRCMOE) (2002b) Pinde yu shehui kechengbiaozhun (Shixing) [Morality and society curriculum guidelines (Experimental version)] (Beijing, Beijing Normal University Press).
- Perović, A. Milenko (2003). *Uvod u etiku*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Schaps, Eric; Esther Schaeffer and Sanford McDonnell (2001). What's right and wrong with character education today. *Education Week*, XXI, 2: 40.
- Stojiljković, Snežana i Zvonimir Dosković (2006). Imlicitne teorije o moralnom vaspitanju kod nastavnika. *Godišnjak za psihologiju*, IV, 4–5: 237–251.
- Jukić, Stipan (2001). *Nastava u kojoj učenik misli*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača
- Lee, Wing On and Chi Hang Ho (2005). Ideopolitical shifts and changes in moral education policy in China. *Journal of Moral Education*, 34(4): 413–431.
- Xiaoman, Zhu and Liu Cilin (2004). Teacher training for moral education in China. *Journal of Moral Education*, XXXIII, 4: 481–494.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Albert Einstein: Frases de Sabiduria. Доступно на:
<<http://ageac.org/sr/poruke-za-refleksiju/albert-ajnstajn/>>. Приступљено: 16. 7. 2016.
- Costley, Kevin C. and Kayla Harrington (2012). Character Education: A Growing Need in American Schools. *Online Submission*.
<<http://www.eric.ed.gov/contentdelivery/servlet/ERICServlet?accno=ED532605>>. Приступљено: 16. 7. 2016.
- Nedeljkovic, Milan (2010). Celovit pristup savremenim problemima društveno-moralnog vaspitanja. Доступно на:
<<http://www.uskolavrsac.edu.rs/Novi%20sajt%202010/Dokumenta/Izdanja/16%20Okrugli%20sto/NedeljkovicM%20-%20prikaz%20-%20060.pdf>>. Приступљено: 25. 5. 2015.
- The Analects – Chinese Text Project. Доступно на:
<<http://ctext.org/analects/li-ren>>. Приступљено: 28. 9. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HOW TO TEACH YOUNG PEOPLE MORALITY: LESSONS FROM CHINA AND USA

by

BOJANA MARKOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
Bojana5555bm@gmail.com

SUMMARY: The question of morality has always been an important issue in a society. Furthermore, moral education is a key framework for personal development. In the 21st century, there is an increasing issue of how to teach young people morality. This paper presents how moral education is conducted in China and the US, with the aim of

introducing and inspecting their examples, considering thus our moral education from another perspective and giving suggestions how to change it and how to implement it. Moral education only makes sense if extends throughout all levels of education, including not merely theoretical level but also practical activities, which are highlighted in this paper. These practical activities should not be isolated examples of enthusiastic individuals, but a systemic solution. There is a need for a specific curriculum for implementation of moral education in schools through school subjects and extracurricular activities, activities with a class teacher, charity actions, individual rewards, competitions in motivational speeches or essays about morality, and so on. Briefly, it is necessary that morality becomes an integral part of everyday life both in school and out of it.

KEYWORDS: morality, moral education, moral character, moral education in school

САМОУБИСТВА У ЈАПАНУ

СВЕТЛАНА ЛАЗИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
azra_cohen@hotmail.com

САЖЕТАК: У овом раду¹ приказују се културно-историјске околности, различити узроци и методе извршења самоубиства у Јапану. У овој земљи припадност групи одувек је била императив, културна карактеристика нације која се васпитањем преносила кроз векове. Припадност групи снажна је и данас упркос модернизацији и индивидуализацији. Она утиче на самоубиство тако што, с једне стране, смањује ризик од самоубиства: ако дође до проблема у групи, слабљења или раскида веза, појединац је остављен сâм, изложен проблемима с којима не уме ван групе да се суочи и улази у искушење да учини самоубиство. С друге стране, јака групна припадност позива на жртвовање када потребе групе то захтевају: самураји – ратници из феудалног доба – самоубиство су сматрали за разуман и частан чин, због чега у Јапану и данас постоји толерантан поглед на самоубиство и релативно велика стопа самоубиства. Некада су главни разлози за самоубиство били губитак части код самураја, што је типично за стари Јапан. Данас су разлози за самоубиство, услед глобализације, постали слични широм света, а то су егзистенцијални очај, губитак разлога за живот, дубока усамљеност, мањак повезаности с другима. Забрињавајућа је стопа самоубиства код младих у Јапану, а нарочито код радника у модерним корпорацијама западног типа. Томе ће се посветити пажња у овом раду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: самоубиства, Јапан, *кароџи*, *internet suicide pact*, *иђиме*

Све до краја 19. века, Јапан је био земља до које нису продрли јачи утицаји из Европе. Због тога је Јапан сачувао свој јединствени систем вредности и поглед на свет, на живот и на смрт, као и на самоубиство. Утицај религија на васпитање и понашање појединаца у средњем веку је

¹ Овај чланак настао је прерадом ауторкиног мастер рада под насловом „Самоубиство у Јапану у феудалном и модерном добу: из родне перспективе”, који је радила под менторством проф. др Исидоре Јарић и одбранила на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду 2015. године.

значајан, како на Западу, тако и у Јапану. Изузетна важност припадности групи и заједници, као и првенствена брига о колективном интересу у односу на лични, само су неке од одлика феудалног Јапана које су утицале на многе аспекте свакодневног живота Јапана, како у феудалном периоду, тако и данас. Ове карактеристике имају утицаја и на праксу самоубиства, јер оно није само лични чин појединца већ и одраз стања у друштву.

Јапан је патријархална земља, с јаким хијерархијским односима, где појединци имају различите очекиване улоге у друштву у односу на свој пол, узраст и класу. Познат је по самурајима, ратницима из феудалног доба, којима су част и оданост господару чинили смисао живота, због којих су били спремни и да жртвују сопствени живот.

И данас је Јапан познат по релативно високој стопи самоубиства која је забрињавајућа и нетипична за једну високо развијену земљу. Толерантан поглед на самоубиство из ранијих векова има удела у томе. Након дугог периода самоизолације Јапан се у 19. веку отвара према Западу и Меиђи рестаурацијом 1868. године, ритуално самоубиство које су вршили самураји (*сеџуку*) законом се забрањује. Међутим, у модерном Јапану самоубиства се више не врше у име части, већ због проблема које је проузроковало ново друштво. Забрињавајући је податак да око 30.000 људи годишње почини самоубиство у овој земљи. Од тога, мушкарци чине 70%, а главни разлози су незапосленост, депресија и социјални притисак.

Иако самоубиство представља дубоко лични чин, оно је напад не само на појединца и себе самог него и на друштво којем самоубица припада. Због тога што је последица поремећених односа појединца и друштва, самоубиство представља и друштвену појаву. Стога је, поред осталог, потребно и социолошко изучавање самоубиства које би имало задатак да утврди и опише друштвене услове, узроке и карактеристике ове појаве.

Емил Диркем (Emile Durkheim) сматрао је да постоји веза између стопе самоубиства и друштвене интеграције. По њему, стопа самоубиства зависи од друштвене интеграције тј. степена јединства, и друштвене регулације тј. степена нормираности које заједно одређују стопу самоубиства у одређеној друштвеној групи [Dirkem 1997: 230]. Он види самоубиство као последицу нарушених друштвених веза, чиме је оповргао дотадашње преовлађујуће гледиште на самоубиство као на искључиво индивидуалан и психопатолошки чин.

Диркем разликује четири типа самоубиства: егоистичко, алтруистичко, аномијско и фаталистичко. По тој типологији самоубиства у старом Јапану, посебно самураја, представљају алтруистичка самоубиства. Њих чине особе које су снажно интегрисане у друштво, када вредности и норме групе којој се припада имају пуну контролу над животом појединца тако да они верују да је самоубиство часна дужност и обавеза појединца према свом колективу. У примитивним друштвима самоубиство извршавају стари и болесни људи, жене након смрти супруга, поданици или слуге након смрти свог господара – зато што им је то дужност, а не зато што имају право на то [Dirkem 1997: 240]. За ову врсту самоубиства потребно

је да појединачна личност сама за себе мало значи, те да је главни циљ одржање групе, заједнице, државе. Међутим, оно што је Диркем означио као алтруистичко самоубиство у Јапану је у опадању од почетка 20. века. Опадање колективизма и раст индивидуализма ствара нове личне и друштвене проблеме и нове ризике за самоубиства. У првом случају, друштвене групе су спутавале појединце, али су их у много чему и штитиле. У другом случају, кад везе с породицом и разним друштвеним групама слабе, усамљеност појединца често одводи у нови тип отуђења, кад он због самоће почиње да пати и да пада у депресију која га може гурнути у самоубиство.

Погледи на самоубиство на Западу били су супротни у односу на оне у Јапану, посебно током средњег века. Самоубиство је на Западу одувек било чин против заједнице, државе и Бога, и зато је оцењивано као срамно и неразумно дело. У средњем веку на Западу се самоубиство сматрало последицом очаја, који је дело Ђавола којим он искушава човека, или се дешава као последица лудила [Minoa 2008: 20].

У Јапану се однос према самоубиству везује за традицију самураја као старе ратничке касте. За њих је част представљала смисао живота, па се због њеног очувања оправдавало и самоубиство. Она није почивала само на служењу и вршењу дужности, већ се огледала и у владању собом, гаранцију собом за сваки свој поступак. Идеал самоконтроле код самураја употпуњавао је идеал оданости. Самураји су следили посебан кодекс понашања (*буџидо* – пут ратника) у којем послушност и потпуна лојалност господару често доводе до развијања институција освете и самоубиства. Обавеза ритуалног самоубиства расецањем трбуха (*сеџуку*) представљала је највиши облик спремности на жртвовање и извршавала се у неким од следећих ситуација: ако то господар нареди (због учињених грешака самураја), да би се избегло заробљавање или губитак части (јер је то представљало за ратнике највећу срамоту), као доказ искрених намера да би се господар одвратио од поступака који би могли лоше да утичу на његов углед или интересе [Nitobe 1984: 9].

Осећај дужности и оданости самураја према свом господару најбоље се може објаснити приказујући два виђења односа између људи, који је специфичан за Јапанце, а као појава настао је у доба феудализма. *Гири* представља неодређено осећање дужности, обавезну захвалност која представља врхунску вредност која управља међуљудским односима [Пенге 2009: 262]. Тај дуг је моралан и у изворном значењу представља чисту и једноставну дужност коју дугујемо родитељима, надређенима, подређенима, друштву у целини, и то је морал тога доба уздизао као врхунску вредност која управља односима међу људима [Nitobe 1984: 28]. Ово осећање дужности (захвалности) има два облика: 1. *џири* према свету – обавезе и дуг који особа има према својој околини (породици, господару), 2. *џири* према свом имену – дуг који особа има према очувању поштовања и угледа свог имена [Benedict 2005: 116]. Потчињени увек испољава *џири* према надређенима, али и претпостављени такође испољавају *џири* према под-

ређенима, мада је њихов *џири* другачијег облика – покровитељски [Јовић Ђаловић 2010: 359].

Бушидо представља кодекс понашања и животну филозофију самураја. Као највише врлине идеалног ратника су истицане: праведност и исправност, храброст², истинољубивост и искреност, част, милосрдност, уљудност, скромност, лојалност, самоконтрола, једноставност. Посебна важност давана је презирању смрти, а оданост господару је схватана као прва обавеза самураја [Nitobe 1984: 7].

Уз верност једном господару, од самураја се очекивао посебан став према смрти, који је веома важан за њихов начин мишљења и живота. Равнодушност према смрти је преузета из зен будизма – одбацивање живота као предмета обожавања много помаже ратнику. Самоубиство је схватано као лако решење свих сукоба. Ратник живи без сутрашњице, и треба да живи као да је већ мртав – да буде равнодушан према будућности, плановима, успесима, да живи без наде и страха и да никад не мисли на себе [Пенге 2009: 233–235].

Самоубиство у Јапану никада није сматрано за грех – никада се религија „није определила за то да обесхрабрује и грди добровољну смрт” [Пенге 2009: 293]. Традиционално, у Јапану самоубиство представља морални чин који је разуман, промишљен и оправдан. Осим што пружа решење у крајњој нужди, вредност добровољне смрти је и у томе што износи на видело врлине које су сједињавале све ратнике, самураје и њихове господаре [Пенге 2009: 144].

За самураја је очување части било од највеће важности. Пасти у заробљеништво, по *бушиду* је била највећа срамота, па је честа пракса поражених који су преживели у борби била самоубиство. Метод је био разнолик и зависио је од ситуације и околности – самурај је засецао себи стомак мачем (*сејуку*³), бацао се на свој мач или је бирао да изгори у кући заједно с највернијим вазалима и слугама [Frederik 2008: 194]. Вазали су се самоубијали јер су сматрали да је њихова дужност да прате свог господара у други свет, где би му и даље служили. Њима нико није могао узети славу стечену у том последњем тренутку [Пенге 2009: 136].

Током средњег века, самоубиство је на Западу било сраман и грешан чин, па га племићи и свештенство нису чинили непосредно. Зато је деловало као да су га углавном чинили само неплемићи. С друге стране, у

² Али храброст употребљена у циљу исправности тј. храброст чинити оно што је исправно.

³ *Сејуку* није представљао дословно самоубиство већ задавање смртоносних рана убодом бодежа у леву доњу страну стомака и парањем у десну страну. „Грбушне повреде само изазивају продужену агонију. Немогуће је замислити мучнији, и мање делотворан начин самоубијања. Он је могао бити усвојен само због своје симболичке вредности... Телесне страхоте биле су међу најтежима могућим, али их је пратило морално величање: у последњем часу сваки човек може постати јунак” [Пенге 2009: 148]. *Сејуку* је представљао и институцију, правну и обредну. Био је поступак којим су ратници могли да окају своје преступе, да се оправдају за грешке, избегну срамоту, докажу своју искреност. Током времена поступак самоубијања се изводио све свечаније и прецизније. Након што би се с лева на десно засекао трбух, смрт се могла постићи и ударцем оштрице у срце или пререзивањем вратне артерије [Пенге 2009: 149].

Јапану је самоубиство самураја и племића веома поштован, частан и славан чин, и зато је о томе причано, стваране су легенде, писано је о њима. Због тога је западним ауторима занимљиво да истражују ову тему јер је јединствена. Они покушавају да разумеју поглед на живот и смрт самураја, а и њихов осећај дужности и лојалности опчињава западни дух. На другој страни су самоубиства неплемића која су у Јапану, као и на Западу, виђена као чин који се не врши у име части, већ због личних разлога и патње, па као таква представљају дела која од својих починиоца не стварају хероје, већ кукавице.

У новије доба у Јапану је Други светски рат у сваком погледу представљао нагли преокрет у целокупном начину друштвеног живота. Непосредно после изгубљеног рата индустријска производња у Јапану је била обустављена, а животни стандард је био спуштен до најнижег нивоа међу цивилизованим земљама. Изузетан проблем је био велики притисак становништва због повратка великог броја Јапанаца с изгубљених територија. Број становника се прво повећао услед послератног „дечјег бума” (1947–1949), али је убрзо након тога дошло је до наглог опадања наталитета због пада животног стандарда након рата, а потом због проблема са стамбеним простором и ширења идеје о малим породицама међу младим људима (посебно међу младом женском популацијом, због брзе послератне еманципације жена) [Šantić 1961: 168].

Већ после десет година од завршетка рата, у Јапану се економска ситуација толико променила да је у свету названа јапанским привредним чудом. Током 70-их и 80-их година 20. века економски раст је убрзан, а томе су, поред пораста броја становника, допринели и ниски војни трошкови (углавном испод 1% бруто националног производа), висока стопа штедње, ниска улагања у социјалне службе итд. Све је то омогућило велика улагања у најновију технологију. Масовна производња квалитетних производа је створена помоћу високообразоване и пожртвоване радне снаге. Од 80-их година, услед брзе индустријализације, 80% јапанске популације се налазило у градовима [Историја Јапана 2008: 155]. Ипак, 70-их година живот предузећа постаје све тежи, радна места су мање отворена, мање сигурна, најављује се еколошка криза услед загађења, јавља се страх од инфлације и стрепња од незапослености [Пенге 2009: 34–35]. Јапанска „мехур економија” започела је 1986, а први знаци опадања појавили су се у мају 1991. године. Многе компаније су морале да преуреде своју кадровску структуру, какву раније нису познавале. Већина људи ради прековремено и прихватају отежане радне услове, јер пред вратима чека велики број незапослених [Šantić 1961: 196]. Раније је било гарантовано ономе ко се запосли у компанији да ће у истој провести читав радни век, и да ће увек добијати плату осим ако компанија не банкротира. Компанија је обезбеђивала све услове за живот, па су сви запослени делили судбину компаније као своју личну – успех фирме се у потпуности рефлектовао на лични живот запослених што се тиче животног стандарда, сигурности и сличног. Радећи у једној компанији целог живота, човек се идентификовао с њом [Japan uzduž i popreko 1995: 144].

САМОУБИСТВО У МОДЕРНОМ ЈАПАНУ

Статистички подаци о самоубиствима прикупљани су и објављивани у Јапану од 1882. године. Јапанска кривуља самоубиства је свој плато до-стигла почетком 20. века, а затим опала, упоредо с развојем индустрије и Другим светским ратом, да би поново скочила 50-их година. Почетком 60-их поново долази до опадања, што је вероватно узроковано привредним благостањем [Пенге 2009: 34]. Током 70-их година кривуља се поново успиње (као последица утицаја кризе у привреди и несигурности радног места), а средином 80-их стопе се ближе платоу од 20 самоубиства на 100.000 становника. Током 90-их уследио је велики пораст, који је изузетно забринуо јапанску јавност. Године 1998. број самоубиства је изразито скочио и у следећих 15 година је остао изразито висок, с преко 30.000 самоубиства годишње⁴. Зашто? Глобализација мења традиционалне вредности – већа је индивидуација, разарање група води у изолацију и самоћу, тешки финансијски услови услед повећане конкуренције међу предузећима и проблеми на послу доводе до здравствених проблема (посебно код мушкараца у средњим и старијим годинама), а све већи проблем постају и самоубиства младих.

Ситуација током прве деценије 21. века је лоша. У односу на развијене земље стопа самоубиства у Јапану је изразито висока: изврши се 25 самоубиства на 100.000 становника, па је Јапан на 8. месту у свету (2010). На високу стопу највише утичу самоубиства средовечних мушкараца од 35 до 65 година, а самоубиство је главни узрок смрти омладине и младих мушкараца и жена у њиховим најважнијим радним годинама. Стопа самоубиства највише зависи од привредне ситуације у земљи (рецесије или економске кризе), која утиче и на незапосленост, финансијске проблеме, дугове, проблеме на послу, а све то носи са собом велику друштвену стигму [Bosc 2010: 1–4].

Очекивања од мушкараца и жена су различита и данас, па различити социо-економски фактори различито делују на њих. Рађено је истраживање за период од 1947. до 2010. године: стопа самоубиства мушкараца је расла, док је стопа код жена била дуготрајно стабилна, уз мале флукутације. Ово показује да социо-економски фактори имају различит утицај на мушкарце и жене у Јапану. Економска и друштвена депривација код једних више него код других изазива стрес, што може довести до развода, лошег здравља, депресије, а све то може да води посредно или непосредно до самоубиства. Отуда је стопа самоубиства код мушкараца увек била већа него код жена у свакој години од 1947. до 2010. године⁵ [Liu *et al.*, 2013: 326–327].

⁴ Услед економске кризе 1998. године, стопа самоубиства између 1997. и 1998. је повећана за 39% [Bosc 2010: 5].

⁵ Код мушкараца стопа је порасла око 1955. године (38,5 самоубиства на 100.000 становника) али је пала убрзо одмах, све до 70-их, када је порасла у осамдесетима уз други скок 1983. године (30,4), да би опет пала почетком 90-их (19,9 1991. године). После 1997. године са 23,2 брзо је порасла на 32,1 1998. године и остала стабилна на том нивоу. Код жена се пораст десио током 50-их година (23,5 1958. године). Од тада постепено пада с малим изменама током 70-их и 80-их, и стабилна је после 1998. године (11,8) [Liu *et al.* 2013: 327].

Током касних 90-их и раних 2000-их, када се десила финансијска криза у Азији, незапосленост и лични банкрот су позитивно повезани са стопом самоубиства код мушкараца. Стопа незапослености је била позитивно повезана са стопом самоубиства мушкараца током целог периода 1947–2010, али ова стопа нема утицај на стопу самоубиства жена. Око половине запослених жена данас има пуновремени посао за разлику од скоро 70% женске радне снаге 1985. године. Такође, жене обично одмах након завршетка школовања почињу да раде полувремене послове, а затим их напуштају због удаје или рађања деце. Зато мање пате од стреса на послу, па их незапосленост чак и штити од самоубиства. Мушки радници су они који добијају премештења, раде прековремено ноћу, раде викендом и празницима – под већим су стресом, јер у Јапану мушкарци и жене деле различити економски терет [Liu et al. 2013: 328–329].

Незапосленост мушкараца узрокована економском рецесијом може да повећа стопу развода и да их доведе до губитка породице. Стога мушкарци пате од двојаког притиска – економског и психичког, што може да их доведе до депресије и самоубиства. С друге стране, жене у већини случајева примају алиментацију након развода. Оне су и чешће повезане са заједницом и суседима и добијају више друштвене подршке током свог слободног времена – због тога развод не стимулише жене да почине самоубиство, него може и да их штити [Liu et al., 2013: 329], што је тврдио и Диркем.

Једна студија из 2003. године показује да је најчешћи метод за извршење самоубиства у Јапану вешање (56,9%), затим скок с висине, утапање, тровање, гушење гасом, скок под воз; итд. Места најчешћих извршења самоубиства су: кућа у којој живи самоубица (49,5%), море, језеро, река, планина, висока зграда, железничка станица, болница итд. Тровање и вешање најчешће се извршавају код куће, утапање у реци и језеру (жене чешће то раде код куће у кади), а помоћу гаса најчешће у аутомобилима. У узрасту од 10 до 19 година најчешћи разлози за самоубиство су школски проблеми за оба пола; у двадесетим годинама су најчешћи проблеми везани за посао и за односе између полова; за мушкарце у тридесетим, четрдесетим и педесетим годинама, то су економски проблеми. Породични, економски и психички проблеми, као и проблеми везани за посао су најчешћи код оних у четрдесетим годинама. Током педесетих и шездесетих година живота болест је најзначајнији разлог за самоубиство међу мушкарцима и женама. Иста студија показује да су 1997. године од укупног броја самоубиства 67% починили мушкарци, а жене 33% [Aihara 2001]⁶.

ФЕНОМЕНИ ВЕЗАНИ ЗА САМОУБИСТВА

Занимљиви су описи типичних феномена везаних за самоубиства у Јапану, из друге половине 20. и с почетка 21. века, који представљају велики друштвени проблем.

⁶ <http://www.medline.ru/monograf/sudmed/a2/3-ltsast-1.shtml>. Приступљено 15. 1. 2015.

Кароџи и *каро-ђисаџу* су облици самоубиства услед прекомерног рада који су утицали на пораст стопе самоубиства међу запосленим мушкарцима. Док је запослење у Јапану било загарантовано за цео живот, запослени су били заштићени ризика од самоубиства. Предузећа су обезбеђивала сигурност запосленима и кад дође до тешкоћа отпуштање се избегавало, а излаз би се налазио у смањењу плата (средином 80-их година). Доживотно запослење, напредовање с годинама службе, систем награђивања, добијање стана од предузећа – све је доводило до интегрисања запослених, па су они у потпуности делили судбину предузећа [Пенге 2009: 53–54]. Тако се у етици рада у промењеном облику одржавала традиција жртвовања која уједињује модерни Јапан.

С растом неизвесности на тржишту рада, у условима повећане конкуренције између компанија, порастао је и број самоубиства мушкараца средњег и старијег животног доба. Дуга економска криза, све веће разлике између традиционалног начина рада и нове стварности, уз нови систем оцењивања на послу само су неки од разлога за самоубиства узрокована прекомерним радом. Током 2005. године (већ осам година узастопно) било је више од 30.000 самоубиства годишње, а више од половине их је било узроковано финансијским тешкоћама као што су незапосленост и дугови, што је погађало највише запослене мушкарце. Незапосленост је најзначајнији фактор који доприноси менталним поремећајима, смрти услед болести срца и самоубиству [Kawanishi 2008: 61–62].

Стопа самоубиства мушкараца у зрелим годинама почела је да расте почетком 1990-их година. Многи од њих су припадали генерацији која се жртвовала за добробит предузећа. На овај начин након војног слома после Другог светског рата, јапанска је привреда постала друга по снази на свету. Генерација која је изградила напредну економију била је јака и енергична на послу, али када су везе с послом почеле да слабе и пропадају, показала се изразито осетљивом. Потпуно посвећеног послу, Јапанца, након губитка радног идентитета тоне у депресију. Он понекад наставља да ради без обзира на околности, све док не умре, а тај феномен се у Јапану назива *кароџи* (смрт узрокована превеликим радом). Такви радници су сматрани „корпоративним ратницима” који су дали своје животе за компанију. Услед превелико акумулираног стреса, радници умиру од срчаног удара или шлога. *Кароџи* се најчешће дешава радницима у њиховим четрдесетим и педесетим годинама. Ово је постало друштвени проблем касних 90-их година. Тада су драстично порасле одштете које су породице преминулих тражиле од њихових предузећа [Kawanishi 2008: 63–65].

С друге стране, јавља се феномен назван *каро-ђисаџу* – самоубиство узроковано превише стресним условима рада. То је проблем који утиче и на особе у двадесетим, као и на особе у шездесетим годинама, али је доминантно проблем мушкараца, јер је мањи процент жена које имају посао с пуним радним временом. Екстремно дуги сати рада, мали број нерадних дана или потпуно одсуство нерадних дана, као и тешки радни задаци, узрокују да радници буду оптерећени превеликом одговорношћу (физичком и психичком), и зато су под изузетним стресом да постигну

веома тешке циљеве. Стога, пре него што умру од срчаног удара, код ових људи се развија депресија која их води до самоубиства. За разумевање ове појаве важан податак је да често особа која себи одузима живот, криви себе што није била способна да испуни одређена очекивања на послу. Њихове опроштајне поруке су пуне извињења и жаљења што су изазвали невоље својим породицама и компанији. Ове особе не увиђају да је компанија крива за њихову ситуацију и не осећају бес према одговорнима у компанији, који су сноси одговорност што су ове особе доведене до самоубиства [Kawanishi 2008: 65].

По Диркемовој типологији, *кароши* спада у аномијска самоубиства: они настављају напорно да раде, јер ако би изгубили посао, упали би у стање аномије коју не би могли да издрже – не би могли да се прилагоде на нову стварност или да поднесу конфузију коју доноси губитак посла што би можда довело до самоубиства. Зато они настављају да раде док не изгубе сву снагу [Kawanishi 2008: 66]. С друге стране *каро-ђисацу* представља облик алтруистичког самоубиства – чињеница је да многи мушкарци који га почине криве себе што нису могли да испуне дужности и очекивања на послу.

Многи радници добровољно сами преузимају више посла, који их доводи до губитка психичке равнотеже. То су обично радници за пример – предани, поуздани, који имају јак осећај дужности и одговорности. Већина њих свесна је да раде превише (смањују сате спавања и слободног времена), али то настављају, упркос упозорењима ближњих. Веома су предани послу пошто су личност радника, начин мишљења и став од изузетне важности у Јапану. Једна од најважнијих и најпоштованијих радних особина у Јапану је добар став према сарадњи с другима – вољно и искрено залагање да раде с колегама и помажу им. Ако радник добровољно преузима више посла тј. више обавеза него што је потребно, посебно ако на такав начин помаже својим колагама, више је цењен на послу. Стога ће особа која своје пословне задатке завршава на време и постиже добре радне резултате бити више цењена ако покаже претходно поменуте карактеристике. Замераће се раднику ако покаже понашање окренуто ка себи и несарадњу с другима у својој радној групи [Kawanishi 2008: 67–68].

Међутим, глобализација је утицала на привреду Јапана тако што је створила велики притисак на јапанске послодавце да смање радне трошкове да би се успешније такмичили с растућим привредама као што је кинеска и економије других земаља Азије и света. Људи се запошљавају преко безусловних, привремених уговора, што представља начин да се смање трошкови. Уведен је и нови евалуациони систем који оцењује постигнућа, за разлику од старог система који је плате одређивао на основу дужине боравка у предузећу. Из тог разлога радници осећају већи притисак да спроведу тражене резултате, па често заврше радећи напорније уз дуже радно време.

Следећи велики и забрињавајући проблем представљају самоубиства деце и омладине. Самоубиства адолесцената у Јапану најчешће су узрокована проблемима везаним за школу – *булинџ* (вршњачко злостављање) и

испитни стрес. Јапан има водећу место у свету по броју самоубистава везаних за школу за узраст од 15 до 19 година – око 300 самоубистава годишње. До средине 70-их година прошлог века Јапан је био земља у чијим школама готово да није било насиља. Насиље у школи постало је доминантан проблем током 80-их година. Два феномена јављају се почетком 80-их: 1. школско насиље, и 2. злостављање тј. *булинг* (*bullying*, или на јапанском *иђиме*). Године 1985. 68,8% ученика ниже средње школе⁷ пријавило је да је било злостављано. Као последица тога, створио се велики број ученика који изостају из школе што је постало веома раширен феномен [Arthur 1991: 48–50].

Стопа самоубистава тинејџера у Јапану дуги низ година била је највиша у свету. Притисак који ствара превише захтевни образовни систем узрокује многе од ових самоубистава. Јапанска деца проводе 12 година детињства припремајући се за пријемни испит – нечија цела будућа каријера зависи од успеха на пријемном испиту за факултет. Деца похађају додатне школе, приватне часове, жртвују време за спавање ради учења – и све то почиње крајем основне школе и наставља се док ученик не буде примљен на факултет за који се припремао. Овај припремни период назива се *ђукен ђиџоку* (*examination hell* – испитни пакао) и често је продужен на најмање још годину дана учења тј. припрема након средње школе и током овог периода ученици су под великим стресом. Због тога било какав додатни стрес (узрокован *булингом* или неуклапањем у групу) обично је довољан да ученика доведе до ситуације да више не може да поднесе притисак. Иако пуно ученика није способно да упише најбоље школе, они често криве себе за неуспех и желе себи да одузму живот, јер осећају да су изневерили себе или своје родитеље и да је време њихових припрема за студије било узалудно [Peaslee 2011: 21–22].

Показало се да је код 91% јапанских ученика који су починили самоубиство између 2004. и 2007. године један од главних разлога наведен проблем везан за школу – углавном булинг⁸ [Peaslee 2011: 3]. Булинг, пораст самоубистава тинејџера, одустајање од школовања, као и све чешће понашања код младих које наликује на понашање „пустињака”, убрзано су порасли у последњих неколико деценија у Јапану.

Може се приметити да се уобичајена дефиниција булинга разликује од дефиниције заступљене у Јапану. Особа је злостављана (*bullied*) када је изложена негативним акцијама од стране једне или више особа (уколико се понавља током времена) и када има тешкоћа да се одбрани. Јапанска дефиниција злостављања (*иђиме*) је оштрија – *иђиме* је врста агресивног понашања којим неко ко има доминантну позицију у групној интеракцији ствара психичку и/или физичку патњу другој особи унутар групе [Peaslee 2011: 3–4]. Углавном представља групно злостављање појединца који се издваја из средине због неке своје карактеристике, а жртви обично другови не помажу када је злостављана, да и сами не би постали жртве *булинга*

⁷ У Јапану основна школа траје 6 година, нижа средња 3 године, виша средња школа 3 године а факултет траје 4 године.

⁸ Мада многи ученици доживљавају *булинг* али не извршавају самоубиство.

[Peaslee 2011: 14]. У Јапану су конформизам и групни идентитет веома важни, па неслагање с вршњацима у школи и *булинџ* представљају велики проблем и стрес ученицима.

Пошто наставници често добијају лоше оцене или губе бонусе ако пријаве случај *булинџа* у својој учионици, многи од њих се одлучују да лажирају своје извештаје – зато се и не може добити права слика о булингу у школама у Јапану, иако се у последње време траже решења и више о томе прича, посебно у медијима. Наставници могу да буду и кажњени – јер се не гледа с одобравањем на професоре који „дозволе” да се у њиховој учионици деси неки инцидент. Зато често игноришу *булинџ* иако су га свесни, па га тиме на пасиван начин охрабрују [Peaslee 2011: 6, 18].

Ученици немају коме да се обрате за помоћ. Професори, родитељи и други ученици често кривицу сваљују на жртву *булинџа* пре него на злостављача, а новине и телевизија обично криве и једне и друге – неизговорено је, али се верује у следеће: „ако је твоје дете нормално – неће бити ни жртва ни злостављач” [Peaslee 2011: 28]. Уствари, професори и родитељи имају само на уму најбољи интерес за жртве, јер схватају проблем и покушавају да објасне деци да је то нешто с чим морају да се суоче, пошто су деца обично злостављана због проблема који не може да се реши⁹. Ово жртве ипак схватају као мањак подршке, што их може одвести у депресију, а која опет их може довести до жеље за самоубиством као решењем. Један од циљева је и посредно кажњавање оних које су им узроковали бол [Peaslee 2011: 27–29]. Методе самоубиства јапанских адолесцената су веома фаталне за оба пола (скок са зграде, под воз, вешање...). Младићи два пута чешће изврше самоубиство од девојака. *Булинџ* представља главни разлог самоубиства у Јапану код адолесцената [Peaslee 2011: 18, 10].

Самоубиство није једини одговор на *булинџ* и притисак због школских обавеза и пријемних испита. Осим повећане стопе самоубиства адолесцената у Јапану, расте и стопа изостајања из школе, као и појава названа *хики-комори*, облик изолованости (*withdrawal syndrome*) када родитељи својој деци омогућавају начин живота у којем њихова деца никад не морају да напусте кућу или своју собу. Они, стога, траже утеху на интернету, где могу да буду анонимни и где не могу бити жртве уобичајеног друштвеног притиска [Peaslee 2011: 30]. Међутим, ово може да доведе до новог феномена – уговореног групног самоубиства¹⁰ преко интернета, који се склапа са странцима – интернет пактови о самоубиству (*internet suicide pacts*). Разлози за ова самоубиства, која су заступљена међу адолесцентима и младима облици су егзистенцијалне патње: губитак вредности живота (*икиџаи*), дубока усамљеност и недостатак повезаности с другима [Oza-va-de Silva 2008: 520].

⁹ На пример: ако је дете постало мета злостављања јер је ниже од просека, треба да схвати да је то нешто што се не може променити, и да постоји шанса да ће бити малтретирано до краја школовања, па треба да се суочи с тим да не може ништа да се промени.

¹⁰ Термин *suicide pact* (назива се такође и *шинђу*) односи се на договор између две или више особа да уму заједно или отприлике у исто време. Обично су склопљени између појединаца који су у блиској личној вези (блиски пријатељи или љубавници) а разлози су веома лични.

Хикикомори чине више од једног милиона Јапанаца који су престали да иду у школу или на посао дуже од шест месеци (али у многим случајевима и неколико година, чак и више од десет). Они остају код куће, никад је не напуштају, а понекад не напуштају чак ни своју собу. Током 80-их година прошлог века то су били људи који су патили од шизофреније или депресије. Дана они немају психичких проблема, већ имају тешкоћа да комуницирају с другима и бирају да остану код куће. Упркос мањку друштвених вештина, они успевају да развију емотивну блискост с другима преко интернета. Ни – интернет пактови о самоубиству ни *хикикомори* не могу се објаснити економском рецесијом [Ozava-de Silva 2008: 524].

Прва веза између интернета и самоубиства нађена је 1998. године када је двадесетседмогодишњи мушкарац направио сајт *The counseling office of dr. Kiriko*, уз помоћ којег је снабдео цијанидом шесторо људи који су желели да изврше самоубиство, од којих је једна жена у томе успела. Први широко познат случај који је забринуо јавност десио се у фебруару 2003. када су се један човек и две жене убили у хотелској соби уз помоћ гаса. Након овог случаја забележен је низ пактова-самоубиства који су користили исти метод. То је постао популаран метод да се почини самоубиство (у групи), јер је најбезболнији и „најудобнији”¹¹. У октобру 2000. године објављено је да постоји 40.000 јапанских сајтова за самоубиство, од којих је 150 било посвећено томе „како извршити самоубиство”. Године 2006, ако се унесе реч „самоубиство” на јапанском, интернет претраживач Google понуди 3.140.000 сајтова. Од 2006. године забрањено је на овим сајтовима остављати бројеве телефона, адресе и време и место организације самоубиства – у супротном би одмах били избрисани од стране модератора сајта, што раније није био случај [Ozava-de Silva 2008: 525–526].

Они који посећују ове сајтове углавном су млади, у двадесетим годинама или у нижој и вишој средњој школи (14–18 година). Тинејџери се жале на *булинџ* у школи, а неки од њих су и престали да иду у школу. Друге је губитак посла, губитак брачног партнера или добијање тешке болести навело да потраже овакав сајт. Неки тврде да се једноставно осећају празно иако је све у реду с њиховом околином. Најчешће се помиње одсуство смисла у животу и усамљеност, што је повезано с неспособношћу да се комуницира с другима. Ту се открива конфликт: многи који посећују ове сајтове осећају екстремну усамљеност, као и неповерење према другима, а, с друге стране, имају жељу или потребу да умру с другима, да би побегли од бола узрокованог усамљеношћу и одсуством смисла у животу. То желе да ураде у контакту с другом особом или особама, јер би умрети сâм било сувише болно; или се тога плаше, немају довољно храбрости да то ураде сами [Ozava-de Silva 2008: 527–529]. Углавном траже безболну смрт, а умирање с другима им делује као један од начина да се одстрани нека од патњи умирања. Парадоксално је што, иако немају поверења у

¹¹ Године 2004. седморо младих особа убило се на овај начин, у колима, а 2009. године деветоро.

друге и у лошим су односима с људима, склапају договор са странцима да умру заједно – што је чврста веза и захтева поверење.

Поред дуже економске рецесије, социјално и културно окружење у којем су ове младе особе рођене и одрастају такво је да у њима оне осећају недостатак разлога за живот. То је окружење у којем је дошло до промена у структури породице и нестајања традиционалних вредности, што узрокује усамљеност и дубоко отуђење.

ЗАКЉУЧАК

Карактеристика Јапанаца је снажно припадништво групи, колективу, што би требало да их изузетно штити од самоубиства. С друге стране, кад се везе у групи наруше, та јака повезаност, која ствара јак осећај одговорности и дужности, постаје главни разлог избора самоубиства као измишљања, освете, јединог решења или бекства од сурове стварности.

Чини се да постоји историјски континуитет у пракси самоубиства код мушкараца од самураја до самоубиства корпорацијских радника. Али самоубиства адолесцената, чији број забрињавајуће расте у другој половини 20. и почетком 21. века, не уклапају се у тај континуитет зато што су се мотиви за самоубиство променили. Пошто је дуго био изолован од утицаја Запада, у Јапану су неговане исте вредности све до пред крај 19. века. Важност припадности групи, безусловно поштовање и оданост старијима – родитељима и надређенима, поштовање и покоравање жене мужу одлике су односа какви су владали у феудалном Јапану. С отварањем својих граница утицају Запада након Меиџи рестаурације, Јапан се полако упознавао с новим облицима понашања и вредностима. Након више од једног века, под утицајем глобализације, и у Јапану су вредности индивидуализма почеле да освајају младе, па се јавља сукоб међу генерацијама. Мотиви за самоубиство старијих генерација и нових разликују се као што се разликују и системи вредности те две групе, а на то су утицале политичке, економске и културне промене у савременом свету.

Савремени Јапанци, који се убијају због економских и егзистенцијалних проблема, то раде из одговорности, као и из очаја, што није постојало као мотив у старом Јапану. Током времена, уз друштвени напредак и кризе у друштву, дешавају се промене у економској и породичној структури које утичу на промене у систему вредности, што се одражава на промене у мотивима за самоубиство.

У модерном добу жене су боље заштићене од ризика самоубиства у односу на мушкарце, али што се тиче економске ситуације нису с њима у истој позицији. Многе жене немају могућност да раде одговорне и високо плаћене послове с пуним радним временом. С друге стране, то значи да нису оптерећене послом и стресом повезаним с њим, у мери у којој су то мушкарци. Жене су мање од мушкараца оптерећене теретом финансијске одговорности, јер често у породици оне не доносе главни извор прихода. Зато главни терет прелази на њихове мужеве, који знатно чешће врше самоубиство.

По броју самоубистава, као и у много чему другом, мушкарци и жене у јапанском друштву никада нису били једнаки. Мушкарци су у модерном добу заступљенији на тржишту рада, а како су патријархалне вредности ипак и даље јаке, то утиче да мушкарци и жене имају различите (очекиване) улоге у друштву, што представља заштитни фактор за жене. Стога мушкарци извршавају два до три пута чешће самоубиство од жена. Без обзира на то да ли су живели у феудалном или живе у модерном добу, и без обзира на промене у вредностима, већој индивидуализацији и либерализацији оба пола, већој еманципацији жене у 20. веку, главне патријархалне вредности су опстале у Јапану и чине да жене буду заштићеније од самоубиства од мушкараца. С друге стране, настала конфузија старих и нових вредности, утиче негативно на савремену омладину, која данас чини старосну групу која је у највећем ризику од самоубиства.

Занимљиво је да су погледи на самоубиство и мотиви за њега углавном остали непромењени током дугог феудалног периода (скоро осам векова). Обично је став према самоубиству био толерантан (дивљење према самоубиству самураја), док је ситуација била супротна на Западу. Савремено доба, посредством глобализације, приближило је Јапан остатку света, чинећи да тај страни свет утиче на поглед и мотиве за самоубиство почетком 21. века. Расте забринутост, као и труд да се смање стопе, посебно када су у питању самоубиства младих, чији раст представља главни показатељ кризе у друштву. Толерантни поглед на самоубиство из прошлости сада отежава борбу против нових типова самоубиства у савременом Јапану.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Историја Јајана (2008). Из Коданшине илустроване „Енциклопедије Јапана”. Предговор: Ген Итасака. Београд: Завод за уџбенике.

Јовић Ђаловић, Марина (2010). Основне етичке норме јапанског друштва. *Зборник радова: Међународна научна конференција Еџика у науци и култури*. Београд: Филолошки факултет Универзитета.

Пенге, Морис (2009). *Добровољна смрт у Јајану* (превела с француског Јелена Стакић). Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Arthur, Linda L. Do or die: school violence, teenage suicide, and educational pressure in Japan. *Yearbook of the American Reading Forum*, Volume XI, 1991.

Benedict, Ruth (2005). *The chrysanthemum and the sword: patterns of Japanese culture*. Boston, New York: Houghton Mifflin.

Bosc, Nikolas (2010). *Suicide in Japan: current status*. The centre for psychological studies in Tokyo.

Dirkem, Emil (1997). *Samoubistvo* (prevod s francuskog Borislav R. Radović). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Frederik, Luj (2008). *Svakodnevni život u Japanu u doba samuraja: 1185–1603* (preveli s engleskog Danilo Egelja, Žarko Radovanov). Beograd: Utopija.

Kawanishi, Yuko (2008). On karo-jisatsu (Suicide by overwork). *International Journal of Mental Health*, XXXVII, № 1.

- Liu, Yan; Ying Zhang, Y. T. Cho, Yoshihide Obayashi, Asuna Arai and Hiko Tamashiro (2013). Gender differences of suicide in Japan, 1947–2010, *Journal of Affective Disorders*, 151.
- Minoa, Žorž (2008). *Istorija samoubistva: dobrovoljna smrt u zapadnom društvu* (s francuskog prevela Olja Petronić). Novi Sad: Mediterran publishing.
- Nitobe, Inazo (1984). *Bušido: kodeks samuraja* (prevod, predgovor i napomene Borislav Stanić). Beograd: B. Stanić.
- Ozava-de Silva, Chikako (2008). To lonely to die alone: Internet suicide pacts and existential suffering in Japan, *Culture, Medicine and Psychiatry*, Springer Science+Business Media.
- Peaslee, Erica (2011). Adolescent suicide in Japan: the fatal effects of ijime. Pittsburgh: Carnegie Melon University.
- Šantić, Vojin (1961). *Japan*. Beograd: Kultura.
- Japan uzduž i popreko* (1995). (Prevela Marija Vojvodić). Podgorica: Unireks.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Aihara, Mariko and Hitsunori Aihara (2001). Studies on suicide among Japanese. Tartu: Proceeding of the 4th Congress of BMLA. 2001. Доступно на:
<<http://www.medline.ru/monograf/sudmed/a2/3-ltsast-1.shtml>> Приступљено: 29. 9. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SUICIDE IN JAPAN

by

SVETLANA LAZIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
azra_cohen@hotmail.com

SUMMARY: This paper presents cultural and historical circumstances, different causes and methods of suicide in modern Japan. In this country, belonging to a group has always been an imperative, a national cultural characteristic that have been passed down through upbringing over the centuries, and it is still powerful today, despite modernization and individualization. A strong affiliation to a group protects individuals against the risk of suicide if a problem occurs in the group: weakening or termination of a relationship, when an individual is left alone, exposed to problems he/she can not cope with outside the group. Samurai, warriors from feudal times, considered suicide a reasonable and honorable act, and because of that in Japan today there is a tolerant view of suicide and relatively high suicide rate. In the past, the loss of honor was the main reason for suicide for samurai, which was typical of old Japan. Today, the reasons for suicide, due to globalization, are similar worldwide – existential despair, loss of reason for living, profound loneliness, lack of connection with others, etc. The rate of suicide performed by teenagers in Japan, as well as by corporate employees, is alarming, and this issue will be addressed in this paper.

KEYWORDS: suicide, Japan, *karoshi*, internet suicide pact, *ijime*

ИЗБОРИ ЗА ВЕЛИКУ НАРОДНУ СКУПШТИНУ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1888. ГОДИНЕ

МИРОСЛАВ ПЕШИЋ

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за историју
Ћирила и Методија 2, Ниш, Србија
miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се анализирају избори за Велику народну скупштину 1888. године. Краљевом прокламацијом од 26. октобра 1888. расписани су избори за Велику народну скупштину за 2. децембар, а сазив Скупштине за 13. децембар. Велика уставотворна Скупштина 1888. године била је прва у нововековној српској држави која је сазвана прокламацијом, а не указом с премапотписом владе. Први избори су због нерегуларности били поништени, а краљ Милан је нове заказао за 16. децембар 1888, померивши самим тим сазив Велике народне скупштине за 23. децембар 1888. Велика народна скупштина је на другом редовном заседању од 2. јануара 1889. године огромном већином гласова усвојила нови Устав¹.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велика народна скупштина, избори, Никола Христић, парламентарна владавина, уставотворни одбор, Устав из 1888. године

Уставноправни развитак Србије у 19. веку обележили су Устави из 1835, 1838, 1869. и 1888. године². Сретењски Устав први је српски Устав донет после буне Милете Радојковића, која је имала за циљ ограничавање власти кнеза Милоша и побољшање положаја широких народних маса. Његов значај је у томе што се за њега изборио народ једном буном, што је ограничио власт кнеза, што је увео грађанска права, што је прописао национална обележја земље и што је по први пут одредио положај Народне скупштине [Кандић 1990: 17–18]. Након укидања Сретењског устава дошло је до окупљања једног дела Милошевих противника у неку врсту групације политичких истомишљеника. Опозиција која је имала јаку подршку у народу и из иностранства успела је да издејствује доношење

¹ Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Сви датуми у основном тексту су по новом календару, ако није другачије наглашено.

Устава из 1838. године. Формално посматрано овај Устав је резултат договора Турске, Русије и Србије, односно њихових представника. Устав је још више ограничио кнежеву власт. Истакнуто место у систему власти добио је Савет од 17 непокретних чланова. Народна скупштина се не помиње, јер се ранији портини јавноправни акти не помињу [Љушић 2001: 155–157]. После абдикације Милоша Обреновића јуна 1839. године може се слободно рећи да су се први пут у Србији појавиле династичке политичке групације (присталице Александра Карађорђевића, Михаила Обреновића и кнеза Милоша). Двојица Намесника (Аврам Петронијевић и Тома Вучић Перишић) залагала су се за одржавање и поштовање тзв. Турског устава из 1838. године, те су због тога узели назив Уставобранитељи [Јанковић 1997: 40–42].

Идеолошки посматрано, иницијатори оснивања свих политичких странака у Србији били су млади интелектуалци који су се школовали у иностранству. Прве знаке либерализма у Србији налазимо у оснивању и раду Дружине младежи србске (1848–1851). У Дружини су се све више чули гласови за либерално-демократским преображајем државе. Јеврем Грујић је у издању Дружине *Невен-слоџе* објавио чланак за који се може рећи да је прва декларација либерализма у Србији, тј. први корак у стварању будуће Либералне странке, клица програма Уједињене омладине српске. Идеологију политичког либерализма донели су у Србију млади образовани људи који су студирали на Западу: Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Стојан Бошковић, Филип Христић, Ђорђе Ценић и други који су је објавили и захтевали увођење либерално-демократских идеја још за време Петровске скупштине 1848. године. Посебно су указали на потребу да се за време заседања Народне скупштине у Крагујевцу 1848. године већа пажња обрати на слободу штампе, слободу наставе, повећање плата наставницима и да се Скупштина што чешће сазива а не као до тада да се расправља само о локалним и пореским питањима [Скерлић 1906: 29–30]. У том периоду појавиле су се прве клице сукоба између два идеолошки супростављена табора: конзервативаца и првих либерала. Док су либерали захтевали увођење политичких слобода у Кнежевини Србији, дотле су конзервативци били поборници владавине путем декрета и наредба, тј. полицијско-бирокупске државе. Њихове разлике су временом постале толико суштинске да су се тешко могле превазићи у будућности. Догађаји из 1848. године су у извесном смислу допринели даљем идеолошко-политичком развоју Србији у 19. веку [Јанковић 1997: 45–48]. Тек са Светоандрејском скупштином 1858. године започео је српски грађански препород. За време њеног заседања коначно су се искристалисале две политичке групације – либерали и конзервативци. У унутрашњој политици Странка Светоандрејске скупштине, како су се тада називали либерали, залагала се за редовно сазивање Народне скупштине, слободу штампе, политичку одговорност министара и друга грађанска права, а у спољној политици су били против страног мешања у унутрашње ствари Кнежевине Србије [Јовановић 1863: 22–24; Крстић и Љушић 1991: 17–20]. Период од 1858. до 1869. године представља у по-

литичкој историји Србије време рађања представничког система у српкој држави. Упркос томе што новим уставом није заведен парламентарни режим владавине, установа Народне скупштине добила је већи политички значај у односу на раније Скупштине, јер се бирала сваке треће године, састајала једном годишње и по први пут добила право да учествује у доношењу закона.

Увођењем представничког система у Србији Уставом из 1869. године створени су нужни политички предуслови за организовање модерних политичких странака. Редовни политички избори и учешће Народне скупштине у процесу доношења закона утицали су на лакше повезивање политичких истомишљеника с њиховим политичким лидерима, којима је приликом избора било важно да успоставе што чвршће односе са својим бирачима. Околност да су се скупштински избори одржавали сваке треће године, а Скупштина састајала сваке године, допринела је јачању политичко-страначких борби у држави, пошто су у Народну скупштину постепено почели да улазе напреднији слојеви друштва, посланици који су утицали на интензивирање политичког живота [Јанковић 1997: 131]. После ступања на снагу Устава из 1869. године либерали се окупљају под вођством Јована Ристића, а нешто касније долази да окупљања опозиционих младоконзервативаца. У исто време појавила се трећа политичка групација – присталице и следбеници Светозара Марковића. Младоконзервативци су водили порекло од уставобранитељских конзервативаца. За разлику од њих, група младоконзервативних политичара била је надахнута либерално-демократским идејама, тј. њихов конзервативизам био је у знатној мери „разблажен либерализмом” [Драгнић 1989: 78; Крестић и Љушић 1991: 109]. Јован Ристић у тренутку када је постао намесник, није припадао ни конзервативцима ни либералима. За време Светоандрејске скупштине 1858. заступао је умерени, десни либерализам, јер је сматрао да је полицијско-бирокупатски режим кнеза Михаила Обреновића постао толико непопуларан да га само одређене реформе могу спасити. Неслагање с постојећом политиком режима кнеза Михаила је Ристићу обезбедило популарност међу либералном интелигенцијом, без обзира на то што га убеђени либерали Јеврем Грујић, Владимир Јовановић и Милован Јанковић никада нису доживљавали као свог истомишљеника [Бешлин 2005: 650]. Ристић је имао намеру да изведе само оне реформе које не би угрозиле бирократију, тј. њен монопол у управљању државом. Дакле, он је политичке реформе доживљавао као средство за очување власти, које треба примењивати само у крајњој нужди, без извођења корених промена [Деспотовић 2008: 100]. Када је у питању Либерална странка треба указати на јасну разлику између светоандрејских либерала и оних либерала који су се за време Намесништва окупили под вођством Јована Ристића. Светоандрејски либерали нису представљали матицу касније образоване Либералне странке на челу с Јованом Ристићем чије зачетке налазимо тек за време Намесништва 1868–1872. године. Организоване политичке стране се нису појавиле одмах по доношењу Намесничког устава иако је он гарантовао низ политичких права и слобода неопходних за појаву по-

литичких странака, као што су право гласа, слобода мисли и изражавања и слобода штампе. Поставља се питање зашто до тога није дошло? Одговор треба потражити у намери Намесништва као и касније кнеза Милана Обреновића да на разне начине онемогуће образовање политичких странака. У ситуацији када је Намеснички режим био ближи конзервативним, него либералним идејама тешко се могло говорити о организованим политичким странкама. Непостојање страначке дисциплине и изражених политичких програма неповољно су утицали на појаву модерних политичких странака [Јанковић 1997: 151–152].

Скупштински избори од октобра 1874. године имали су велики значај за историју политичких странака у Србији. После ових избора у Скупштини се појавило неколико политичких групација: Светоандрејски либерали предвођени од стране Јеврема Грујића, Ристићеви либерали, конзервативци Јована Мариновића, зачеци младоконзервативаца и народњака будућих радикала. Посебно се у Скупштини истакла политичка групација окупљена око Адама Богосављевића и Милије Миловановића. Опозициони посланици у Народној скупштини 1874. године на челу с Адамом Богосављевићем следили су идеје Светозара Марковића. Осим Пере Велимировића и Николе Пашића један од најближих пријатеља Светозара Марковића на Великој школи био је Адам Богосављевић. Скупштинска опозиција у Народној скупштини 1874/5. и 1875/6. имала је подлогу у идеологији Светозара Марковића [Јовановић 1990а: 204–205]. Процес организовања политичких странака убрзали су млади интелектуалци окупљени око листа *Видело*, повезани с народњацима у Народној скупштини. Почетком 1881. године појавиле су се савремене организоване политичке странке у Србији: Народна радикална, Напредна и Либерална странка. До тог периода посланици у Народној скупштини углавном су наступали индивидуално, а после 1881. године иступају у складу са страначким програмом, поштујући партијску дисциплину [Јанковић 1997: 207].

Главна обележје политичког живота у Србији осамдесетих година 19. века састојало се у огорченој борби између радикала и напредњака у којој се на страни напредњака ангажовао и краљ Милан Обреновић. Краљ је активно учествовао у партијским борбама, као да није био српски краљ, већ члан Главног одбора странке. Он је био главна сметња што радикали, иако већ 1882–1883. најбројнији у народу, нису успели ни тада, ни годинама потом да дођу на власт, него су дуго времена били прогањани. Чврсто решен да онемогући радикализам у Србији, краљ Милан је све више показивао отпор према либералним реформама и све већу приврженост увођењу личног режима. Тимочка буна се може сматрати важном прекретницом у владавини краља Милана Обреновића. Убрзо је његово „слободоумље” из 1880. године престало, знатно је пооштрен Закон о штампи и умањена слобода штампе, да би се како се наводи у Указу онемогућило даље уношење растројства противног државном реду и јединству. Такође је обустављен Закон о зборовима и удружењима из априла 1881. године, који је онемогућио стварање локалне страначке инфраструктуре. У ситуацији када су после Тимочке буне многи радикалски прваци били осуђени

на вишегодишњу робију, а страначки вођа Никола Пашић био у емиграцији, међу радикалима у земљи, укључујући и оне у затвору постепено је сазревала свест о томе да је споразум с круном неопходан. Споразум с радикалима иницирао је краљ Милан како би ојачао лични положај, нарушен у рату с Бугарском. Иако жељни власти, радикали су одбили Краљеву понуду на збору одржаном у Нишу почетком 1886. године. Радикалски прваци су уместо споразума с напредњацима потписали споразум с либералима 1887. године. Краљ није имао много могућности, или да радикале пусти на власт и тиме призна пораз или да одступи. Коалициона радикалско-либерална влада је велику пажњу посветила решавању уставног питања. Ова прва коалициона влада у нововековној српској историји због кратког трајања није успела да реши ниједну тачку из свог програма. Слична ситуација је била и с првом хомогеном радикалском владом која није успела да оствари ништа битније од свог програма, јер је била спутавана и онемогућавана од странке краља Милана. Уставном реформом из 1888. године учињен је велики заокрет у политичком и уставном животу Србије. Вишегодишња борба Народне радикалне странке била је крунисана усвајањем овог Устава који је признао принцип владавине већине [Чубриловић 1958: 358–363; Љушић 2001: 196–202].

После оставке Владе Саве Грујића 26. априла 1888. године, краљ Милан је мандат за састав нове владе поверио Николи Христићу у намери да за време његове владе промени Устав и „припреми своју абдикацију” [Ковачевић 2003: 349]. Председник владе и министар унутрашњих дела постао је Никола Христић, министар иностраних дела Чедомиљ Мијатовић, министар правде Ђорђе Р. Пантелић, министар финансија Мита Ракић (до 20. октобра 1888. године), а затим министра финансија заступа Чедомиљ Мијатовић (до 6. марта 1888. године), министар просвете и црквених дела Владан Ђорђевић, министар војске Коста Протић, министар грађевина Михаило Богичевић и заступник министарства народне привреде Владан Ђорђевић [Љушић 2005: 158]. Два дана по формирању владе Никола Христић је распустио Скупштину сазвану за 1887. годину, а 4. маја 1888. године пензионисао је бившег председника владе генерала Саву Грујића [Живановић 1924: 367]. Као разлог за његово пензионисање наводи се Грујићева изјава дописнику листа *Correspondance de l'est* да је аустроугарски посланик био непријатељски расположен према радикалској влади [АС, ПО, к. 82, д. 14]. Нова Влада је сменила већину радикалских чиновника, а на њихово место је довела напредњаке. Указом министра унутрашњих послова од 10. маја 1888. године с положаја среског начелника у Драгачеву смењен је познати радикал Аврам Петровић³. Краљ Милан је поставио Николу Христића за председника владе „имајући у виду задатке” које је помоћу њега најефикасније могао извршити. Изгледа да је рачунао на могућност избијања побуне против његовог режима „пре-

³ У својим *Успоменама* Аврам Петровић наводи да је за време Христићеве владе „настало истеривање и пензионисање свију радикалних чиновника по свима струкама и враћање у службу и унапређивање напредњачких чиновника, а за тим збацивање свију радикалних кметова и намештање напредњачких кметова по целој земљи” [Петровић 1988: 119–121].

ма извештајима агената из Црне Горе, Бугарске и Румуније.” За гушење буне највише му је одговарао Никола Христић „као у време Тимочке буне” [Раденић 1988: 884]. У разговору с бившим председником владе Савом Грујићем 5. јуна 1888. године краљ Милан је оптужио Радикалну странку да је уочи атентата припремала побуну против режима и да је било све спремно да се прво побуни Ужички округ, а да се касније буна прошири и на остале крајеве земље. „Црногорска чета била је дошла до самога плота, но срећом је задржата и опасност је отклоњена чим је за промену Владе сазнала” [РОНБС, Р 510/1, Записи Саве Грујића, 24. мај/5. јун 1888. године]. Краљева одлука да се разведе од Наталије, изискивала је интервенцију бескрупулозног Христића, с обзиром да су се таквој одлуци противили не само страначки прваци, већ и црквени великодостојници. Христић је заједно с министром просвете и црквених дела Владаном Ђорђевићем успео да од тадашњег митрополита Теодосија издејствује да 24. октобра потпише акт развода, а да о томе није консултована надлежна консисторија⁴.

Два дана касније, 26. октобра, Краљ је издао прокламацију којом је расписао изборе за Уставотворну скупштину за 2. децембар, а сазив Велике скупштине за 13. децембар 1888. године⁵. У прокламацији Краљ је истакао своје место у доношењу Устава, подвлачећи да су политичке странке у жару страначких борби заборавиле интерес државе. „Даља борба партијска може само створити нових и жалосних призора каквих је од почетка овога века било и сувише.” За доношење новог Устава потребно је да се обуставе страначке борбе у Народној скупштини „и да се приступи здравим реформама по свима пољима јавнога и државнога живота.” Краљ је апеловао на политичке партије да му помогну у доношењу новог Устава „који ће гаранцијама за рад осигурати уживање већих и ширих политичких и грађанских слобода” [*Српске новине*, бр. 225, 14/26. октобар 1888; Живановић 1924: 372–373; Стојичић 1980: 235]. Први пут у историји нововековне српске државе Скупштина је сазвана прокламацијом, а не указом с премапотписом председника владе. Краљев потез није био у складу са законом⁶. Према члану 76 Устава из 1869. године владар је имао право да сазове Скупштину, али не прокламацијом већ указом на предлог председника Министарског савета [Крстић 2007: 45]. Краљ Милан је 27. октобра 1888. упутио писмо председнику владе Николи Христићу у коме је ближе одредио циљ и начин израде нацрта Устава и уједно именовао чланове Уставотворног одбора. У одбору су били заступљени представници свих политичких странака, али и „људи који су велики део свога

⁴ Детаљније о брачном спору краља Милана и краљице Наталије видети у: [Рајић 2003: 53–71; Јовановић 1990: 335–344].

⁵ Никола Крстић је у свом *Дневнику* поводом краљеве прокламације од 14/26. октобра 1888. године забележио да су се рано ујутру око осам сати растрчали „по вароши жандарми, прикивајући на зидове краљеву прокламацију да се на дан 20. новембра ове године изабере по свој земљи посланици за Велику народну скупштину због ревизије Устава, а сама Скупштина да се састане на дан 1. децембра текуће године” [Крстић 2007: 44].

⁶ Чланом 100 Устава из 1869. године било је прописано да „сваки акт у државним делима, који Књаз потписује, мора бити противподписан од дотичног министра” [Стојичић 2002: 200].

живота посветили јавном или политичком раду, јер је било потребно да и они у овој прилици изнесу и искажу своје мисли, поцрпане било из науке било из искуства. Воља моја није да се у том одбору решава већином гласова, већ да се јасно обележе разна политичка гледишта па да се путем компромиса постигне споразум, коме се од родољубивости политичких странака надам.” За себе је задржао место председника Одбора, док је за потпредседнике поставио либерала Јована Ристића, напредњака Милутина Гарашанина и радикала Саву Грујића [АС, ЈА, бр 8; Живановић 1924: 373–374; Стојичић 1980: 235]. Да би се олакшао рад на доношењу новог устава, влада Николе Христића је 29. октобра 1888. године предложила Краљу на потврду имена секретара Уставотворног одбора: Јована Ђају, начелника просветног одељења министарства просвете и црквених дела, Стојана Протића, секретара министарства унутрашњих дела у оставци, Живојина Симића, професора учитељске школе, Манојла Ђорђевића Призренца, шефа пресбириа, Николу С. Јовановића Американца, деловођу општине вароши Београд, Ђоку Ж. Ђорђевића, професора Велике школе, Милована Миловановића, професора Велике школе, Андру Ђорђевића, професора Велике школе. Краљ Милан је следећег дана, 30. октобра потврдио још четворицу секретара Уставотворног одбора: Панту Савића, секретара Државног савета, Живана Живановића, директора и професора Пиротске гимназије, Љубомира Каљевића, професора Учитељске школе у Београду и Рашу Милошевића, секретара министарства финансија [АС, ПО, к. 82, д. 15]. Живан Живановић наводи да је Уставотворни одбор „са своја 82 члана, 3 потпредседника и 12 секретара, формално личио на један мали парламент с Краљем председником” [Живановић 1924: 375].

На првој седници Уставотворног одбора 3. новембра 1888. године, Краљ је захтевао да седнице Одбора буду тајне и да се о раду Одбора ништа не износи у јавност. Члановима одбора била је загарантована слобода говора. Без обзира на захтев појединих чланова одбора да се изврши допуна и измена појединих чланова Устава из 1869. године одлучено је да се приступи доношењу потпуно новог Устава. За израду нацрта Устава изабран је ужи Уставотворни одбор, који је бројао 12 чланова и три секретара. У Одбор су поред тројице потпредседника ушли следећи чланови: Радивоје Милојковић, Стојан Бошковић, Јован Авакумовић, Милан Кујунџић, Марко Стојановић, Михаило Павловић, Пера Велимировић, Риста Поповић и Михаило Кр. Ђорђевић. За секретаре Одбора су изабрани: Живан Живановић, Живојин Симић и Милован Миловановић [Живановић 1924: 376; Продановић 1936: 283].

У вези избора за Велику народну скупштину председник Владе Никола Христић је 8. новембра 1888. године издао распис свим окружним начелницима у којем је дао упутства „која се тичу радње тих власти, и задаћи њиховој за време избора у цели, да се они правилно изврше”. У распису су се позивали окружни начелници да воде рачуна о слободи избора, тј. да „избор народних посланика буде потпуни израз слободно изражене народне воље.” Посебно је интересантна чињеница да један полицијско-бирокуратски чиновник наређује начелницима да се не мешају

у изборе „избегавајући све оно, што би носило карактер утицања на овакав или онакав исход избора” [АС, ПО, к. 117, д. 58; Рајић 2003: 82–83]. Локалне напредњачке власти упркос наредби председника Владе мешале су се у изборе у намери да избегну изборни пораз⁷. Избори за Велику народну скупштину спроведени су по изборном Закону из 1870. године. По овом закону бирачко право је имао сваки српски грађанин старији од 21 године који је плаћао 15 динара годишњег пореза. У срезovima су избори били посредни, тј. прво су се бирали повереници који су касније бирали посланике, а у окружним варошима посланици су се бирали непосредно. Као доказ да је неко стварно платио порез „могло је послужити и уверење пореског надзорника.” У пракси се дешавало да поједини бирачи у својој општини нису плаћали пун износ годишњег пореза од 15 динара, али су на имања „која су се налазила у другим општинама, плаћали и више од 15 динара непосредне порезе”. У таквој ситуацији да би могли бити уписани у бирачки списак своје општине морали су да имају уверење о плаћеном порезу у другим општинама које им је издавао порески надзорник [Рајић 2003: 82; Ристић 1935: 44].

Уочи избора Либерална странка је одржала партијски збор у Крагујевцу 11. новембра 1888. године. За председника збора изабран је Тодор Туцаковић из Крагујевца, а за секретаре Живан Живановић, секретар Уставотворног одбора, Миливоје Влајић, професор из Ниша и Таса Николајевић, судија из Крагујевца. Посебну пажњу учесници скупа посветили су промени Устава и учешћу странке на предстојећим изборима за Велику народну скупштину. „Општи збор Народно-либералне странке има поверења, да ће они чланови народно-либералне странке, који буду позвани да непосредно суделују у промени уставној, показати сваколику готовост и заузетост, да се обезбеди успех овом великом задатку.” Председник странке Јован Ристић у свом говору истакао је да „Уставу који се сада спрема, може бити суђено, да траје и дуже и да буде меродован и за нас и за нашу децу, и наше деце децу. Свака странка, која буде тежила да у њега унесе своја једнострана начела, огрешила би се о садашњи и о будући нараштај; шта више, могла би се огрешити о своје партијске интересе. /.../ Ми морамо у Устав унети вечна начела истине и правде, сигурности, реда и слободе, који се никада не мењају.” Збор је донео одлуку да Либерална странка учествује на изборима и позвао бираче „да на тим изборима – чија је слобода ујемчена Прокламацијом његовом Величанства краља – употребе своје грађанско право у потпуној снази, и да свима законитим средствима осигурају успех својим повереницима и кандидатима.” На крају је изабран одбор странке са седиштем у Београду, који је имао задатак да руководи предстојећим изборима за Велику народну скупштину [АСАНУ, бр. 14606; Живановић 1924: 378–379]. У Одбор су

⁷ Никола Крстић наводи да је „на неким местима дошло и до боја између бирача и да је било сукоба са влашћу. Пала је и крв на неким местима. /.../ Чује се да су нека четири среска начелника страдала због тога што су се плели у изборе повереника за Велику скупштину” [Крстић 2007: 48–49].

ушли изабрани чланови странке из Београда и повереници из свих крајева земље⁸.

У више срезова приликом избора повереника дошло је до великих нереда који су веома лако могли да се претворе у праве буне. Милан Пироћанац наводи да су се у Прокупљу „један либерал и један радикал похваљали и из револвера убили” и да је због тога вођа либерала Јован Ристић прекинуо односе с радикалима [Пироћанац 2004: 450]. Бугарски дипломатски агент Пентелеј Минчовић забележио је да су се радикали жалили на велике злоупотребе полицијских чиновника, који су фаворизовали напредњачке кандидате [Јовановић 1997: 195]. На злоупотребе власти жалили су се бирачи и у више општина Лесковачког среза. У име сељака Брестовачке општине Лесковачког среза Стојиљко Станковић и Ђорђе Ћирић жалили су се начелнику Нишког округа на изборне неправилности у Општини Брестовац. У жалби се наводи да су кметови сами изабрали поверенике „а када бирачи нису пристали на то” председник општине је распустио збор уз претњу да ће их похапсити уколико се мирно не разиђу својим кућама. Слична ситуација збила се и у Општини Турековац када су сељаци одбили да потврде поверенике изабране од стране сеоских кметова. Бирачи су упутили телеграм краљу Милану у којем су га замолили да образује специјалну комисију која би испитала нерегуларности у вези избора у Турековачкој општини. У телеграму се наводи да је срески начелник Стефановић распустио збор и да су жандари по његовом наређењу тукли бираче који су одбили да се разиђу. Тиме је како се наводи у телеграму „власт најдрскије погазила не само закон, већ и твоју владарску реч.” Телеграм је потписало 72 житеља Општине Турековац међу којима се посебно истицао Трајко Стоиљковић из села Винарца. Окружни начелник у Нишу је у извештају министру унутрашњих дела Николи Христићу за нереде у Турековачкој општини оптужио бившег радикалског посланика Трајка Стоиљковића који није хтео да прихвати резултате избора „па је почео одвраћати људе од гласања и подбадати их на жалбу”. Даље се у извештају наводи да никаквих неправилности није

⁸ За чланове Одбора из Београда изабрани су: Јован Ристић, Радивоје Милојковић, Јован Ђ. Авакумовић, Алимпије Васиљевић, Стојан Бошковић, Владислав Вујовић, Крста Станковић, Петар Татић, Јован Бошковић, Јован Крсмановић, Спасоје Стефановић, Петар Јовановић, Марко Марковић, Димитрије Милојковић и Триша Ђорђевић. Из сваког округа изабрана су по два повереника за овај Одбор странке. Александар одбор представљали су: Милосав Радивојевић и Мича Хаци Пешић; Београдски одбор: Анта Нешић и Милован Дамњановић; Ваљевски одбор: Манојло Паневић и Јован Гађевац; Врањски одбор: Томо Јовановић и Деспот Бацевић; Јагодински одбор: Ђока Петровић и Милета Деспотовић; Крајински одбор: Мијаило Петровић и Димитрије Матић; Крагујевачки одбор: Тодор Туцаковић и Милан Николић; Крушевачки одбор: Симо Симић и Петар Катић; Пожаревачки одбор: Александар Николајевић и Стојан Рибарац; Пиротски одбор: Добра Стојановић и Миша Мијаловић; Смедеревски одбор: Тома Дрманић и Михаило Матић; Њупријски округ: Живојин Величковић и Добросав Петковић; Чачански одбор: Петар Николић и Сретен Гадровић; Нишки одбор: Свет. Тутуновић и М. К. Беговић; Топлички одбор: Димитрије Станојевић и Светислав Мановић; Руднички одбор: Панас Миленковић и Милић Ђорђевић; Књажевачки одбор: Риста Милојковић и Алекса Сибиновић; Црноречки одбор: Ђока Генчић и Петар Јовановић; Шабачки одбор: Алекса Бајић и Сава Илић; Ужички одбор: Илија Јокановић и Лека Секулић, и Подрински одбор: Велизар Кундовић и Јосиф Бајамовић [АСАНУ, бр. 14606].

било током гласања и да је од 594 гласача гласало њих 205 [АС, МУД-П, 1888, XXI-173; Рајић 2003: 85–86]. Бирачима Црнотравске општине Властотиначког среза председник није дозволио да гласају, већ је сам изабрао поверенике „необазирајући се на краљеву реч”. У име житеља ове општине Јоргаћ Најдановић и Данило Пејић упутили су жалбу окружном начелнику у Нишу од кога су захтевали да најоштрије казни председника општине. Ништа боља ситуација није била ни у Лесковцу када је срески начелник изабрао поверенике који нису „већином изабрани”. У нередима који су уследили било је и повређених грађана Лесковца [АС, МУД-П, 1888, XXI-173; *Српске новине*, бр. 250, 15/27. новембар 1888. године]. До изборних неправилности дошло је и у Масуричком срезу Врањског округа. Председник Житорађске општине Масуричког среза није објавио дан избора повереника за село Прекодолац, већ је пријавио себе и друге одборнике за изабране поверенике. У име мештана општине Џеп, Тодор Радовановић, Вукашин Крстић и Стеван Милићевић упутили су жалбу министру унутрашњих дела Николи Христићу у којој су навели да је у овој општини погажена изборна воља грађана и да су изабрани повереници добили једва два или три гласа [АС, МУД-П, 1888, XXI-184]. На јавном збору Либералне и Радикалне странке у Врању одржаном 25. новембра 1888. полиција је забранила страначким првацима да прочитају Краљеву прокламацију од 26. октобра којом се народ позивао „слободно на биралиште”⁹. Најкритичнија ситуација је била у Чачанском округу „упркос томе што је уочи избора” министарство унутрашњих дела као појачање начелству упутило још двадесет жандара. У више изборних општина Драгачевског среза дошло је до нереди. У Општини Гуча није дошло до избора повереника, јер је председник општине због нереди распустио збор. До оштрих сукоба између народа и власти дошло је и у општинама Вирово и Горачић, такође у Драгачевском срезу. Мештани Општине Вирово упутили су молбу краљу Милану у којој су га молили да их узме у заштиту од „незапамћеног насиља полицијских органа и наметнутих народу кметова.” Познати радикалски посланик из Пухова Ранко Тајсић је у писму окружном начелнику у Чачку навео да су у „општини Вировској /.../ жандарми чуда починили. Растерали свет од кућа, једног сељака ранили из пушке, кућу поседнули са стражом својом, тукли свет и још недела починили”. Окружни начелник у Чачку С. Ј. Шурдиловић оптужио је опозиционе прваке у округу да су одговорни за избијање нереди због подстицања сељака на побуну против власти. Да би добио поуздане податке о свим дешавањима у овом округу Христић је послао у Драгачево државног саветника Косту Јовановића да утврди да ли је било изборних неправил-

⁹ Страначки прваци Радикалне и Либералне странке у Врању су 13/25. новембра 1888. године одржали збор на којем су канديدовали своје прваке за посланике Велике народне скупштине. Том приликом су либерали истакли кандидатуру Томе Јовановића и Томе Злајинца, а радикали Ристе Христића и Зафира Михајловића. Председник збора либерал Тома Јовановић је упутио жалбу краљу Милану у којој је навео да је локална власт забранила читање прокламације и да је тиме погазила његову реч „којом се ујемчава слобода избора” [АС, МУД-П, 1888, XXI-173].

ности и да ли су среске власти одговорне за избијање нереда. По обиласку драгачевских општина Јовановићу је било јасно да су извештаји окружног начелника Шурдиловића о великим нередима, пљачкању општинских каса били лажни. Пошто су добили извештај изасланика Јовановића председник Владе и Краљ одлучили су да пониште изборе и закажу нове [АС, МУД-П, 1888, XXI-173; Рајић 2003: 84].

Нереда је било и у Колубарском срезу Београдског округа. У Колубарском срезу бирачи су се жалили „да председници општински намерно одлажу дан избора до последњег тренутка, како бирачима не би остало ни мало времена за жалбу против неправилности.” У Боговађској општини Колубарског среза бирачи су се жалили да је кмет општине изабрао поверенике без знања председника општинског суда, који је касније те изборе поништио. Међутим, у званичном извештају министру унутрашњих дела начелник Колубарског среза је тврдио да је неколико људи предвођених од стране Николе Јовичића из Пепељевца упало у зграду општине и да су том приликом „са голим ножевима принудили персонал општински да ради како му они диктују, да су отели и уништили списак извршеног избора повереничког/.../ и избор повереника извршили под својом управом и да су судницу општинску опколили и држе је у опсади а списак повереника изабраних под својом управом донели и предали среској власти.” Мештани Ариљске општине су се жалили да је председник општине одбио да образује бирачки одбор и да је „из револвера почео пуцати на мирне грађане”. Окружни начелник у Ужицу Драгутин Стаменковић је под изговором да је утајио порез за време савезне владе ухапсио бившег председника Ариљске општине Арсенија Лазаревића. До хапшења је дошло и у Добрињској општини у Пожешком срезу када је због нереда полиција ухапсила неколико лица. „Полиција среза пожешког непрестано затвара прве људе, што су ишли на позив кмета судници, да бирају поверенике.” У Кораћичкој општини у Београдском округу председник општинског суда није објавио дан избора повереника, већ је „по свом ћефу” изабрао своје људе за поверенике. У име житеља општине Јанићије Кузмић обратио се писмом Јовану Ристићу у којем је захтевао од Ристића да употреби свој ауторитет код надлежних органа власти како би се поништио незаконити избор повереника. У Влашанској општини истог округа срески начелник Хаци Поповић је заједно „са своја два пандура и једним жандармом наоружаним растурио збор општине влашанске, који је био сазван за бирање повереника” [АС, МУД-П, 1888, XXI-173; Рајић 2003: 85–86].

Очигледно је да су избори били нерегуларни и да Влада Николе Христића није била способна да спроведе слободне изборе. У таквој ситуацији да би остао доследан прокламацији којом је била загарантована слобода избора, краљ Милан је одлучио да поништи изборе и да закаже нове. Краљевим указом од 28. новембра избори су били поништени и заказани нови за 16. децембар 1888, док је дан сазива Велике народне скупштине померен на 23. децембар [Српске новине, бр. 252, 17/29. новембар 1888. године; Рајић 2003: 87; Живановић 1924: 377–378]. За надгледање

нових избора Краљ је образовао специјалне комисије, тзв. краљевске надзорне комисије, које су биле састављене од три члана – свака партија је делегирала по једног. На седници Уставотворног одбора од 28. новембра страначки прваци су поднели Краљу „листе комесара, који ће представљати партије”. Председник Владе Никола Христић је 29. новембра издао упутство за њихов рад, у којем су комисије имале задатак да провере бирачке спискове, тј. „да се увере да ли су општинске власти ставиле и на углед изложиле спискове лица /.../ која су навршила 21. годину живота, а уз то плаћају годишње непосредне порезе 15 динара, а нису иначе законом лишена права бирача.” Затим су комисије проверавале да ли су локалне власти благовремено обавестиле бираче о дану и месту избора повереника. Чланови комисије су пратили читав изборни процес „од почетка до краја” и сваког дана подносили извештај министру унутрашњих дела о томе да ли су избори у одређеној општини обављени у складу са законом или не [*Српске новине*, бр. 253, 18/30. новембар 1888. године; Рајић 2003: 87].

Комисије су својим присуством отклониле све притиске власти и допринеле да се избори одрже у складу са законом. У извештају члана комисије Либералне странке за Моравички срез Ужичог округа наводи се да су у свим општинама Моравичког среза „избори поереника извршени у највећем реду и миру.” У селу Међуреч у Општини Ивањица одржани су 16. децембра 1888. године избори за посланике Моравичког среза. На изборима је учествовало 26 кандидата, од којих су за народне посланике овог среза изабрани: свештеник Арсеније Прокопијевић из Ивањице који је освојио 171 глас, Пера Стевановић, трговац из Шума 170, Самчо Савић, земљорадник из Свештице 168, Михаило Вуковић, трговац из Равне Горе 160, Јеремија Кушић, трговац из Свештице 145, Вуле Јојић, трговац из Ивањице 138, Станиша Јовановић из Шареника 115 и Игњат Дамњановић, земљорадник са 114 освојена гласа. Кандидат напредњака, председник Косовичке општине је освојио 47 гласова, док је бивши председник Општине Ивањица, Васо Петровић, такође напредњак, освојио један глас [АСАНУ, ЈР, V/2, бр. 3]. Резултати избора су показали да се народ већином гласова изјаснио за радикале¹⁰.

Велика народна скупштина састала се 23. децембра 1888. у Београду. Председник Владе Никола Христић је читањем Краљевог указа, 30. децембра отворио први редовни састанак Велике народне скупштине. Следећим указом, Краљ је издао наређење Влади да упути предлог Устава Скупштини „те да она реши да ли га усваја у целини.” Основан је и Скупштински одбор од 54 члана за претрес нацрта Устава. На састанку посланичког клуба Радикалне странке од 24. децембра већина посланика била је мишљења да би требало за председника изабрати Димитрија Катића, али су се томе успротивили Сава Грујић и Коста Таушановић који су изјавили да „се Катић не допада краљу. /.../ Грујић је говорио да ће краљ распустити Скупштину ако Катића изабере за председника, или клуба, или

¹⁰ Велика народна скупштина је била састављена од: 457 радикала, 94 либерала, 40 посланика „без партијске боје” и само четири напредњака [Рајић 2003: 88].

Скупштине” [Пироћанац 2004: 453; Тодоровић 1983: 216]. У таквој ситуацији за председника Одбора изабран је радикал Јоца Ж. Јовановић, а за известиоце радикал Стојан М. Протић и либерал Стојан Д. Рибарац. Приликом подношења извештаја Скупштини Одбор за претрес предлога Устава се поделио на већину и мањину. Одборска већина од 42 члана гласала је да се нови Устав усвоји без икаквих измена, тј. „онако како је уставним одбором израђен и владом поднешен.” Одборска мањина је истакла да нови Устав „неоспорно има преимућство у поређењу с Уставом старим, али је он ипак пун недостатака који ће знатно кочити правилан развитак нашег државног живота” [Поповић 1939а: 144–145; Живановић 1924: 388–389]. Радикалима који су се противили захтеву краља Милана да се Устав усвоји „од корица до корица” подршку су пружили и студенти. У прогласу упућеном радикалском посланичком клубу студенти су тражили од Радикалне странке да „остане чврста и доследна начелу свога програма да га брани оном љубављу и одважношћу с којом га је и досад бранила – нарочито за последњих десет година. Предлог новог Устава писали су студенти 25. децембра 1888. године „овакав како га је донео уставотворни одбор изгледа нам да би био неподесан за наш друштвени живот, изгледа нам да би пристанак ваш ако би га било на њега косио с радикалним програмом, косио би се с досадашњим радом Радикалне партије” [АС, ПО, к. 100, бр. 58; Тодоровић 1983: 216; Рајић 2003: 92; Шемјакин 2008: 342]. У извештају мањине истакнуто је да предлог новог Устава не гарантује министарску одговорност, тј. да није довољно „упростио и олакшао поступак за оптуживање министара, да не садржи одредбе о народној привреди и да је задржао установу Државног савета „чије су се дужности могле пренети на Народну скупштину, поједина министарства и друге власти” [Јовановић 1900: 54]. Извештај мањине потписала је група радикалских посланика из унутрашњости која је остала доследна старом радикалном програму из 1881. и уставном нацрту странке из 1883. године.¹¹

Велика народна скупштина је на Другом редовном заседању од 2. јануара 1889. године огромном већином гласова усвојила нови Устав. За Устав је гласало 498 посланика, против је било 75, уздржаних троје, док петнаесторо посланика није присуствовали седници [Поповић 1939а: 152; Живановић 1924: 389; Рајић 2003: 93–94]. Краљ Милан је на Трећем редовном заседању ове Скупштине 3. јануара 1889. године потврдио нови Устав. Тако је ступио на снагу један од најслободоумнијих Устава, који је Србија примила „из руку једног конзервативног кабинета на чијем се челу налазио Никола Христић.” Свој потпис на Устав Христић је „третирао као личну жртву престола”. Министре, који су поднели предлог Устава Великој народној скупштини краљ Милан је искористио као посреднике између круне и Скупштине [Љушић 2005: 157].

Устав из 1888. године увео је парламентарну владавину у Србији и пружио чвршће гаранције за политичка права и слободе грађана [Грол

¹¹ Извештај одборске мањине потписали су следећи посланици: Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Јован Јеличић, Пера Максимовић, Никола Николић, Божа Вучковић, Милија Ристић, Арса Прокопијевић, Јаков Милосављевић и Милија Миловановић [Продановић 1936: 303].

1989: 80]. Иако Устав уобичајено почиње нормирањем уставних права и слобода грађана, најпре треба видети која је права добила Народна скупштина и како је регулисан њен однос према владару односно влади. Устав је прописао Обичну и Велику народну Скупштину, која је била два пута већа од Обичне и сазивала се само у одређеним ситуацијама¹². Народну скупштину су чинили посланици, избрани непосредним и тајним гласањем (чл. 78). Бирачко право је имао сваки српски грађанин који је навршио 21 годину живота и плаћао 15 динара непосредног пореза годишње (чл. 85). Дакле, број посланика, који је бирао одређени округ зависио је од укупног броја пореских глава, а не од броја бирача у њему [Милова-новић 1997: 170–171]. За народног посланика могао је бити изабран сваки српски грађанин који је навршио 30 година живота, уживао сва грађанска и политичка права и плаћао најмање 30 динара непосредног пореза годишње (чл. 96). Државни чиновници, ако би били избрани за народне посланике и прихватили мандат, губили би чиновнички положај. Чиновничке положаје заједно с посланичким мандатом задржавали су следећи чиновници: избрани министри, чланови Државног савета, дипломатски представници и генерални конзули, представници и чланови виших и првостепених судова, професори Велике школе, стручних и средњих школа, инжењери и лекари у државној служби, пензионери и чиновници на располагању (чл. 99).

Нови Устав је укинуо владине посланике, а уместо њих је увео тзв. квалификоване посланике, тј. посланике с факултетском дипломом, који су бирани по окрузима заједно с обичним посланицима (чл. 100). Народни посланици су сами бирали председништво Скупштине, што је била новина у односу на Устав из 1869. Председништво су чинили: председник, два потпредседника и седам секретара. За време избора председништва, Скупштином је председавао најстарији народни посланик [Митриновић и Брашић 1939: 114–115; Мајданац 2004: 59]. У погледу законодавне власти краљ и Скупштина су постали равноправни чиниоци. По Уставу из 1869. године право законодавне иницијативе припадало је краљу, који је у „одсуству Скупштине” издавао привремене законе. По новом Уставу посланици су добили право законодавне иницијативе, укључујући и право постављања питања министрима [Јовановић 1990: 347]. Буџетско право Скупштине регулисано је тако што је Народна скупштина одобравала сваке године државни буџет који је важио само за наредну рачунску годину. Уколико би се десило да Скупштина не изгласа нови буџет, онда је имала право да привремено продужи стари буџет, све док нови не буде изгласан. У случају да је Скупштина распуштена, владар је имао право да продужи буџет, али највише за четири месеца. Влада је била дужна да уз буџет поднесе и завршни рачун за прошлу рачунску годину. Тиме је Скупштина вршила надзор над извршењем буџета, што по Уставу из 1869.

¹² Велика народна скупштина се сазивала у следећим околностима: када се решавало о престолу, избору намесника, изменама и допунама у уставу, смањивању или размени неког дела државне територије и када краљ „нађе за потребно да саслуша Велику народну Скупштину” [Стојичић 2002: 198].

није постојало. Поред кривичне уведена је и политичка одговорност министара „као обележје парламентарне владавине.” Министри су истовремено могли бити и народни посланици, што је био знак успостављања одговорности министара пред Скупштином. Дакле, нови Устав је створио две значајне установе на којима се заснивала министарска одговорност: установу премапотписа и могућност спајања „министарског положаја са чланством у парламенту” [Поповић 1939б: 66–67]. Краљ и Народна скупштина имали су право да оптуже ministre: „за издају земље и владоца, за повреду Устава и уставних права српских грађана, за примање мита, за оштећење државе из користољубља и за повреду закона у случајевима, које буде одредио нарочити Закон о министарској одговорности” (чл. 137). Министарска одговорност је застаревала за четири године од тренутка учињеног дела. Без пристанка Народне скупштине, краљ није могао да помилује осуђеног министра [Стојичић 2002: 250].

Скупштинска контрола извршне власти изражавала се у виду постављања министрима питања и интерпелације на шта су министри били у обавези да одговоре у току истог скупштинског сазива. „Контролу своју врше”, говорио је Милован Миловановић „народни представници, управљујући на владу разне интерпелације о њезиној спољној или унутрашњој политици, а поверење своје или неповерење већине народног представништва изјављује гласањем којим се усвајају или одбијају разни владини предлози и којима се повољно или неповољно примају њезини одговори на учињене јој интерпелације” [Миловановић 1997: 262]. Уколико министар не би одговорио на поднету интерпелацију и тиме оправдао свој рад пред скупштинском већином, ова је могла да му изјави неповерење. Поред интерпелације, Скупштина је могла против министара да употреби „јаче средство – одрицање буџета. Остављена без средстава за рад, Влада не би имала куд него да одступи” [Павловић 2010: 108–109].

Краљ је државни поглавар, који представља земљу у иностранству, објављује рат, закључује уговоре о савезу, примирју и миру и саопштава их Народној скупштини „уколико и кад интереси и сигурност земље то допуштају”. Он је и врховни заповедник војске. У погледу законодавства, краљ проглашава и потписује законе. „Никакав закон не може важити докле га краљ не прогласи.” Краљ поставља и разрешава ministre, који за свој рад одговарају њему и Народној скупштини. Краљу је остављено право сазивања, одлагања и распуштања Скупштине „али под Уставом предвиђеним условима и роковима.” Краљев акт о распуштању Народне скупштине морао је да садржи и „наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца и наредбу за сазив Народне скупштине најдаље за три месеца од дана распушта” [Поповић 1939б: 66–67; Јовичић 1999: 308; Стојичић 2002: 235–236].

По одредбама новог Устава о искључивом буџетском праву Скупштине, о њеној контроли извршне власти „и о узимању министара из круга народних посланика”, могло се закључити да је Устав из 1888. године створио услове за увођење парламентарне владе у Србији, која ће бити на власти све док ужива поверење скупштинске већине. По томе се он битно

разликовао од Устава из 1869. године, који је владару остављао могућност избора министара, док се Скупштина бавила законодавним питањима, али није имала право законодавне иницијативе, већ само да изјављује жеље [Јовановић 1990б: 348]. Значај Устава из 1888. године је у томе, што је завео владавину скупштинске већине, ограничавајући право владару да упркос већини у Народној скупштини мандат за састав владе повери неком послушном чиновнику који је за свој рад одговарао кнезу, а не Скупштини. Народна скупштина је добила право законодавне иницијативе, њена права су знатно оснажена па је у погледу законодавства постала равноправан чинилац с владарем. Она је добила пуно буџетско право, заведена је и политичка одговорност министара, одређен је тачан датум скупштинских избора, утврђено је време и место састанка Скупштине, обезбеђен је пунији имунитет посланика, право питања и интерпелације. Нови Устав је обезбедио превласт Радикалне странке и омогућио јој сигуран долазак и опстанак на власти за дужи временски период [Јовановић 1905: 589–590].

ЦИТИРАНИ НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије (АС): Министарство унутрашњих дела за 1888. годину, Полицијско одељење; Фонд Поклони и откупи; Лични фонд Јована Авакумовића.
 Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (РОНБС).
 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ): Лични фонд Јована Ристића. бр. 14606. Рад општег збора Народне либералне странке држаног у Крагујевцу 30. октобра 1888. године.
 Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (РОНБС).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Грол, Војислав (1989). *Правна мисао Милована Миловановића*. Београд: САНУ.
 Деспотовић, Љубиша (2008). *Српска ђолиитичка модерна, Србија у ђроцесима ђолиитичке модернизације 19. века*, Београд: Stylos art.
 Драгнић, Алекс (1989). *Развој ђарламентјаризма у Србији XIX века*, Горњи Милановац: Дечије новине.
 Живановић, Живан (1924). *Полиитичка исијорија Србије у друђој ђоловини 19. века*, књ. 2. Београд: Геца Кон.
 Јанковић, Драгослав (1997). *Рађање ђарламентјарне демократије. О ђолиитичким сијранкама у Србији XIX века*, Београд: Правни факултет.
 Јовановић, Владимир (1863). *Срјски народ и исијочно ђишање*, Лондон: Епископска печатња.
 Јовановић, Владимир (1997). Устав од „Корица до корица” (неки мање познати детаљи око Устава из 1888.), *Зборник Мајице срјске за исијорију*, 56: 193–200.
 Јовановић, Слободан (1900). *Велика народна скујиштина. Сијудија о усијавојворној вла-сији*. Београд: Штампарија Светозара Николића.
 Јовановић, Слободан (1905). Наше уставно питање у XIX веку, у: *Срјски књижевни гласник*, књ. XIV. Београд: Штампарија Светозара Николића.
 Јовановић, Слободан (1990а). *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд: БИГЗ.
 Јовановић, Слободан (1990б). *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Београд: БИГЗ.

- Јовичић, Миодраг (1999). *Лексикон српске уставности 1804–1918*, Београд: Филип Фишњић.
- Кандић, Љубица (1990). Уставоправни развој Кнежевине и Краљевине Србије до 1918. године, у: *Уставни развој Србије у XIX и почетком XX века*, Зборник радова, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ковачевић, Душко (2003). *Србија и Русија 1878–1889. године*. Београд: Службени гласник; Историјски институт САНУ.
- Крстић, Василије и Радош Љушић (1991). *Програми и политички програми до 1918. године*, Београд: Књижевне новине.
- Крстић, Никола (2007). *Дневник. Јавни живот*, књ. 4. Приредио: Милош Јагодић. Београд: Завод за уџбенике.
- Љушић, Радош (2001). *Историја српске државности*, Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности.
- Љушић, Радош (2005). *Влада Србије 1805–2005. године*. Београд: Завод за уџбенике.
- Мајданац, Боро (2004). *Народна скупштина Србије од обичајне уставне до савременог парламента 1804–2004*, друго изм. и доп. издање. Београд: Народна скупштина Републике Србије и Архив Србије.
- Миловановић, Милован (1997). *Државно право и друге уставне студије*. Приредио Ратко Марковић. Београд: Службени гласник.
- Митриновић, Чедомир и Милош Брашић (1939). *Југословенске Народне скупштине и Сабори*. Београд: Народне скупштина Краљевине Србије.
- Павловић, Марко (2010). „Народна скупштина у уставима Кнежевине и Краљевине Србије”, у: *Два века српске уставности*, Зборник радова. Београд: САНУ.
- Петровић, Аврам (1988). *Успомене*. Приредила: Латинка Перовић. Горњи Милановац: Дечије новине.
- Пироћанац, Милан (2004). *Белешке*. Приредила Сузана Рајић. Београд: Завод за уџбенике.
- Поповић, Миливоје (1939а). *Порекло и постанак Устава од 1888. године*. Београд: Штампарија Драгомира Поповића.
- Поповић, Миливоје (1939б). *Борбе за парламентарни режим*. Београд: Политика.
- Продановић, Јаша (1936). *Уставни развој и уставне борбе у Србији*. Београд: Геца Кон.
- Раденић, Андрија (1988). *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2. Зајечар: Историјски архив Зајечар.
- Рајић, Сузана (2003). *Влада Николе Христића 1888–1889. године*. Београд: Народна књига Алфа.
- Ристић, Живојин (1935). *Изборни закони Србије*. Београд: Св. Ђорђе.
- Скерлић, Јован (1906). *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Стојичић, Слободанка (1980). *Уставни развој Србије 1869–1888. године*. Лесковац: Народни музеј у Лесковцу.
- Стојичић, Слободанка (2002). *Државноправна историја српског народа*. Ниш: Спектар.
- Тодоровић, Драгоје (1983). *Народни трибун Ранко Тајсић*. Београд: САНУ.
- Чубриловић, Васа (1958). *Историја политичке мисли у Србији XIX века*. Београд: Просвета.
- Шемјакин, Андреј (2008). *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)*. Београд: Завод за уџбенике.

PARLIAMENTARY ELECTIONS IN THE KINGDOM OF SERBIA IN 1888

by

MIROSLAV PEŠIĆ

University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of History

Ćirila i Metodija 2, Niš, Serbia

miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

SUMMARY: In late November 1888, King Milan Obrenović issued a proclamation declaring a necessity to change the Constitution of Serbia with the purpose of eliminating any perils that threatened the country, as well as terminating political disagreements. Parliamentary elections were scheduled for November 20, while the Parliament was to be in session on March 1. Regardless of the promise given by King Milan that ensured the free elections, the Radical Party members complained of a flagrant abuse by the local Progressive Party government that favored the Progressive Party candidates. This dissatisfaction led to a general state of unrest which threatened to turn into an open rebellion. Considering numerous complaints coming from the provincial parts of the country, King Milan decided to annul the elections conducted in certain parts and ordered the new ones to be held under the supervision of the committee composed of the members of all three political parties. The Radical Party candidates won the majority in these new elections held on December 16. The National Assembly session was held in the National Theatre building on January 2, 1889. The majority of the elected deputies adopted the new Constitution upon being presented with its outline.

KEYWORDS: National Assembly, elections, Constitutional board, Nikola Hristić, Constitution of 1888, parliamentary rule

СТАНИСЛАВ КРАКОВ: ЈЕДНА БИОГРАФИЈА

НЕБОЈША БЕРЕЦ

Београд, Србија
nebojsaberec@gmail.com

САЖЕТАК: Рад је резултат настојања да се реконструишу кључни моменти биографије Станислава Кракова (1895–1968), познатог српског литерате, угледног међуратног новинара, ратног хероја и емигрантског публицисте. Настао је на основу личних сведочења, односно биографских белешки, архивске грађе „Збирке Станислав Краков” која се чува у Архиву Југославије, фондова Народне библиотеке Србије и Југословенске кинотеке, периодике и савремене дневне штампе, као и сведочења његових савременика.

У раду је представљен животни пут Станислава Кракова, порекло и околности одрастања; добровољно учешће у Првом и Другом балканском рату, и Првом светском рату. По окончању рата, иако сведок и учесник најтежих момената од голготе преласка преко албанских планинских врлети пут Јадрана 1915–1916, Кајмакчалана, пробоја Фронта 1918. године, иако у више наврата и рањаван и одликован, Краков не остаје у војсци. Посвећује се литерарном раду, журналистици. У напетим и растрзаним околностима политичке атмосфере међуратне Југославије, Краков је, иако својеврсни београдски денди, активни национални делатник, стари ратник младих година, искићен ордењем, уредник *Полијике*, *Времена*, писац романа с ратном тематиком, путописац, критичар, филмски аутор, војни публицист. Близкост, породична и идејна, с генералом Недићем определиће његову и новинарску делатност и личну судбину и током Другог светског рата (када је уредник *Обнове* и *Новог Времена*), и по његовом окончању. Као сарадник окупатора након рата херој балканских и Великог рата овај свет напушта као бегунац и емигрант, не стигавши да приведе концу замишљене монографије о генералу Недићу, као ни лична сећања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Станислав Краков, балкански ратови, Први светски рат, међуратно новинарство, окупација, колаборација, емиграција

Када је октобра 1912. године избио Први балкански рат, међу бројним добровољцима који су похитали како би, како се говорило, „осветили Косово” налазио се и знатан број припадника највиших слојева тадашње Краљевине Србије. Тако је једна од првих жртава био Александар, син

министра Живана Живановића. Студент Техничког факултета, Александар Живановић Сања, погинуо је на караули Лисица, код Медвеђе, као четник у јединици Љубе Вуловића, 18. октобра 1912. Било је то време када су припадници друштвене елите држали да их позиције и углед обавезују, те да је најбоље васпитно средство лични пример.

Одлучан да се придружи српским ратницима који су војевали широм европске Турске, од Једрена до Драча, како би ослободили, тада се говорило, Стару и Јужну Србију (данас Косово и Метохија и Македонија), био је и Станислав Краков, ученик седмог разреда београдске Друге мушке гимназије. Пошто је као седамнаестогодишњак одбијен у регуларним трупама, придружио се добровољцима, четницима.

Станислав је рођен у Крагујевцу, марта 1895. Школовање је започео у Књажевцу, да би потом настављао како се његов отац, као војни лекар, кретао за службом.

Др Сигисмунд (Зигмунд) Краков, који је дуго живео у Паризу и радио у Пастеровом институту [Краков 1997: 260], доспео је у Србију 1885. у време Српско-бугарског рата, с намером да као лекар помогне, чему је, према појединим наводима, претходио позив српске Владе [Краков 1997: 23]. У Француској се нашао после пољског устанка 1863. године, познатог као Јануарски устанак. Попут својих бројних сународника када су устаници коначно поражени 1865. отишао је у емиграцију, у Француску, где је и остао.

Др Сигисмунд Краков је у Србији, тада већ с више од четрдесет година, постао војни лекар. Овде се оженио и трајно остао. Као што је војна служба подразумевала, службовао је по разним гарнизонима у унутрашњости земље: Крагујевцу, Књажевцу, Нишу, Кладову. Између осталог био је лични лекар краља Петра I. Од 1907. породица му се налази у Београду, где је др Краков постао лекар 18. пешадијског пука.

Сигисмундов отац изданак је аристократске куће чија је припадност племству документована од 17. века. Био је војни лекар и устаник. И Сигисмундов син је у извесној мери био предодређен за војни позив [Краков 1997: 23]¹. Мајка Персида, рођена Недић, из знамените је куће која је дала низ великих личности српске историје. Пред удају за Сигисмунда Кракова управо је окончала учитељску школу [Краков 1997: 261]. Персидин отац Ђорђе, родом из Орашја био је срески начелник. По браћи Глигорију и Димитрију – Недићи су постали знаменити још у време Првог српског устанка. Својим херојством у Боју на Чокешини ушли су у епику, у легенду. Још је Леополд Ранке Бој на Чокешини назвао „српским Термопилима”. Персидина рођена браћа били су Милан и Милутин (потоњи генерали), и Божидар односно Бошко, пуковник. И по женској линији били су издаци једне знамените куће. Њихов далеки предак Никола из села Зеоке, код Лазаревца, био је први Карађорђево устаник након што су Турци у „Сечи

¹ У заоставштини С. Кракова у Архиву Југославије налази се грађа класификована на следећи начин: „Документа о племићком пореклу породице Краков-Воњша/Вонча/”. Несумњиво је у питању грешка – требало би да стоји Краков-Боњча/Вонча/ [Архив Југославије. Збирка Станислава Кракова].

кнезова” убили његовог стрица, кнеза Станоја. Тако је прва турска глава у Првом српском устанку 1804. године, пала од руке синовца кнеза Станоја, Николе.

Отуда, Краков је био род низа знаменитих породица деветнаестовековне Србије, Недића, Љотића, Фотића, Ненадовића, па и владарског дома Карађорђевића.

У сећањима објављеним под насловом *Живот човека на Балкану* Станислав помиње да му је краљ Петар I, приликом једног боравка с оцем у Брестовачкој бањи, предсказао да ће постати војник [Краков 1997: 60].

У време Анексионе кризе 1908/09, као ученик трећег разреда београдске Друге мушке гимназије, у узаврелој атмосфери националне фрустрације, беса, и младалачког романтизма пријавио се у Народну одбрану. Народна одбрана тада је прикупљала добровољце за очекивани сукоб с Аустријом и примљен је као болничар [Краков 1997: 25].

Марта 1910. године др Сигисмунд Краков преминуо је од туберкулозе. Његов син Станислав, у својим сећањима, није пропустио да помене да је отац и на самртној постељи подсећао сина, да се част, када је неопходно, брани и крвљу [Краков 1997: 29].

На тек ослобођеном Косову, 1912. године, Станислав Краков, који је био добровољац, припадник Шумадијске дивизије I позива, по налогу команданта Треће армије генерала Боже Јанковића, задржан је у Приштини како с 11. пешадијским пуком не би наставио пут данашње Албаније, на Јадран [Краков 1995, I: 16]. Стари генерал Јанковић, годинама доцније, признао му је како је у тек ослобођеној Приштини, те 1912. помало подозриво посматрао Станислава, добровољца, „од којег је пушка била већа”. Станислав је потом успео да се пребаци у Прву армију, којом је командовао престолонаследник Александар. Тако се нашао у нашем првом железничком војном транспорту од Приштине до Скопља, који је, када је он у њега ушао, већ био окићен српским заставама. Одатле је наставио пут Велеса, затим Прилепа, да би потом доспео на положаје код Битоља, где су биле у току завршне борбе за ослобођење Јужне Србије. У Битољ је ушао новембра месеца с Телеграфским одељењем Прве српске армије.

Сећања из борби у Првом балканском рату – од Косова до Битоља, Станислав никада није написао, како је било обећано и договорено с уредништвом *Илустроване рајне кронике*. Тај часопис ипак је објавио фотографију голобрадог Станислава Кракова у униформи, с пуном ратном опремом [Краков 1997: 30]. За опасач му је била заденута и трофејна сабља генерала Фети-паше, заповедника турске Вардарске армије коју му је он сâм даровао.

По сећању како га је он доживео, његов, помало тријумфалан повратак с ратишта имао је, међутим, ноту горчине, пошто су га дочекале школске обавезе. Сав поносан, у униформи и закићен оружјем, појавио се у Улици кнегиње Зорке, где су тада становали. Како се показало, професор руског Московљевић није се обзирао на „ратну славу” голобрадог Станислава.

Маја 1913. опет је на фронту. Овога пута према Бугарима. Сâм се запутио ка 18. пешадијском пуку који се налазио негде у правцу према

Страцину, на потезу од Куманова ка Кривој Паланци, односно Бугарској. Генерал Павле Јуришић Штурм, који је командовао Дунавском дивизијом, у чијем саставу је био 18. пук, прихватио га је као ордонаса. Уместо фронта, међутим, због једне децје болести, враћен је у Београд [Исти 1997: 33].

Коначно, када је јуна 1913. отпочела Брегалничка битка трећи пут одлази на фронт. У Кривој Паланци придружио се свом 18. пешадијском пуку. Прикључен је као добровољац Прве чете Првог батаљона 18. пука, и нашао се у борбама [Исти 1997: 35]. Ту, на Брегалничкој бици, на Калин камену, први пут је рањен те је изгубио ухо. Задивљен, и ужаснут, посматрао је тих дана краљевића Ђорђа како усред битке, у том гротлу борбе и смрти, на белом коњу, обилази пук који носи његово име. Војници су га гледали мешавином дивљења и љутње [Исти 1997: 40].

Станислав је исте године, 1913, примљен у Војну академију. Била је то 46. класа, знатно проширена у односу на претходне, јер је било неопходно што пре надокнадити стравичне губитке људства током ратова 1912–1913. У Академију је примљен упркос (био је нижи од прописане висине) и упркос глувоћи на десно ухо (последича рањавања на Калин камену). Вероватно је примљен и због чињенице да лекарима из Комисије која је одлучивала о пријему није био непознат. У 46. класи постојала су још двојица који су попут њега имали ратно искуство као добровољци. За учешће у балканским ратовима додељене су му три медаље, што је по његовом сећању, изазивало завист [Исти 1997: 54]. Испите је окончао маја 1914. као други у рангу. Већ у јуну уследио је терен у околини Скопља.

Из његових сећања, видан је занос и опијеност особеном мистиком Јужне Србије, њених старина, сведочанстава величине и сјаја српског средњовековља. Идеалан декор посвећеног националног романтика била је Скопска Црна гора, где су изводили вежбе фортификације.

Био је то јун 1914. године. Уследио је Видовдан, и његове познате последице. Нико од њихових старешина нија имао дилему да Србији предстоји нови рат.

На положајима код Градишта, на Дунаву, у 9. пуку II позива, где је распоређен, био је сведок првих артиљеријских дејстава Аустроугарске, још пре формалног почетка рата. На том потесу очекиван је тежишни удар непријатеља. Била је то међутим варка. Масовни напад уследио је са Дрине и Саве.

Тих дана, очајавао је због чињенице да су га његови војници, другопозивци, неупоредиво старији од њега, помало посматрали као „дете”. Био је млад, деветнаестогодишњак, низак, ни брада му још није расла. Тих дана, упознаје браћу Рибникар – Владислава и Дарка. У униформи су се нашли као резервни официри.

Владислав је, сећао се деценијама потом, приметио: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете ви остати у војсци у миру. То не одговара вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара” [Исти 1997: 60].

Тих дана Станислав је упознао и Владислава Петковића Диса, поету. Доживео га је као одсутног и суморног.

Октобра 1914, на годишњицу ступања у Војну академију добио је чин потпоручника. Налазио се тада у Пироту, повучен у позадину, попут других његових класних другова због несразмерних губитака те класе, како је закључила Врховна команда. Поносан, и резигниран, упутио је молбу да буде враћен на фронт [Исти 1997: 63].

И коначно, нашао се у 17. пешадијском пуку Дринске дивизије, на Мишару, одакле је упућен у разорени и тада већ аветињски Шабаци, а затим у Богатић. У јединици упознаје резервног официра Јована Тановића који је раније тешко рањен у борби. Тановић је био познати српски новинар, касније директор листа *Полишика*, односно ратне *Обнове*. Станислав је с Тановићем остао близак пријатељ све до Тановићеве трагичне смрти 1944. године [Исти 1997: 74]. Са 17. пуком Станислав Краков проћи ће Први светски рат, као један од ретких преживелих јер је пук на крају рата буквално избрисан са списка стања српске војске. Марта 1915. године, 17. пук је упућен у Ваљево. Памтио је ту „симфонију пролећа и живота”, зелене воћњаке, шљивике, али, уз рат дошле су и болести, епидемије, у села у којима су преостали само старци, жене и деца. Видне су биле „на свакој другој кући” ознаке смрти.

У јесен 1915. пук одлази на бугарску границу. Смештени су на Власини. Краков је упућен на караулу Букова глава, на Чемернику. Проводио је бесане ноћи, осматрајући покрете трупа с друге стране граничне линије. У току је био напад на Србију са Дрине, Саве, Дунава а током ноћи 2. на 3. октобар, започео је јак артиљеријски напад из Бугарске. Уследио је форсирани марш до Криве Феје без заустављања. Тада је било неопходно запоседање висова на Бесној Кобили. Станислав је тада и рањен, али је чудом преживео, са левом руком која није била у функцији. Међутим, и даље је остао у борби. Касније је на униформи избројао 14 рупа [Краков 1997: 94].

Неколико дана провео је у Нишу. Град је био „украшен” платненим паноима с добродошлицом „нашим драгим савезницима”. Напустио је нишку болницу у којој је тада припремана евакуација на место које је било даље од фронта. Болница је евакуисана за Крушевац. На кратко се видео с мајком која је избегла у Јагодину а потом се вратио на фронт с још незараслим ранама.

Поново се нашао на Власини, Чемернику... У тешким борбама Срби већ двадесетак дана држе одбрану пред троструко надмоћнијим Бугарима [Краков 1995, I: 21]. У борби је лакше рањен. Метак га је окрзнуо по носу, баш на месту прелома које је задобио у детињству. Јединица је непрестано, данима и ноћима, под јаком артиљеријском ватром. Опет је преживео гранатирани пешадијски ров у близини који је директно погођен. Потом је током жестоке борбе започело одступање. Током дана су држани положаји док се ноћу одступало. Код Грделице прешла се Морава. Српски сељаци их дочекују. Изједало их „понижење побеђеног”. Дошло је до повлачења уз реку Ветерницу, Реткоцер код Медвеђе, последње битке на тлу Отаџбине.

На Косову, новембра 1915, „небо је било тешка оловна плоча над нама”. Посвуда су били остаци повлачења, хаоса, расула, масован збег народа. Студенички монаси преносе мошти Стефана Првовенчаног [Краков 1997: 108].

Како је Врховна команда одустала од идеје да се на Косову пружи одлучан отпор, наређено је одступање према Јадранском мору. Почели су мразеви. Прелазак државне границе донео је нова искушења – све масовнија дезертерства. Одступа се преко Пећи, превоја Чакор, према Плаву – под снегом. Преко 600 војника, готово половина пука, није више било с њима [Исти 1997: 117]. Завладала је зима, глад и болести. Захваћен неком врстом атипичне колере, Станислав Краков једва је преживљавао [Исти 1997: 121]. Били су активни су преки судови за дезертере [Исти 1997: 124–135].

Половином децембра, преко Кома, под снегом, на минус десет степени, уском „козјом” залеђеном стазом која је усечена у стену над провалијом у кањону Цијевне ишло се четвороношке – пузало. Сваких неколико минута чуо се урлик и туп ударац приликом пада. Три дана и две ноћи трајало је повлачење, пузање, тетурање кроз клисуру Цијевне. Без сна, без хране [Исти 1997: 136–138]. Владала је глад. Добијало се по шака, две стотине грама сировог кукурузног зрна. Станислав наводи: „Толико сам очајан због глади да бих урлао, да ме још не задржава осећај достојанства и одговорности пред својим људима” [Исти 1997: 139].

Одступање се наставило пут Скадра. По ободу језера, кроз блато, глиб, мочваре, пробијала се војска гладних очајника. Безброј смрти на сваком кораку, они који су застали, и заспали, најчешће се нису пробудили. Коначно, на некој сувој заравни недалеко од Скадра предахнуло се и улогоровало. Следила су четири дана одмора и опоравка и коначно – храна.

Када се кренуло прешла се Бојана, пут је водио преко Љеша и коначно у Сан Ђовани ди Медуу, на обалу Јадрана. Али савезнички бродови нису укрцавали српску војску, осим нешто рањеника. Под кишом која данима није престајала, настављао се покрет у колони пут Драча, преко глиба и муља, разливених баруштина, река... [Исти 1997: 143].

Због аустријске флоте, пловидба дању била је ризична па су француски бродови из Драча, 25. јануара 1916, у току ноћи евакуисали српску војску на острво Крф. И коначно, априла 1916, налазили су се у залеђу Солуна. Опорављени и опремљени поново су постали војска. Августа 1916, стигли су под Могленске планине, недалеко од Островског језера где се стварао фронт. На северу, иза врхова планина који су се називали налазила се граница Србије – Кајмакчалан. Краков се опорављао од тропске маларије од које је оболео у залеђу Солуна. На Горничеву, одвијале су се страховите борбе прса у прса. Француски официр, осматрајући битку, задивљен примећивао је да се такав приказ може видети само на филмском платну. Станислав је опет био рањен, на једно око није видео кратко време. Упртач у борби га је спасао од шрапнела. У том крвавом гротлу борио се и хладним оружјем. Стални наизменични препади, неретко ноћни, одвијали су се како би се заузели и задржали висови. Губици су били велики и страховити. Дан-два потом, поново је био лакше рањен, по лицу и нози.

Данима су кључале борбе на Цегану: „Чим изађе, сунце се замрачи. Бар за нас који лежимо приљубљени уз земљу и дрхтимо на нашој каменитој коси. Као да су се свуд око нас вулкани отворили и лију на нас своју лаву од камења, усијаног челика и огња”, сећао се Краков [Исти 1997: 175]. Од бесомучне артиљеријске ватре, војници су били контузовани, имали су излив жучи: „Петнаест дана нисам окусио ништа”, осим нешто млека, „Још горе од жутице, сваку жељу за јелом убија ми смрад од лешева. Има их свугде – испред наших ровова, између жбуња, по падинама” [Исти 1997: 178]. Годинама доцније имао је ноћне кошмаре, подсећања на људску кланицу Горничева [Исти 1997: 340].

Првих дана септембра 1916. налазио се на Кајмакчалану. Циљ је био запоседање највише коте, 2525. То је сам врх планине, „митска” тачка за Србе, граница Отаџбине. Првих дана битке Краковљев 17. пук је у резерви, буквално преполовљен: „Више није у првом плану”.

Пар дана касније ступили су у борбу. Налазили су се на крајњем десном крилу наших снага које опседају Кајмакчалан. У јуришу, на бајонет, подно самог врха тешко је рањен, на самој граници Србије. Лева нога није му у функцији, метак се задржао у стопалу. Двојица војника који су га под ватром извлачили страховитим напором, тешко су рањена. Тада је оперисан без анестезије [Исти 1997: 187].

У борбама на Кајмакчалану Срби су имали хиљаде мртвих и рањених, али је граница пређена. С јесени 1928. године, када је писао *Наше последње победе*, херојску борбу за Кајмакчалан описаће као „наше ново Косово”.

Пошто је у новембру ослобођен Битољ, сетио се да је то било на исти дан када је он, четири године раније, 1912, ушао у тај град с Телеграфским одељењем Прве српске армије престолонаследника Александра. Одлучио је да се врати на фронт. Одбио је опоравак у Бизерти, речима: „Онде где ја желим да се вратим, то је у моју земљу”. Одбио је и понуду да обучава војнике у Француској [Краков 1997: 191; Краков 1995, I: 46].

По повратку више није пронашао своју јединицу. Трећи преживели официр 1. батаљона 17. пука био је он. Јединица је нестала, истопила се. За борбе на Горничеву, Цегану и Кајмакчалану одликован је Орденом Белог орла с мачевима IV степена.

У рововима, у данима затишја, осим свакодневне размене артиљеријске ватре, бавио се писањем. Тема је 1915. година. Чује се да је Апис ухапшен и бележи: „Кажу да је био неки атентат на Регента... И на фронту су овакви разговори непожељни. Сви ћуте” [Краков 1997: 202].

Пук је и формално био избрисан. Из његовог састава нестало је укупно 1.720 војника и подофицира, и 64 официра. Бар двоструко више било је на лечењу или је било трајно онеспособљено. Преосталих 800 војника није више било довољно да се формира пук. То је један од пет пукова српске војске који су морали бити избрисани с бројног стања. Сви су то доживљавали драматично и лично. Прекаљени ратници плакали су, укључујући и команданта пуковника Стојишића, док је Краков читао сопствене

стихове „Опроштај са 17. пуком”, како сâм бележи – „свакако рђаве” [Исти 1997: 203–204].

Постао је ађутант у 1. батаљону 4. пешадијског пука, смештеном на крајњем левом крилу српског дела фронта. Руси, бригада генерала Дитриха, који су се налазали до њих, разоружани су, и упућени у позадину. Војници су се побунили после револуционарних дешавања у Русији. Трећина Солуна изгорела је у незапамћеном пожару па је град постао несигуран и пун разбојника. Десетине савезничких официра убијено је у Солуну на подмукао начин. Наређено је да се не раздвајају од оружја ни током ретких посета граду [Исти 1997: 209–210].

Крајем јануара 1918. године извршена је прекоманда. Добијено је појачање од око 20.000 добровољаца – готово искључиво Срба – који су пристигли из Сједињених Америчких Држава. Тако је у свим постојећим батаљонима образована нова, четврта чета, састављена од добровољаца. Потпоручник Краков постао је водник у 4. чети 2. батаљона 5. пешадијског пука Дринске дивизије. Пазило се који официри ће им бити додељени. Извршена је обука, руковало се аутоматским оружјем, одржавали су се курсеви за јуришне трупе, диверзантска дејства, употреба бомби итд. као врло озбиљне припреме за суочавање с бојним отровима.

Тих дана завршио је први роман *Кроз буру*. За мишљење се обратио пријатељима – лекарима који су се налазили у јединици, Ђорђевићу, Кресовићу и Александру Костићу [Краков 1994; Исти 1997: 221–222]. Охрабрен је њиховим речима те је одмах почео да пише роман *Крила*. За разлику од првог који је за тематику имао 1915. годину пре напуштања земље, *Крила* су посвећена боравку на Солунском фронту [Краков 1991].

Када је септембра–новембра 1928. писао *Наше последње победе* сећао се: „Наш рат био је још и тешко прогонство. Знали смо да се кући можемо вратити само јуришем преко туђинских ровова и то је држало нашу снагу, пунило све свести и створило такав нападни дух” (...) „У том сазнању лежала је наша будућа победа” [Краков 1999 (1928): 6].

Коначни јуриш започео је 15. септембра 1918. Целоноћна артиљеријска ватра преко Сокола и Доброг поља припремала је одлучан покрет. Забележио је: „Под (...) циклоном од челика који витла и урла изнад наших глава...” Пред покрет, ка коти 4, командант батаљона потпуковник Љубомир Максимовић обраћао му се рећима: „Краков, данас је велики испит. Један крст вам не гине...” [Краков 1997: 224]. И коначно у 17⁰⁰ часова, на целој линији фронта који су држали Срби започео је излазак из ровова и покрет. У прво време опрезно су се примицали непријатељским рововима. Пузали су уз стрмину док артиљеријска дејства нису престајала. Прикривени војници чекали су сатима, наомак непријатељских јединица. У неко доба ноћи, склупчан на стени, утонуо је у полусан. Ишчекујући, полусвесно, „камом и рукама” [Краков 1999 (1928): 10] издубио је ров довољно дубок да више не види пред собом [Краков 1997: 226]. У зору, 16. септембра, после десет сати кошмара батаљон је кренуо у напад. Краков је предводио получету која је имала улогу првог јуришног налета. Успели су да заокруже утврђене бугарске војнике на ободу Градешничке косе.

Бугаре је ухватила паника. Цео батаљон се предао, 800 људи, с немачком митраљеском посадом. У једној колиби иза врха откривено је да је ту непосредно боравио заповедник бугарских трупа престолонаследник Борис. У безглавом бегу остављено је луксузно, сребрно посуђе, чак и његови ловачки пси [Исти 1997: 231]. Како је пробој фронта успео српска војска константно напредује – Дреновска планина, Бабуна².

Осмог октобра, односно 26. септембра, дванаестог дана офанзиве, трајала је битка за Велес. Све време, од пробоја, Краков и његова група су у претходници као јуришни вод. Убрзо су заузеле Голик. Осматрају се Бугари како панично беже преко Вардара. Ту на Голику, Краков је опет лакше повређен бајонетом у цеваницу. Изјутра, деветог, ушао је први у Велес, сат касније ушла је и српска коњица а два сата касније и француска војска. За француски филмски журнал импровизовао је заузимање Велеса које се одиграло тог јутра. Деценију касније овај снимак уврстио је у свој филм: *За часи Ойџибине* [Исти 1997: 242].

У долини Пчиње, након ноћне борбе, дошло је до опуштања и одмора српских трупа. Ордонанс из штаба дивизије у трку обавестио их је да је примирје потписано. Ту, на висовима Нагоричина, предала им се, после тешких преговора, цела једна бугарска армија од 30.000 људи [Краков 1999 (1928): 40–44]. Наставили су пут ка северу преко, Козјака, познатог по четничким борбама до балканских ратова, пут обронака Рујна. Аустријанци су пружали слаб отпор. Српска војска ушла је тријумфално у Врање а затим у Лесковац. Немци су тог јутра напустили град. Мештани сведоче да је немачки официр службу у цркви – благодарење за победу српског оружја, пропратио речима: „Наставите вашу службу. Ми разумемо вашу радост” [Исти 1997: 252].

У Топлици су трагови страха били на сваком кораку. Сви бунари били су масовне гробнице. Устанак који је ту избио због настојања бугарских окупатора да се регрутују Срби, незапамћено је угушен зверски 1917. године.

На Јастрепцу су се одигравале тродневне последње озбиљне борбе с Немцима. Тријумфално се ушло у Крушевац, затим Крагујевац, град у којем је рођен и из којег је кренуо у рат јула 1914. [Исти 1997: 260]. Током ноћи стигло је наређење да крену на Саву, у Шабац и најкраћем могућем року. Два дана касније, с малом групом прешао је у Срем на позив делегације сремских бораца.

Тридесеторица њих је из Јарка кренуло за Руму где их је затекло незапамћено усхићење. Пред кућом др Жарка Миладиновића, који је дошао по њих у Шабац држали су се говори, здравице, националне манифестације... Српско народно веће прогласило је преузимање власти у Срему [Исти 1997: 266–270]. Деценију касније присећао се Краков: „Били смо ушли сви под шлемовима, али су Срби из Руме захтевали да виде шајкачу. Она је за њих била највише знамење (...). Верујем да је то био најрадоснији дан Руме, али је био и најрадоснији дан у моме животу” [Краков 1999: 61].

² Као најхрабрије војнике с којима је ратовао Краков помиње браћу Борота, добровољце из Далмације, од којих је један погинуо на Дреновској планини. Видети: [Краков 1999: 22].

У Руми су провели три дана. Како су српске трупе пребачене у Срем са стотине својих војника преко Ирига упутио се за Врдник, у манастир Раваницу да би се поклонили моштима цара Лазара што су и учинили [Краков 1997: 272]. Краков наводи да је фрушкогорска Раваница „некако” сва у знаку краља Милана, првог српског краља „после Косова” – целокупна атмосфера и околина подсећала га је на Краља.

С новим наређењем прешао је у Нови Сад где је сазнао да је још пре два месеца стекао чин поручника и да је одликован Златном медаљом Обилића за храброст. Убрзо је добио и наређење да се врати у Руму [Исти 1997: 274]. Према новом наређењу његов 2. „гардијски” батаљон 5. пешадијског пука добио је задатак да пре италијанских трупа избије на Ријеку [Исти 1997: 274]. Ноћу, 12. новембра, воз са српским заставама, кренуо је према Загребу где их је дочекала петочлана делегација Народног вијећа на челу са Светозарем Прибићевићем. Изјутра 15. новембра стигли су на Сушак. Италијански адмирал Рајнер (Reiner) није веровао да су пристигли са Солунског фронта тврдећи да је то немогуће³ [Исти 1997: 278]. Према одлукама међусавезничке конференције, два дана касније наређено им је да се пребаце у Краљевицу. За представника српске војске у Ријеци, код француског генерала Транијеа, одређен је лично он.

После озбиљног спорења с италијанским војним властима, због односа према нашој војсци, као и према матичном становништву, 20. децембра 1918. прекомандован је у Загреб. Радио је као ађутант код брата Светозара Прибићевића, пуковника Милана, који је шеф Мисије за реорганизацију југословенске војске у Загребу [Краков 1997: 292]. Загреб је тада подељен град. Хрватска и Славонија биле су препуне војних бегунаца као последица трагичног распада и изгубљеног рата. Стјепан Радић и његови тражили су хрватску републику.

Груба антисрпска манифестација догодила се у Загребу већ 5. децембра, пет дана након проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. На демонстранте, наоружане К. und К. домобране, на Јелачићевом тргу тада су пуцали далматински морнари и југословенски соколи па је било и мртвих. Српска војска у овом догађају није имала никакве везе. Краков и сâм упада у једну манифестацију тог духа. Хиљаде демонстраната су против српске војске, „Петра опанчара”, а за хрватску републику. Носећи поруку од Команде до Банских двора, прошао је кроз масу демонстраната [Исти 1997: 297–298]. Пошто је срео једног свог војника кога је, тешко рањеног, извукао после борбе на Кривој Феји 1915, а који се враћао из аустријског заробљеништва, препустио се емоцијама. Те дане он ће упамтити на следећи начин: „Осећам се очајно сâм, као да сам се изгубио у простору и времену. Имам двадесет три године, а моја сећања су испуњена само мртвима: Погинуо, убијен, умро од рана, разнет, жив спаљен... Само то могу да додам иза бескрајне листе другарских и пријатељских имена” [Исти 1997: 299].

³ У тексту „Наше последње победе”, Краков га назива – Рајнер (стр. 65), а у потоњима сећањима *Живот Човека на Балкану* – Реинер (стр. 278).

Убрзо потом, Мисија је укинута и у Загребу је почело обликовање Штаба Четврте армије. За команданта је постављен генерал Божа Јанковић, а за начелника штаба пуковник Милан Недић, ујак Станислава Кракова. Станислав је одређен за официра-ордонанса за шифру. Овог задужења дуго се присећао као најтежег посла који је обављао [Краков 1995, I: 55]. После дуго времена дошао је у Београд. Нареджено му је да допрати генерала Јанковића на нову дужност у Загреб.

Најзад се видео са мајком, након 1915. године. У међувремену она се удала за председника Апелационог суда Ивка Ивковића.

На Београдској железничкој станици генерал Божа Јанковић, учивши Кракова присећао се како је у тек ослобођеној Приштини 1912. видео Станислава, добровољца, „од којег је пушка била већа” [Краков 1997: 302]. У ствари они су се одавно, у извесној мери, познавали. Генерал Јанковић био је венчани кум његових родитеља и крстио је Станислава.

У Загребу наша војна обавештајна служба сазнаје за још један покушај преврата који је осујећен. Начелник Штаба Четврте армије је окупљене хрватске прваке упозорио: „Доста је наших градова претворено у рушевине да би се ова заједничка држава створила. Нећемо се устезати да сравнимо ваш град, ако је то потребно да се ова држава одржи” [Краков 1997: 308–309; Краков 1995, I: 58].

Маја 1919. године прекомандован је у пешадијски батаљон Краљеве гарде у Београд. За то је највероватније заслужан пуковник Јосиф Костић, класни друг његовог ујака. Дvorsка служба била је изузетно строга. Привремено, резиденција регента Александра налазила се тада у палати Крсмановић на Теразијама. Његово стално друштво био је Ђорђе Рош, проверени Станиславов пријатељ, класни друг, херој одбране Београда 1915. Био је тежак инвалид. На Церу, метак му је размрскао десну руку. Ипак се, иако инвалид, вратио у свој 5. прекобројни пук. Учествовао је у последњој одбрани Београда 1915. године, као потпоручник, водник 1. чете 2. батаљона 10. кадровског пука. Та јединица, упамћена по легендарном говору мајора Гавриловића за који постоје озбиљне индиције да га је инспирисао ако не и написао управо Ђорђе Рош, потпуно је уништена⁴. Рошу је један метак прошао кроз врат и изашао кроз потиљак. Необјашњиво или чудом, преживео је. С Рошом је редовно одлазио у јахачке руте пут Авале, преко Кошутњака или Топчидера. Били су то идилични дани и честе бесане ноћи. У сан му је неретко долазила страховита крвава борба на Горничеву, када је последњима снагама, камом, уклонио бугарског војника који га је готово удавио.

На Петровдан, на рођендан и имендан краља Петра I, одигравао се раскошни бал у репрезентативној палати Официрског дома, у Улици краља Милана. Одмарао се од масе и гужве и мноштва раздраганих људи, занесен, опијен у женским друштвом, у фотељама једне ложе. Сутрадан је позван на рапорт код команданта Гарде, пуковника, потоњег генерала

⁴ Први запис легендарног говора појавио се управо у књизи Ђорђа Роша: [Рош 1931: 22–23].

Петра Живковића, кога подређени официри називају „велики инквизитор” [Краков 1997: 311].

Прекомандован је у 21. пук, и то у батаљон смештен у Таковици. Није уочио, те вечери, на Петровдан, да се сместио у ложу намењену регенту Александру [Исти 1997: 327]. Одатле је упућен с друге стране границе, да запоседне вис Тафа Колшит [Исти 1997: 334]. После тромесечног идиличног боравка у Београду, у врлетима Албаније провео је пуна три месеца.

На конкурс је примљен у новоформирану Аутокоманду у Београду, где одлази преко Скопља, без сагласности матичне команде. У возу за Београд схвата да је за њим издата потерница из Штаба Косовске дивизије. Приведен је у Нишу где је потписао да је примио наређење да се врати али које није испоштовао [Исти 1997: 338]. Из воза је изашао на Топчидеру. Пуковник Дероко, који је заповедао Аутокомандом, схватио је његову ситуацију и чврсто га подржава.

Шест месеци потом, на рукама му је било машинско уље, расклапао је моторе, крпио гуме, посветио се обуци регрута. Златни ширити и дворске котерије далеко су од њега: „Све се изменило и опет је све по староме, само ја више нисам ја. Моје је изгнанство завршено, само мој нормални живот није почео. (...) Војска, од тренутка када је изгубила ореол који јој је давао рат, и када више нема драж опасности, почиње да ме гуши својим тврдим и уским оквирина” [Исти 1997: 339].

Његов претпостављени официр, после једног кашњења, казнио га је коментаришући притом: „Ви нисте за војску” [Исти 1997: 340]. Примио је то као понижење, тешко „као црна земља”.

Ипак, са Цвијановићем, нашим познатим, великим а скромним издавачем, чија се књижара налазила преко пута Друге мушке гимназије, и који је, за разлику од Ђеце Кона, читао оно што је објављивао, потписао је уговор за роман *Кроз буру*. Једино га каткад насмејани, бескрајно духовити драги пријатељ, имењак, Станислав Винавер развеселавао [Исти 1997: 340].

Осамнаестог јуна 1920. године, после ручка топло се поздравио с мајком. Обукао је нову летњу, белу блузу. На грудима му је, као и увек био Орден Белог орла с мачевима. Како се сећао, „узнемирен и грозничав” истрчао је из стана у Улици краљице Наталије 16 [Краков 1997: 342; *Ко је ко у Југославији* 1928: 73]. Журио је пут Славије, па у јединицу код Топовских шупа. Вршио је преглед оружја војника. Један од њих је прислонио аутоматски пиштољ себи на груди, поред Ордена Белог орла и пуцао. Извршио је самоубиство. На рукама су га носили, као на Кајмакчалану, до Војне болнице. Појавио се и шеф војне хирургије генерал Михајло Петровић, који је познавао његовог оца. Рана је била таква да лекари нису видели никакву наду [Краков 1997: 344]. Између живота и смрти, ипак је чуо све око себе, а тело као да више није било његово. Годинама доцније, ту ситуацију описивао је као стање изоштрених чула. Једино га је десна рука „слушала”. И, као на фронту, осећао је потребу да пише... Оперисан је без анестезије, због слабог срца, потпуно свестан свега. Три и по сата је на живо оперисан [Исти 1997: 346]. Потом је дошло до тровања – гној, висока

температура је трајала шест седмица. Исидора Секулић му током једне посете рекла: „Људи који траже смрт су баш они који највише воле живот (...). Ви сте јунак и за јунаке, као ни за елементарне силе, нема смрти” [Исти 1997: 349].

Полиџика која је на ту тему објавила цртицу, сместивши га заједно с једном несрећном девојком која се сличним поводом отровала, његов гест објаснила је као последицу несрећне љубави. Понечег је било у томе. Једна неухватљива оперска дива помутила му је разум. Полицајцу из кварта, који се по службеној дужности интересовао за мотиве, рекао је ипак суштину: „Узрок је, кад већ морам да кажем, моје увређено достојанство човека и војника” [Исти 1997: 347].

Самосвојан и хировит, какав је очигледно био, преко појединих ствари није могао да пређе. Пензионисан је 24. јуна 1921. године [Архив Југославије: Збирка Станислав Краков].

Напуштање војске, код бројних ратника који су прошли ратове 1912–1918. добило је тих година изненађујуће размере.

Краковљева 46. класа Војне академије имала је 50% губитака у ратовима, а три четвртине преживелих напустило је потом војску, највише после пријема официра из аустроугарске војске 1919. и 1920. године. Постојала је забуна, па отуда и незадовољство, због наводног унапређења које су ови добили, а због чињенице да је систем чинова у Аустрији био другачији од оног у српској војсци.

Посветио се писању. У његовом случају писање је несумњиво била потреба, вероватно и страст. Чињеница да је романе *Кроз буру* и *Крила* написао на фронту, несумњив је показатељ. Ту на планинским обронцима, у рововима, он је уосталом издавао и лист, полушалив, *Рововац* [Исти 1997: 220], готово сâм [Велики рат]⁵. Његови претпостављени, несумњиво мотивисани поретком какав фронт захтева, обуставили су даље обелодањивање тог билтена. Али свеједно, потреба да се у таквим приликама човек дохвати пера, несумњив је показатељ.

Још раних двадесетих, паралалено с литерарним радом, уз студије права, Краков се посветио новинарству. И журналистика је постала његово трајно одређење. Умногome, управо његов рад на пољу журналистике одредило је његову каснију судбину, подразумевајући највише домете и изузетна признања, али и суноврат, напуштање Отаџбине, скривање под лажним именом, па на крају и сасвим скрајнут живот потпуно опречан ранијем.

Започео је као репортер у листу *Полиџика*, у како се сећао деценијама потом, полуразрушеној палати тог листа, смештеној поред београдске Друге мушке гимназије. У прво време писао је полицијску хронику [Краков 1995, II: 254]. По сећању његове кћерке, био је „уредник политичке рубрике *Полиџике*”.

Паралелно, што су несумњиво наметали његови литерарни пориви, предано се бавио и критиком: књижевном, позоришном, филмском. Писао

⁵ Укупно је објавио четири броја, 2, 8, 18. и 25. децембра 1916. године.

је чудесне путописе, међу којима је извесно најпознатији онај о Јужној Србији, објављен 1926. године.

Предузимљив, сав од акције, љубопитљив, модеран, о чему уосталом сведоче и његови књижевни радови, Краков се занимао за филм. Тако је осим његових сталних тема, војске, морнарице, ваздухопловства, често радио интервјуе с филмским звездама и писао о страним филмовима и филмским глумцима. Милица Краков сведочила је да се врло добро сећао Фрица Ланга који ју је „цупкао на колену”, а с којим је њен отац имао неке заједничке планове [Краков 1997: 8]. Данас је, уосталом, Станислав Краков вероватно најпознатији као аутор филма *За часи Оџаџбине*, који је 1993. однекуд приказан под називом *Голџоша Србије*. Филм је, јавности, први пут приказан 3. маја 1930. године, у биоскопу „Луксор” [Краков 2000: 85–88]⁶. Исконски модерниста Краков је био опчињен могућностима које је филм донео. Веровао је да ће наш филм „говорити свету уместо наших непреведених библиотека”.

После *Полиџике*, половином двадесетих прешао је у *Време*. У том листу он је доспео до позиције главног уредника, потом и директора. Тридесетих година *Време* је било угледан, утицајан лист, мање десне оријентације, али наглашено модеран. Милан Стојадиновић сведочио је у сећањима (*Ни рай ни њакџ*), да су му у Буенос Аиресу, пошто су дознали да је био сувласник листа *Време*, наглашавали да је тај лист за њих, тридесетих, био нека врста узора. О његовој својевременој величини сведочи несумњиво и палата у коју је по окончању Другог светског рата смештена *Борба*, тада централни савезни лист, с низом пратећих гласила која су је уосталом на крају надживела. Претходно, *Време* се налазило у Поенкаревој улици бр. 4–6 (данас Македонска). У време Стојадиновића Краков је морао да напусти *Време*.

Краков се оженио 1924. године, Иванком (рођена Иванић, 1898. године). Била је зубни лекар, као и њена мајка Милица Михајловић, која је била и лекарка краља Петра I. По сведочењу Милице Краков, њена бака имала је извесно време ординацију и у Берлину. Њен отац, Иван Иванић, био је земљопоседник из Србобрана у Бачкој, а мајка јој је била из Сремске Каменице [Краков 1995, II: 36].

Иванка и Станислав упознали су се негде на самом почетку двадесетих година у башти „Москве”, тада омиљеном окупљалишту литерата, где је у то време један од уобичајених гостију био и млади писац Станислав Краков. По сведочењу кћерке био је то круг у којем су се тада појављивали Милош Црњански, Станислав Винавер, Растко Петровић, Александар Дероко и др. Сасвим у духу свог оца, није пропустила да помене „леп пролећни дан” [Краков 1997: 7].

Краков је претходно већ објавио *Кроз буру* (1921) и *Крила* (1922), и био је, иако сасвим млад, знаменита личност, највише као прослављени ратник.

Приликом једне оштре полемике са Стјепаном Радићем 1926. године а после Краковљевог интервјуа с Мусолинијем, пуштена је у оптицај прича

⁶ „Луксор” је данашњи биоскоп „20. октобар” у Балканској улици.

да је Краков Јеврејин. Радић је тада новинарима рекао да нашу спољну политику воде „сами Јевреји” и уз Нинчића и Куманудија, поменуо је и Кракова. Ово су потом понављали бројни усташки, мађарски, македонствујући листови. Тако је гласило ВМРО *Независима Македонија* измислила да је његово право презиме Кракауер [Краков 1995, I: 221]. Краков је с Радићем жестоко полемисао још од 1923. године, после Радићевог боравка у СССР-у, када је Радић, како је Краков наслуђивао, потписао и један уговор уперен против Краљевине СХС. Како новодоступна совјетска архивска грађа показује, Москва се тада обавезала да ће наоружати Радићеве побуњенике.

Омиљена Краковљева тема била је четничка акција пре балканских ратова у Јужној и Старој Србији. Тако је писао и о Кости Пећанцу у листу *Време* 1927. године, о десетогодишњици Топличког устанка. Пећанац му је тада подробно описао целу трагедију Топличког устанка, када је замало заузео Ниш, а ноћним препадом је успео да заузме Босилеград, у чијој се околини налазила бугарска команда. О Пећанцу, као и бројним другим херојима српске националне борбе у тим крајевима писао је, с много љубави, у књизи *Пламен четињичиџа* [Краков 1930]. У Краковљевој заоставштини материјали о четничкој акцији у Старој и Јужној Србији 1893–1912, чине пуних 29 блокова [Архив Југославије: Збирка Станислава Кракова].

Естетa, пасионирани колекционар старина, знатан део књиге о Јужној Србији прожео је запажањима о запостављеним споменицима нашег средњовековља, неретко величанственим задужбинама препуштеним неминовности пропадања, фрескама, често још приметне опојне лепоте, црвоточним иконама забаченим и запостављеним. Остацима остатка негдашњег величанственог сјаја. Књига о пропутовању „кроз земљу наших царева и краљева” објављена је 1926. године. Романтик, какав је био, посвуда је у тим нашим митским земљама уочавао сведочанства негдашње величине: „Уз ретке споменике византиске у Мистри, на Атосу, у Равени и крај Босфора остале су задужбине наших краљева и деспота као најлепша осведочења једне мало познате, високе средњовековне културе, племените и искрене” [Краков 1926: 6]. И поред повремених разочарања виђеним, из сведочанства његовог извирала је дубока и снажна вера у свеопшти напредак нашег народа и земље. Атмосферу у журналистичким круговима Београда, на самом крају двадесетих година 20. века, Краков је узгредно осликавао сећајући се генералног директора штампарско-издавачког предузећа „Време” Милутина Стефановића, блиског пријатељ Антона Корошеца. Према Кракову ова двојица скоро свако вече проводили су у Касини, на Теразијама, те да је отуда неретко тамо навраћао, када би се то испоставило као неопходно због сутрашњег издања листа [Краков 1995, I: 98]. Корошеца је Краков познавао још од 1923. када су заједно путовали у Пољску који му је замерао вођење кампање против Стјепана Радића.

Коста Пећанац је, такорећи, доцније постао и Краковљев новинарски сарадник. Краков је маја 1932. започео новинску кампању против Италијана, односно против фашистичке Италије и Мусолинија. После једног напада италијанске штампе на Југославију, и Пећанац је исказао жељу

да напише нешто против Италијана. Како Краков није имао поверења у његово писање упутио га је свом најбољем сараднику Драгану Алексићу да он, по Костиној причи напише текст. Чланак је потписао Коста Пећанац [Исто 1995, I: 125–126]. Текст, објављен на насловној страни *Времена* био је насловљен: „На окуп, овде војвода Коста Пећанац”. У то време, 1932. године, појавили су се и Краковљеви текстови по којима је упамћен: „Југославијо, пробуди се!” и „Шта чекаш још, Југославијо”. Лист *Политика* који је тада напао Кракова да ја фашиста, био је мотивисан, вероватно пресудно, и чињеницом да је тираж дневника *Време* био у порасту. Италијанска штампа реаговала је врло бурно на овај чланак Косте Пећанца, заправо чланак Драгана Алексића. Тако се године 1933. у фашистичком листу *Сан Марко* појавио и текст у којем је исмевана и негирана храброст Срба.

Осим као уредник у листу *Време*, почев од 1932. године, на предлог аташеа за штампу румунског посланства у Београду Раула Анастасијуа, Станислав Краков почиње да ради и као стални дописник новинске агенције Сид-Ест (Југоисток, *Sud-Est agence de presse*) са седиштем у Паризу. Номинални власник агенције био је извесни румунски грађанин Мирча, али заправо то је био Титулеску, румунски политичар, извесно време министар спољних послова те земље, доцније политички емигрант. Краков је извештавао готово искључиво о приликама унутар Југославије, а Агенција је у основи била намењена заступању политике Мале Антанте.

Краков је био и један од уредника месечника *Наша крила* гласила Аеро-клуба Краљевине Југославије. Од 1935. званични назив те асоцијације био је Краљевски југословенски аеро-клуб „Наша крила”. Тај часопис уређивали су, почев од 1924, када је изашао први број, Никола Аранђеловић, Милош Црњански, Миодраг Михаиловић Световски, Светислав Хоћера, Станислав Краков, Богољуб Јовановић, Миодраг Николиш, Петар Ристић, Андра Митровић и коначно Орестије Крстић. Редакција је била смештена у улици Кнеза Милоша 17, а доцније у палати Аеро-клуба у Узун Мирковој број 4.

Априла 1934. године у Скопљу је обележавано двадесет година првих регрута из Јужне Србије. Званични назив импресивне манифестације био је „Прослава ратника Јужне Србије” [Југословенска кинотека: Прослава ратника Јужне Србије у Скопљу]. Био је то скуп старих ратника с простора Старе и Јужне Србије, који је на годишњицу организовала Команда Треће армијске области са седиштем у Скопљу, на чијем се челу тада налазио генерал Милан Недић.

Први регрути из тих новоослобођених српских земаља су 14. и 15. априла 1914. године, пред престолонаследником Александром Карађорђевићем свечано положили заклетву који је потом, 24. јуна на Калемегдану, у Доњем граду, подно Београдске тврђаве, недалеко од Тријумфалне капије Карла VI, постао и регент.⁷

Током свечаности у Скопљу, те 1934. године, дефиловале су десетине хиљада старих ратника, као и припадници низа националних патриотских

⁷ Исто.

организација и војске. Својим ратним друговима обратио се тада Станислав Краков, чија је везаност за Јужну Србију, митску „земљу наших царева и краљева”, била сасвим изузетна: „Као ваш друг, који је са вама делио и патњу и славу” (...) „ви, најдостојнији са нашега југа, прекаљени и пречишћени у огњу рата, ратници Јужне Србије, ви, који сте темељ ове државе” (...) „заветујмо се да ћемо остати увек какви смо били, непомирљиви према непријатељу, верни у борби, безобзирни у чувању онога што смо стекли на крвавим бојним пољима. Заветујмо се да безбедност данашњих граница Краљевине Југославије нетакнуту очувамо а за Краља и Отаџбину увек и последњу кап крви пролијемо”. Сви заједно, поново су се заклетвом обавезали на очување и одбрану Отаџбине и на верност Краљу, усклицима: „Тако нам Бог помогао!” и „Живео Краљ Александар!” Сачувани снимак несумњив је показатељ, између осталог, и Краковљеве говорничке вештине. Био је то чврст, језгровит, јасан, одлучан беседник [Југословенска кинотека: Прослава ратника Јужне Србије у Скопљу].

Краков се априла 1934. сећао Скопља као „највеличанственије манифестације коју је Јужна Србија познала од свог ослобођења 1912. године”. Говорио је да су „као васкрсли пет јужносрбијанских пукова дошли комплетни на ову велику смотру војничке солидарности и националног сведочења”: Вардарски, Брегалнички, Битољски, Косовски и Ибарски [Краков 1995, I: 65].

Његов велики чланак, насловљен „Чујте”, објављен на насловној страни ускршњег броја листа *Време* (7–10. април 1934) садржавао је приказ велике националне смотре и изводе из обраћања, поводом историјског ступања првих регрута Јужне Србије у српску војску [Исти 1995, I: 66].

Како је познато, све време Краљевина СХС/Југославија налазила се у затегнутим односима с Италијом. Постојао је јасан територијални спор који је ретко кога остављао равнодушним. После једне серије антисрпских текстова у италијанској штампи Краков ће написати чланак објављен потом на првој страни листа *Време* насловљен „Јунаци са Капорета”, у којем је одговарао Италијанима, подсмевајући се њиховим називи ратничким традицијама. Текст је објављен 9. септембра 1934. године [Исти 1995, II: 231]. Краков је сâм записао да је тај текст настао после једне његове аудијенције код краља Александра, те да је обликован по Краљевој жељи, и садржавао је податке које му је Краљ лично дао. Однекуд, у нашој публицисти неретко је навођено да је текст „Јунаци са Капорета” писан поводом погибје краља Александра 9. октобра 1934.

Када је краљ Александар, творац и симбол Југославије, убијен у Марсељу, у тексту „Трагична смрт нашег Краља”, објављеном на насловној страни дневника *Време* 10. октобра 1934. поред другог, Краков је записао: „Поражени и запрепашћени тежином и страхотом догађаја, ми смо неми пред језивом трагедијом која је нашу земљу задесила, чији се замах и размере једва могу појмити и сагледати” [Краков 1934: 1].

Почев од првог јануара 1936. године, у складу са ставом тадашњег председника Савета министара Милана Стојадиновића, Краков је уклоњен са челног места листа *Време*, пошто је Стојадиновић претходно откупио

све акције овог концерна. Практично је то значило отказ. Ипак, у јуну исте године добио је уговор према којем уређује посебна издања тог листа уз недељне и празничне бројеве. По паду Стојадиновића наставио је рад у листу *Време*.

Стојадиновић, посвећен лукративним активностима, „човек овог света”, са старим ратницима, ветеранима ратова 1912–1918, никада није био близак. Све време је постојало неповерење међу њима. Потом, причало се и да није склон Круни – чак да је имао дубок сукоб с краљем Александром. Српска црква се из тог разлога сасвим уздржано држала према Милану Стојадиновићу. Истина, Станислав Краков који је имао личних разлога за тако нешто, никада, ни наговештајем, није сумњио Милана Стојадиновића – ни када је био у зениту моћи, а ни касније. Вероватно је реч о карактеру. Краков је држао до лојалности и доброг укуса.

Вреди поменути редак пример где је Краков у накнадним сећањима изашао из тог оквира – једном узгредном напоменом. Био је то случај Светозара Прибићевића. Краков је, наиме, био уверен да је Прибићевић сарађивао и с Павелићем против краља Александра. У конкретној ситуацији морало је постојати некакво опипљиво сазнање по том питању које нама данас није доступно [Краков 1995, II: 387].

Конкордатска криза која је достигла кулминацију 1937, била је природан след поменутог наслеђа везаног за Милана Стојадиновића.

Милан Јовановић Стоимировић, Стојадиновићев човек, у свом *Дневнику*, у више наврата помиње Станислава Кракова. У белешци од 27. јануара 1936. закључује да се прича да је Стојадиновић пред падом, а потом и да Краков ради за Петра Живковића, те да „он само гледа да је њему добро”, уз напомену да је овај „кузен” са Љотићем, Недићем, Фотићем [Јовановић Стоимировић 2000: 30]. Двадесет осмог децембра исте године, Стоимировић бележи да је претходног дана био политички скуп у Краљеву, на којем се уз Љотића појавио и Краков, па каже: „Кракова гони његова крв Јеврејина (кажу да има и чивутске крви и то немачке!) да се истиче и гура у први ред” [Исти 2000: 91].

У време кулминације Конкордатске кризе јула 1937. године, која је прилично узбуркала духове унутар Краљевине Југославије, Краков је интензивно извештавао за новинску агенцију из Париза Сид-Ест, за коју је иначе радио почев од 1932. године. Пошто су његови извештаји о приликама унутар Југославије у том периоду имали посебно широку прођу у француској штампи, после једног текста у којем је било речи о демонстрацијама, познатим као „Крвава литија”, противљењу Влади Милана Стојадиновића, болести патријарха Варнаве, уследио је службени позив у Управу града Београда. После саслушања кажњен је са 20 дана затвора „због ширења нетачних и алармантних вести о нашој земљи у иностранству”. Био је то први и последњи случај те врсте у међуратном периоду. Шеф београдске полиције и управник Града Београда Драгомир Драги Јовановић ипак је пресуду преиначио у новчану казну [Краков 1995, II: 253–254].

Септембра 1938. Стоимировић у своје дневничке белешке (7. септембар 1938) записује да управо путује у Нирнберг, на конгрес Националсо-

цијалистичке партије, као гост и посматрач. Сутрадан, 8. септембра, у Дневник уписује да је путовао с брачним паром Краков, који је преко Нирнберга путовао у Пољску, ради пријема неког Краковљевог наслеђа. Стоимировић не пропушта да у „Дневник” унесе и запажање о накиту госпође Краков за који каже да је скуп. Такође бележи, да има утисак да је госпођа Краков „врло лукава и окретна жена”, која би желела да неко помири Стојадиновића и Љотића „како би њеном Сташи било боље”. Она га је, како каже, звала „Краши”. За Кракова Стоимировић тумачи да је германофил, и да је „вероватно добијао и новац с неке стране”, а потом да је Краљ и погинуо због једног Краковљевог чланка „Јунацима са Капорета”. Стоимировић даље пише, да Краков, вероватно, путује на Хитлеров позив, мада сâм каже да путује приватно. Стоимировић наводи да му је Световски причао да су обоје, и Станислав и Иванка, страсни коцкари, те да је овај то видео у Довилу (!). Притом чак бележи да су се коцкали сутрадан након Краљеве погибије у Марселју [Јовановић Стоимировић 2000: 207].

Циничан је и на тему Краковљевих суза када је погинуо Краљ. Краков је, како је познато, као директор листа *Време*, пратио Краља приликом последњег трагичног путовања октобра 1934. у Француску.

На крају дневничке забелешке за тај дан Стоимировић „јадикuje” пошто је остао, за сада, у Минхену, а брачни пар Краков је наставио пут Нирнберга, да би сутрадан, 9. септембра 1938, у истом *Дневнику* описивао своје утиске из Нирнберга. Стоимировић је очигледно био сасвим личан, непромишљен, контрадикторан. Објективност му је била потпуно страна. Уосталом, дан потом, 10. септембра, Стоимировић описује како је, између осталог, био на чају код Рибентропа „на коме је био и Фирер” [Исти 2000: 208].

Почев од 15. фебруара 1936. године, до јесени 1939. Краков је помоћник уредника листа *Рајшник*. Било је то званично гласило Главног генералштаба, чији је уредник био генерал Чедомир Шкекић [Краков 1995, I: 82]⁸. Његов положај у листу био је међутим формалан, а везан за место начелника Обавештајног одељења. Приступ овој позицији Кракову је био олакшан и чињеницом да је био припадник Института земаљске одбране. Тим Институтотом руководио је генерал Војин Максимовић.

Крајем 1938, присуствовао је, пуна срца, обележавању двадесетогодишњице ослобођења Руме. Увек се сећао бесног поноса тих дана 1918. када је ушао у Срем, односно Руму. Уопште, како се види из његових текстова, Краков је према Срему гајио сасвим особену љубав. Сматрао га је тврђавом српског национализма и традиционализма.

Према сведочењу Милице Краков Арсенијевић, Станиславу је на самом крају тридесетих понуђено место посланика, односно амбасадора у Вашингтону, али га је одбио. По њеним речима, било му је незамисливо напуштање отаџбине [Краков 1997: 7].

У јесен 1939. године Станислав Краков оснива лист *Телеграм*, који је, разуме се, сâм уређивао. Када су Немци 1. септембра 1939. године,

⁸ Чедомир Шкекић (1889–1948) пешадијски бригадни генерал.

напали Пољску, код Кракова се, одједном, помало разбудио и далеки пољски идентитет. Тако је *Телеграм*, делом, обликован у сагласности с пољским посланством у Београду. Пољски аташе за штампу Глинка свакодневно га је снабдевао материјалима које је *Телеграм* објављивао. Потом, пошто је у Југославију пристигло нешто избеглих Пољака, преко Румуније, међу њима, породица грофа Тишкијевича, Андреј Тарановски, гроф Артур Потоцки, Краков се с њима у дужем периоду дружио, посећивао, и колико је било могуће, подржавао их.

Лист је такође систематски пратио француско виђење, и ратних дејстава и других релевантних активности. Тај сегмент углавном је спадао у домен делатности његовог сарадника у листу – Рада Веснића. Тих година, француски Други биро, дакле обавештајно одељење у Београду, био је смештен у хотелу „Палас”. Веснић је у мери неопходног одржавао те контакте.

Уопште, у националним круговима у Београду, преломни догађај у том рату догодио се када је поражена, и окупирана, Француска. У Београду је то доживљено, буквално као катаклизма – и у демократским круговима, и код оних који су били десније национално опредељени.

Након што је Француска муњевито поражена, у Београду је завладала општа апатија у погледу отпора Немачкој, посебно имајући у виду да је био на снази споразум Берлин–Москва, на основу којег је и подељена Пољска.

Краков је 19. јула 1940. године постао директор Радио Београда иако је одлука Владе донета у мају. У сећањима доцније, напомиње како је 6. новембра 1940, када је био примљен код председника Владе Драгише Цветковића у његовом кабинету у Председништву Владе, с намером да образложи набавке неопходног материјала за радио-станицу, налетео у незгодном тренутку. Управо током разговора Цветковић је обавештен да су Италијани „случајно” бомбардовали Битољ [Краков 1995, I: 96–97]. Идеја је била да Цветковићу укаже, поред набавке материјала која је уосталом већ раније одобрена, на неопходне мере потребне како би се национални радио, тада најмоћније средство за обавештавање народа, подигао на виши ниво.

Између осталог, период док је био директор Радио Београда, Краков је посветио преоријентацији ове куће у националном духу. Тако је, између осталог, основао и емисију „Речи нације” [Архив Југославије: Збирка Станислава Кракова]. У њој су сваког јутра емитовани прилози који су имали за циљ подсећања на јунаштва и национална прегнућа из времена борби за ослобођење. Био је то својеврсни компендијум српских прилога за Плутарха, што се уосталом уопште може рећи за Краковљево дело.

Прве немачке бомбе пале су на Београд 6. априла 1941. управо током емитовања емисије „Речи нације” [Краков 1995, II: 40]. Милан Бата Стоимировић у дневничкој напомени 23. марта 1941. помиње да га је председник Владе Цветковић примио тачно у поноћ, те да су разговарали у присуству Мачека и Цинцар-Марковића. Цветковић му је наложио да сутра преузме Радио „под своје, најстрожије”, с циљем да обезбеди да не падне

у руке „улицы” односно демонстрантима. Сутрадан 24. марта 1941. назвао га је управник Града и појаснио: „Радио је под вама, али ви нисте комесар”. Затим је дошло до договора учетворо о детаљима: Јовановићем, шеф политичке полиције, и Краковим. Тврди да их је Краков обавестио да је председник Управног одбора Радија „поп Јанић” претио да ће, оног дана када Цветковић оде пут Беча да потпише Тројни пакт, преко Радија изрећи: „Народе, брани отаџбину!” По Стоимировићу с овим је потом разговарао Управник града [Јовановић Стоимировић 2000: 460–461]. Издао је налоге Кракову и полицији, у вези с обезбеђењем Радија, како се не би поновило нешто слично као у Румунији. Несумњиво се мислило на догађаје у Букурешту 21–23. јануара 1941. године, када је дошло до изузетно бруталне побуне, праћене погромима, легионара Хорија Симе, против Јона Антонескуа. Пошто је 25. марта потписан Пакт, Стоимировић вели да је Кракову наложено да парира Лондонском радију „који је компромитовао ствар унапред”. Тим поводом забележио је: „Краков ради, али споро. Иако редован гост Хитлеров у Нирнбергу (и то с госпођом Краков), он је сад одједном тром” [Исти 2000: 461]. Истог дана напоменуо је да су Сједињене Америчке Државе задржале осам вагона нашег злата које је примљено на чување. Ово је објављено одмах по потписивању. Уследио је пуч 27. марта 1941. године. Сутрадан пошто је извршен пуч у Београду, 28. марта 1941. Влада је именовала нови Управни одбор Радио Београда. Наместо дотадашњег председника др Војислава Јанића, именован је др Владимир Ћоровић. Прва одлука новог Управног одбора била је да Краков буде смењен с места директора, а да се на то место постави Вељко Петровић, књижевник. Одлука Владе, међутим, због ратних околности које су убрзо наступиле, није и стварно спроведена, па је Краков захваљујући неажурности пучистичких власти, на тој позицији остао до напада на земљу 6. априла 1941. године.

Потоња судбина др Војислава Јанића који је у међуратном периоду у више наврата био министар вера, као и народни посланик, била је трагична. Краков се сећао да никако није могао да га разувери да совјетска држава није исто што и, како је веровао, стара истина мало измењена, православна и словенска, Русија. Почетком рата нашао се у манастиру Жича с Николајем Велимировићем, да би га потом у Врњачкој Бањи партизани тако претукли, „као реакционара”, да му је здравље било потпуно разорено.

Последња белешка у Стоимировићевом *Дневнику* у којој се помиње Краков, датирана је 7. априла 1941. Налазио се у Љубовији. Примећује да „нико не зна ништа”. Узгред помиње да је срео Кракова који је хитао пут Београда, јер је у Радију, вели, остало три милиона динара, „ако то није изгорело” [Исти 2000: 480]. Краков, међутим, те дане описује другачије. За капитулацију је сазнао 15. априла 1941. у Спужу, дакле, насупрот Стоимировићевој тврдњи. Настојао је да избегне Италијане, да им не би пао у руке имајући у виду да је код њих још од 1932. био на црној листи.

Заробљен је ипак у неком кланцу између Мојковца и Пљеваља, у зору 17. априла. Немци су га разоружали и одузели му аутомобил. Како се

сећао, била је то претходница једне немачке оклопне дивизије. Краков се повлачио на север с једном моторизованом групом коју је сачињавало 40 ваздухопловних официра, подофицира и војника. Предводио их је резервни ваздухопловни мајор Милош Мартић, доцент Техничког факултета. Немци су им наредили да се упуте пешице у Пљевља, удаљена 17 километара, и да се тамо пријаве немачкој команди, где су прикупљани ратни заробљеници [Краков 1995, I: 100]. Како би избегли Немце, планинским путевима су, ван главних рута, наставили на север, и након четири дана пешачења доспели су на Златибор, у Чајетину, где још није било окупатора, а потом у Ужице, одакле су кренули у Београд, представљајући се као избеглице од бомбардовања. У Чајетини, где су пристигли управо на Ускрс, униформе су заменили цивилним оделима. Кракова је тада примио и помогао свештеник Милан Пашић. Њега и бројну породицу овог честитог свештенка ликвидирали су током рата.

У Београду су спустили на Чукарици, како би избегли немачке контроле, на Главној железничкој станици у центру града. Да не би упадао у очи, као и да се не би чуло, и причало да је у Београду, седмицама није излазио из куће. Попут пустињака, није излазио из стана у којем су врата била ишчупана из рамова, метални застори на прозорима искривљени и откинута, таванице обијене. Настојећи да не мисли на стварност, читао је, највише старе путописе.

Између осталог, бомба је пала до куће у којој је живео, па је и њихов стан знатним делом разорен, али је његова породица, за разлику од окружења, остала у пуном саставу. Дана 5. јуна 1941. изашао је из стана у Краљевића Томислава број 11 (данас Интернационалних бригада) и пошао покрај Карађорђевог парка према Славији.

Ни када је деценијама касније описивао то стање потпуног очаја, није прикрио, у свом стилу, ни оно што би већина радије прећутала. Прекаљеног ратника који је преживео низ рањавања у борбама, тако муњевит пораз и губитак националне слободе, сломили су га. Био је ту и страх да не буде упућен у заробљенички логор, можда и нешто горе. Заточеништво је, уосталом, једва избегао. Доживео је неку врсту слома нерава [Исти 1995, I: 99–100, 119]. Тог 5. јуна стигао је до опсерваторије, када се зачула потмула експлозија. Била је то експлозија у Смедереву. До ујака тих дана никако није могао да дође, како би му изјавио саучешће, пошто су га Немци држали под стражом. Није могао ни посредно, преко супруге његовог брата Милутина.

Краков се сећао да, почев од 5. јула, скоро није било дана када штампа није доносила спискове стрељаних. До тада је у неколико наврата одлазио на Саву, до „Шест топола”. Сава је почела да носи лешеве па је прекинуо одлазак на реку.

Првих дана августа један колега новинар неочекивано га је посетио с позивом на потпис „Апела српском народу за борбу против комуниста”. Краков је ово, како рече, кратко одбио, пошто иако антикомуниста, на шта га је овај подсетио, није сматрао да под окупацијом треба да се бави политиком [Исти 1995, I: 105].

Недића, свог ујака, први пут је видео 16. августа кад га је ујна, Милутинова супруга, телефоном обавестила да је Недићу одобрено да прима породицу, и да жели да га види. Милутин Мића Недић, у то време такође се налазио у заробљеништву, одакле се вратио у зиму 1942. године. Сутрадан, првог дана када су заједно изашли у шетњу, наилазе на обешене на Теразијама.

Двадесет деветог августа чуо је од једног пријатеља да је Милан Недић, његов ујак, образовао Владу. Изненађен, знајући да је овај одбацивао такву могућност, укључује радио, што по казивању није радио, те је сазнао да је вест тачна [Исти 1995, I: 129–130]. Дан после био је потпуно под утиском дешавања претходног дана. Код њега се појавио, некако баш у време ручка, давнашњи пријатељ, пуковник Милош Масаловић, који је иначе становао недалеко, неколико стотина метара удаљеној Хаџи Мелентијевој улици. Масаловић му је рекао да га је Недић позвао за шефа кабинета и да га је питао зашто се не појављује код ујака. Сутрадан 31. августа, пре подне, први пут је ушао у Кабинет Милана Недића, председника Владе окупиране Србије. Био је смештен у згради у којој се до рата налазило Министарство спољних послова, преко пута Новог двора. Популарно, то здање је називано „Жута кућа”. Недић се није сместио у просторију у којој је претходно био кабинет министра коју је користио као конференцијску салу, већ се уселио у простор негдашњег помоћника министра [Исти 1995, I: 133]. Краков се присећао да је у тој просторији, код помоћника министра, као новинар, боравио небројено пута.

Заувек је упамтио сусрет с Милорадом Павловићем Крпом, професором, старим националним радником, који се одиграо једног од последњих дана августа 1941. Крпа му је показао фотографије које су немачки официри донели из НДХ и којих су и сами Немци били ужаснути. Били су ужаснути бестијалношћу хрватских усташа. Ови Немци су иначе стављали у реквирираном делу његовог стана.

У обраћању српском народу 15. септембра 1941. Милан Недић образложио је разлог прихватања функције. Између осталог рекао је: „Дубоко верујемо да је наш највећи национални задатак да спасемо од уништења језгро српског народа, да му омогућимо да на миру дочека крај овог страшног рата у коме велике силе воде борбу на живот и смрт, и да бар тако дочекамо дан ослобођења, када крај овог рата нисмо умели да дочекамо у својој слободној великој домовини. Само тако одговоримо заклетви коју смо дали Краљу и Отаџбини” [Исти 1995, I: 165].

Последњих дана септембра или на самом почетку октобра 1941. једног јутра, сасвим изненада, у стан му је унезверено дошао Ђорђе Рош, његов дугогодишњи близак пријатељ, и класни друг. Као потпуни инвалид, Рош се у међуратном периоду успешно посветио пословању. Између осталог, временом је постао заступник немачке тешке индустрије и концерна „Круп”, а потом, као резултат изузетног угледа постао је почасни конзул Краљевине Норвешке. Због чињенице да је заступао кључне немачке фирме, као и да је био прослављени ратни херој изузетног угледа, Рош је имао посебан статус код Немаца. Иако се није бавио политиком,

када се Србија после Априлског рата нашла у немогућој ситуацији, одлучио се да помаже све Србе и у свакој прилици. Поседовао је, по природи свог посла, добре везе и помагао је разне активности генерала Недића, и небројено пута интервенисао како би се спасли разни невољници. Поред другог, Рош је био и велики дародавац српске цркве, посебно манастира Хиландара. Пресудно је помогао манастир Грачаницу касних тридесетих година 20. века. Био је естетa и великодушни мецена. Примера ради, збринуо је и Пају Јовановића, када је познати сликар избегао из Беча. Сместио га је у један од својих станова у Београду. Током Другог светског рата Рош је утицао на Немце да се заштите српске светиње на Косову и Метохији. Због неизмерних заслуга које је имао за манастир Хиландар, једина је световна личност умрла ван Свете Горе, а која је сахрањена на монашком гробљу Хиландара.

Рош је Кракова тог јутра унезверено упитао зашто му никада није рекао да је Јеврејин? Објаснио је да му је др Харалд Турнер указао да постоји налог Гестапоа за Краковљево хапшење [Краков 1995, I: 220–222]. Краков се присетио оне полемике с Радићем из 1926. године, када је овај извалио новинарима да нашу спољну политику воде „сами Јевреји” – Нинчић, Кумануди, Краков. Немцима су потом предочени, захваљујући Рошу, одговарајући документи, релевантна пољска литература, хералдичке мапе и слично, а објашњен је и почетак те заблуде. Доцније, Краков је ипак сазнао да је Гестапо из наше државне архиве тражио досије његовог оца, Сигисмунда Кракова. Тек тада је сазнао да је његов отац у Србији прешао у протестантизам, напустивши римокатолицизам, како би могао поново да се ожени.

Одмах после формирања Владе, Краков је одбио ујаков предлог да он води Одељење за информације и пропаганду при Кабинету. Ту позицију заузимао је Ђорђе Перић. Претходно, крајем јула, одбацио је и захтев Драгог Стојадиновића да наследи Предрага Милојевића на месту главног уредника *Новоџ времена*. Десетак дана касније ствар се поновила у битно незгоднијем облику. Опет се једног јутра појавио Ђорђе Рош, смркнуто [Краков 1995, I: 230–232]. Гестапо је упутио нови налог за хапшење Станислава Кракова. Оптуживан је по три основа: да је био дугогодишњи дописник новинске агенције Сид-Ест, чије је средиште било у Паризу, али коју су, по немачком тумачењу, финансирали Совјети те да је тим путем радио на антинемачкој пропаганди; да је као власник и директор дневног листа *Телеграм* радио с Пољацима и француском обавештајном службом, те нападао Немачку у свом листу; и трећа оптужба Гестапоа била је да је, као директор Радио Београда, емитовао изразито шовинистичке српске емисије, чиме је, између осталог, припремао атмосферу за 27. март, односно пуч.

Краков се, забринут, присетио, да су већ *Ойцџинске новине*, током маја објавиле да је Радио Београд припремао климу за Мартовски пуч. Ствар је била озбиљна и, што је најгоре, реално његов лист *Телеграм* био је уређиван противно немачким интересима, а с отвореним симпатијама за нападнуту Пољску и Француску. Олакшавајућа околност била је да је

комплет објављених бројева листа, вероватно једини постојећи, изгорео током пожара у Народној библиотеци Србије. Немцима је предочено да су оптужбе лажне, плод денунцијације, као и претходне, а однекуд се присетио да је лист Великонемачког радија (Großdeutscher Rundfunk) новембра 1940. похвалио Радио Београд, пошто је доласком Кракова, како је речено, престала дотадашња прокомунистичка линија те радио-станице [Краков 1995, I: 232]. Ово му је ишло у прилог, а оптужба за дописнички рад у агенцији Сид-Ест такође је била реално неоснована.

После дугог саслушавања, неупоредиво непријатнијег него последњи пут, десетак дана раније, из Управног штаба изашао је савим утучен. Када је потом дошао у Недићев кабинет предочивши му да долази „по хитној ствари (...) која је угрожавала моју слободу и можда и мој живот”, сагласили су се да је јасно да је приморан да се активира, и тако је почео да уређује *Обнову*. Недић му је тада разјаснио да је Немцима сумњив јер се држи по страни, те да је њему, то јест министру председнику неопходно потребно да има један лист у којем ће бити у прилици да потпуно поверљиво пушта поједине информације. Тако се Краков нашао на челу *Обнове*. Идеја је била да се преувеличавају акције Недићеве владе против побуњеника на терену, како би се Немцима давао утисак да се предузимају жестоке ефикасне мере. Недић притом није заборавио да напомене да у дотадашњег уредника *Обнове* Бату Стоимировића није имао поверења. Била је, дакле, реч о надувавању антигерилских акција Недићеве владе, како би се некако примирио окупатор.

И формално, почев од 1. новембра 1941. године, у складу с Недићевом жељом, Станислав Краков постао је уредник дневног листа *Обнова*. Директор листа тада је још увек био Владислав Рибникар [Краков 1995, I: 254]. *Обнова* је почела да излази 6. јула 1941. године, а последњи број, 986, изашао је 5. октобра 1944. године. Директор је био Владислав Рибникар, а доцније Јован Тановић. Главни уредник, почев од броја 98, 1941. године, био је Краков. Од броја 520 из 1943. године, главни уредник био је Ратко Живадиновић. Краков је долазак на место уредника листа *Обнова* описао на следећи начин: „Ступајући, под притиском два налога Гестапоа за моје хапшење, и по савету мог ујака у *Обнову*, мислио сам да ћу бар са те стране остати мало миран”. Била је то међутим заблуда. Основна Недићева замисао, а ту је видео Краковљеву улогу, била да тај лист, односно сâм Краков, посредно, својим репортажама потврђује, „искитивши их” што више, званичне извештаје Владе, којима су објашњавани напори ка умиривању, како су тада говорили „елемената нереда”. Реч је била о свакодневним, непотписаном, извештајима, запакованим тако да Немци буду, колико је могуће, задовољни [Краков 1995, I: 258].

У Србији је трајала побуна, односно устанак. Немачке одмазде биле су ужасно бруталне. Велики део земље, чак и у том остатку остатака Србије, био је у пламену, разорен, уништен. Немачки окупатор је стрељао, спроводио одмазде, сасвим слепо, пратећи само сопствену статистику. Посвуда су била масовна стратишта – Шапцу, Краљеву, Крагујевцу... Смиривање земље било је животно питање Срба, посебно обустављање казних

експедиција. Недић се на крају и прихватио да образује Владу, на самом крају августа 1941. године, тек пошто је немачки окупатор Недићу предочио да ће Србија бити подељена између околних земаља те да ће они смиривати ситуацију. Усташе су већ биле ангажоване током трагичних догађаја у Шапцу и Мачви. Што се Недића тиче, била је то „кап која је прелила чашу”. Како је то Краков описао деценијама касније, Србија је била „жртвована земља, од које је највећи део био претворен у људску кланицу, на којој је сваки члан српског народа чекао свој ред на погубљење” [Краков 1995, II: 6].

Што се новина тиче, ствар је функционисала тако што је свакодневно одржавана конференција за штампу у немачком Управном штабу. Тамо су добијане директиве шта се и на који начин, без изузетка, мора појавити у штампи. Немци су одређивали и наслов, и димензије текстова, и позицију у листу, односно где се мора наћи оно што њих занима. Ту никакве измене од стране Редакција нису биле допуштене [Краков, 1995, I: 290].

Негде на самом крају новембра Краков је поново био на ивици да буде ухапшен од стране Гестапоа. Грешком, ако не саботажом, приликом слагања листа, биле су замењене две фотографије. Испало је да је испод наслова „Дело немачке војске”, објављена фотографија побијених Срба. Наслов је требао бити објављен изнад фотографије на којој се налазио објекат који је обновила немачка војска [Краков 1995, I: 290–291]. Војни цензор капетан Тангл био је бесан, а Гестапо је одмах реаговао. Избезумљени Краков молио је за помоћ уредника *Новоџ времена* др Милоша Младеновића, који је цензора Тангла познавао из предратног периода. На овај начин смирен је инцидент.

Негде крајем 1941. *Обнова* је пресељена из полуразорене зграде предратне *Полиитике* у палату листа *Време*, тада *Новоџ времена*, у Дечанској улици. Дневни лист *Ново време* појавио се у петак 16. маја 1941. Последњи број 1066 изашао је у четвртак 5. октобра 1944. Извесно време, од броја 923, 1944. године, излазио је под насловом *Ново време – Обнова*, да би убрзо с бројем 932 био враћен првобитни назив *Ново време*. Главни уредник, од броја 576, године 1943. био је Станислав Краков, а почев од броја 923, године 1944. као главни уредници навођени су Краков и Ратко Живадиновић, да би од броја 932 главни уредник био само Станислав Краков.

Првих јулских дана 1942. Краков се поново нашао у немогућој ситуацији. Породица Краков поседовала је плац на падини ка Лисичијем потоку који су на поклон добили од кума кћерки, Милици Краков. Ово земљиште било је неискоришћено те су због опште немаштине у храни у пролећа 1942. ту направили башту и посејали поврће и кукуруз. Почетком јула 1942. приликом једног доласка до баште, испоставило се да се неко распитује за земљу „неке госпође Иванић-Краков”. Показало се да заинтересовани ради за Управу за јеврејска имања и да, по налогу Гестапоа, има налог да конфискује њихову башту, „пошто је власница Јеврејка” [Краков 1995, II: 376–378]. У овом случају спасиле су их интервенције Милана Недића и Драгог Јовановића, као и веродостојна документа. Драги Јовановић му је ову ситуацију разјаснио тумачењем: „(...) овим Немцима је довољно да им

било какав њихов повереник, а који је комуниста, или усташки представник код немачког командујућег генерала у Београду или можда чак и неки ваш новинарски колега нешто шушне да сте ви или ваша супруга Јевреји, па да одмах наређују, не проверавајући то злонамерно обавештење” [Краков 1995, II: 378].

Три месеца потом, првих дана октобра 1942, једна слична подметачина поново је довела да Гестапо изда налог о хапшењу Кракова. И тада га је спасао цензор Тангл, буквално га извукавши из канци политичке полиције. Гестапо је тада прво ухапсио Јована Тановића, директора *Обнове*, а Краков је задржан осам сати у Ратничком дому, где је био смештен Гестапо. Повод је био избацивање, од стране Кракова, једног текста увршћеног за објављивање без његовог знања. Једном његовом сараднику Гестапо је доставио готов чланак, насловљен: „Као сунце сија Израел међу народима”. Била је то денунцијација против неколицине новинара предратних сарадника „Седме силе”, највише против Миће Димитријевића. Текст је био тако срочен да је деловало као да је „Седма сила” била некакво упориште комунистичке пропаганде. Оптуживани су не само Мића Димитријевић, него мање-више и сви други који су писали за „Седму силу” [Краков 1995, I: 292–293; II 424–430]. Краков је, уосталом, за ову едицију која је до 1941. објавила готово стотинак публикација, и сâм писао. Године 1940. објавио је, непотписано, публикације *Борна кола, оклојљене дивизије и Раи у ваздуху*. Иследник Гестапоа је те ноћи инсистирао на питању: „Како се усудио да спречи објављивање текста за који је Гестапо наредио да буде објављен?” Краков је некако успео да објасни да је садржина текста лаж и подметање. Да је очигледно у питању лични обрачун. А да он није био упућен да постоји такав налог, као и да у писменом наређењу из Управног штаба, који је добијао свакодневно, такав налог није постојао. Сетио се тада да се позове на интервју који му је 1932. дао Гебелс, као новинару листа *Време* који је пратио председничке изборе у Немачкој. Било је то пре доласка нациста на власт. Гебелс је у том интервјуу наглашавао да је „истина најбоља пропаганда”. Коначно, ноћу после осам сати чекања и саслушавања, пуштен је из Гестапоа али му је наглашено да текст мора бити објављен. Најважније, капетан Тангл га је потом накнадно покрио, пошто је тај текст, као цензор, забранио, ударивши, тада магични зелени печат, преко њега. Уредник *Новог времена* др Милош Младеновић и његов фоторепортер Светозар Грдијан, у сличној ситуацији били су лошије среће, и поред Младеновићевих добрих веза с Немцима. Доспели су пред немачки ратни суд, пошто се у неком новинском тексту, на фотографији, у позадини, видела слика краља Петра II. Ствар је ипак на крају прошла релативно благо пошто никада није формално постојао акт којим је забрањивано објављивање слике Краља. Светозар Грдијан стрељан је након ослобођења.

Фебруара 1944. Гестапо је поново ухапсио Кракова. Овога пута ствар је била још озбиљнија. Приведен је у поноћним сатима под оружјем прво у централу у Палату Ратнички дом, а потом у затвор Гестапоа у Улици краља Александра бр. 5 (зграда Посланства Чешке). Нејасан је повод овог,

најозбиљнијег, Краковљевог хапшења. Веровао је, на основу потоњих сазнања, да је ова ситуација била последица подметања од стране неког, по његовим речима, инфилтрираног комунисте [Краков 1995, II: 427, 461].

Уопште узев, утисак је да је Краков током окупације нерадо писао. Обављао је функцију уредника, редиговао је и усмеравао текстове према потребама Недићеве владе, неретко с циљем својеврсног скривеног дописивања с окупационим властима. Али током окупације није више било његове, раније плодне, публицистичке делатности. Објављивао је очигледно колико је морао и уздржано.

Тридесетих, то је такође одредило његову судбину, Краков је, углавном као новинар и пропагандиста, подржао и помогао политички покрет ратног друга и рођака Димитрија Љотића. Њих тројицу, Масаловића, Кракова и Љотића, тада младе офицере, на Солунском фронту, њихови претпостављени официри огласили су за „три мускетара”. Дубоко их је повезивало сасвим изузетно родољубље, беспрекорни, може се рећи аристократски, монархизам, потом и искуство тешке и крваве заједничке борбе. На крају и величанствена опијеност победом. Остали су заједно заувек. Други светски рат преживео је само Краков.

Та опредељена, дубоко свесна укореењеност, која је одређивала Станислава Кракова, и која је отклањала понуде, или могућности, да напусти Отаџбину, одређивала га је и доцније, завек [Краков 1997: 7, 9]. Када се коначно, изгнан, сместио у Паризу, отварао је шампањац приликом сваког Новогодишњег дочека с надом и нагласком да ће наредну славити у Београду.

Још се по београдским антикваријатима каткад појављују књиге из библиотеке Станислава Кракова. Укусно и непретенциозно израђени екслибрис, с породичним грбом Кракова, несумњиво сведочи о негдашњем њиховом власнику. Осим збирке икона, већином спасених од пропадања, претходно запостављених или одбачених, углавном из Старе и Јужне Србије, временом је обликовао и велике нумизматичке и филателистичке збирке. Према појединим сведочењима, ова последња била је међу најзнатнијим колекцијама те врсте уопште. Када се његова ташта Милица Михајловић у јесен 1947. докопала Париза, потврдила је већ познато. Његова библиотека, филателистичка и нумизматичка збирка, старине, иконе и слике, као и друго покућство, нетрагом су нестали, конфисковани и развучени.

Вољену Србију, напустио је када и други припадници апарата генерала Недића. Било их је, истина, немало који су остали, уверени да нису ништа криви. Међу њима, ретко ко је доживео крај 1944. године.

У Форарлбергу, на самом западу Аустрије, сместио се накратко с професором Боровојем Јонићем, бившим министром просвете, и зубним лекаром Дачом Ковачевићем. И једино је Краков, међу њима, имао снаге да брзо и одлучно реагује када им је предочена опасност. Гонио их је капетан Килибарда. Обојица су ухапшени и осуђени – Јонић на смрт. По Краковљевом сећању никако му није успевало да им објасни да им прети опасност – тврдили су, несумњиво и веровали, да ништа нису криви.

Далеко од вољене Отаџбине, која је била смисао његовог живота, Краков је године и године провео сасвим скрајнуто, у беди. Бежао је по алпским забитима последњим атомима снаге, преко планинских врхова, глечера, ледених река како би заметнуо траг полицијским псима. У више наврата практично ухваћен, спасао се одлучношћу и храброшћу прекаљеног ратника [Краков 1997: 354, 364–378].

Потом је живео под лажним именом, као човек без идентитета, прошлости, отаџбине. И доцније у Француској, када је једном приликом постало јасно да ће бити ухапшен с циљем изручења, до чега је, како је обавештен, дошло у дослуху с француским комунистима, Краков није имао дилеме. Исекао је вене и једва је преживео. Успео да изигра прогонитеље.

Како би сâм Краков рекао, говорећи о народу којем је припадао „усред једне херојске симфоније подвига и страдања”, и о себи: „Судбина ми је била дуго изванредно наклоњена, а потом, као и скоро свим мојим сународницима, постала је врло свирепа” (...) „Два места су ми, у мојој земљи, уз фанfare, под заставама и цвећем, предале диплому свога почасног грађанина, а једно чак дало моје име једној својој главној улици, док сам се, коју годину касније, морао да скривам по неприступачним планинским свратиштима под лажним именом, са лажним занимањем и лажном народношћу” [Краков 1997: 12]. Краков који је био добитник осамнаест одликовања, поседник највећег приватног музеја у својој земљи, био је приморан да прикупља добровољне прилоге, како би сахранио „ону особу која је била саставни и најбољи део мог живота...” Постао је, као уосталом и читав његов народ, ходајућа трагедија, како се сâм изразио, сувишни човек, „из двадесетпетог часа”, по речима Виргила Георгијуа⁹. И није имао дилему, читаву античку трагедију његовог народа, произвео је Запад, и нико други, поквареношћу, демонским користољубљем, тоталним недостатком осећаја за патње и муку коју причињава другима, бахатошћу, па и непознавањем прилика и незнањем. И коначно, он коме је писање било призив, страст, вероватно и смирење, одлучио се да прибележи кључне моменте величанствене и трагичне животне приче чији је био актер. Испоставило се, био је то својеврсни ламент над изгубљеном Отаџбином. Тако су настала његова недовршена сећања, објављена под насловом *Живот човека на Балкану*, и књиге о приликама у којима се нашао током Другог светског рата, Он и његова земља, *Генерал Милан Недић I и II*. Оба дела остала су недовршена. Под његовим надзором објављен је први том књиге *Генерал Милан Недић*, 1963. године. У уводу за други том, објављен 1968. он каже да га је тешка болест омела у раду. У више наврата најављени трећи наставак није стигао да обликује. Постхумно, деценијама касније, 1997. године објављена су и његова такође делимична сећања *Живот човека на Балкану*, његово коначно сведочанство.

Настојао је да отргне од неумитног заборава хероје и мученике које је његов народ изродио. Његова завршна дела јасно указују, у њима, то је најочигледније, Станислав Краков стицајем трагичних околности постао

⁹ Constantin Virgil Gheorghiu (1916–1992), румунски књижевник, политички емигрант.

је некакав својеврсни српски Плутарх. Притом, потпуно неубичајено за наше прилике, и поред јасне идејне опредељености насупрот поратном поретку у Југославији, Краков је недвосмислено исказао поштовање и за партизанску борбу. Дивио се несумњивим примерима херојства и на тој страни, и нема дилему да је међу њима постојало уверење да чине најбоље за свој народ и своју земљу [Краков 1995, II: 8, 262].

Прилике у којима се налазио, како иначе бива, одредиле су његову трагичну судбину. Херој ратова 1912–1918. постао је, у Другом светском рату, сарадник окупатора. Био је жртва сплета околности, „терора историје”, како би рекао Мирча Елијаде¹⁰, али, сасвим извесно и сопствених, чврстих, политичких уверења.

Он, који је увек наглашавао да ће следеће године славити у слободној Отаџбини, који је још на Солунском фронту понуду да се, озбиљно повређен, опоравља у иностранству, одбацио речима: „Онде где ја желим да се вратим, то је у моју земљу”, Србију никада више није видео [Краков 1997: 191]. Овај свет напустио је 15. децембра 1968. у Сан Жилијену, у Француској, на самом ободу Женева.

Милан Богдановић пишући критику Краковљевих романа о Првом светском рату (*Кроз буру*; *Крила*), поредећи његово писање с другим писцима рата, нагласио је кључну одредницу Краковљевог дела – истинитост. Одрастао у рату, како рече Растко Петровић, и остарио у рату, као да није признавао пораз. Станислав Краков први је приметио, *Наше последње победе*, обелодањене далеке 1928, садрже ту мисао, да реч – капитулација – не постоји у српском језику [Краков 1999: X]. Како је речено, за јунаке, као ни за елементарне силе, нема смрти, нема пораза. Постоје само сеобе.

Његова дела, сасвим извесно сâм врх ратне прозе код Срба, сведочанства с прве линије фронта, отворена, борбена, брутална а опет оптимистична, неретко се коментаришу као антиратна литература. Није потребно много мудрости за оваква тумачења. Сваки реалистичан ратни роман је антиратни. Краков, то треба нагласити, не преиспитује своје присуство у униформи и на фронту. Иако помиње да је било и таквих гласова, каткад. Он је дубоко уверени ратник, свестан циља и смисла борбе. Он слави херојство. Отаџбина је, то увек ваља поновити, код Кракова обавезно писана великим словом.

Можемо га замислити како у најтежим часовим скривања по алпским врлетима Форарлберга, у грозничавом бегу од потера, у часовима највећег очаја, шапуће, самом себи, Дучићеву *Ave Serbia...* [Краков 1997: 374].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Јовановић Стоимировић, Милан (2000). *Дневник 1936–1914*. Нови Сад: Матица српска.
Ко је ко у Југославији. Југословенски годишњак (1928). Београд–Загреб: Нова Европа.
 Краков, Станислав (1926). *Кроз Јужну Србију*. Београд: Време.

¹⁰ Mircea Eliade (1907–1986), амерички историчар културе, румунски књижевник.

- Краков, Станислав (1928, 1999). *Наше последње победе*, Београд: Време (репринт: Слободна књига, Београд 1999).
- Краков, Станислав (1930). *Пламен чейницићва*, Београд: Време.
- Краков, Станислав (1934). Трагична смрт нашег Краља, *Време*, 4581, 10. октобар 1934.
- Краков, Станислав (1991). *Крила*. Београд: Филип Вишњић.
- Краков, Станислав (1994). *Кроз буру*, Београд: Филип Вишњић.
- Краков, Станислав (1995). *Генерал Милан Недић, I*. Београд: Нова Искра.
- Краков, Станислав (1995). *Генерал Милан Недић, II*. Београд: Нова Искра.
- Краков, Станислав (1997). *Живот човека на Балкану*, Београд: Наш дом.
- Краков, Станислав (2000). *За часи оцазбине & Пожар на Балкану*, Београд: Народна књига / Алфа.
- Рош, Ђорђе (1931). *На Дунавском кеју сејтембра 1915*. Београд.
- Српски биографски речник*, (2011). „Станислав Краков”, књ. V. Нови Сад: Матица српска.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Архив Југославије. Збирка Станислава Кракова. Доступно на:
<http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/zbirke/lista_zbirki.html>. Приступљено: 6. 10. 2016.
- Велики рат. Доступно на: <<http://velikirat.nb.rs/items/browse?collection=155>>. Приступљено: 6. 10. 2016.
- Југословенска кинотека: Прослава ратника Јужне Србије у Скопљу. Доступно на:
<http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/Ser/sp_JK-EFG104.html>. Приступљено: 5. 10. 2016.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

STANISLAV KRAKOV: A BIOGRAPHY

by

NEBOJŠA BEREC
Belgrade, Serbia
nebojsaberec@gmail.com

SUMMARY: The key goal of this paper is the reconstruction of key moments in Stanislav Krakov's (1895–1968) biography. He was a famous Serbian man of letters, prominent interwar journalist, war hero and finally an emigrant publicist. The paper is based on personal testimonies, biographical notes, archive material from Stanislav Krakov Collection kept in the Archives of Yugoslavia, documents from the National Library of Serbia and the Yugoslav Cinematheque, periodicals and contemporary newspapers, as well as on testimonies of Krakov's contemporaries.

This paper shows the life of Stanislav Krakov from his early life circumstances: volunteering in the First and Second Balkan War, participation in the World War I as an officer, concluding with the perilous journey through Albanian mountains to the Adriatic Sea, and breakthrough on the Macedonian Front in 1918 via Kaymakchalan. Wounded and decorated several times, he did not stay in the army. He dedicated himself to literature and journalism. The stressful and jagged atmosphere in interwar Yugoslavia defined

Stanislav Krakov. While being a kind of a Balgrade dandy he was also a prominent patriotic figure – a decorated young veteran, editor of *Politika* and editor-in-chief of *Vreme* newspapers, writer of war novels, travel memoirs, theater critic, and so on. Family and ideological connections with general Nedić determined his journalist career and personal life during the World War II – when he was the editor of *Obnova* and editor-in-chief of *Novo Vreme* – as well as after it. As a collaborator, after the WWII, this well-known hero of the WWI and the Balkan Wars passed away as a fugitive and emigrant, never bringing to an end the intended monograph about general Nedić, nor his own memoirs.

KEYWORDS: Stanislav Krakov, WWI, interwar journalism, WWII, occupation, collaboration, emigration, Balkan Wars

НОВИ ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ МАТИЦЕ СРПСКЕ

(Тако, а не иначе: Споменница о 150-годишњици пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад. Приредили Драган Станић и Ђорђе Ђурић, Нови Сад: Матица српска, 2016)

Тако, а не иначе! Тако – значи онако како су то означили оснивачи Матице српске 1826. године. *Иначе* – значи онако како не би требало, а догађало се у историји Матице. И српској историји, уопште.

Цитираним насловом Споменнице о 150-годишњици пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад 1864. године, приређивачи Драган Станић и Ђорђе Ђурић, актуелни председник и генерални секретар Матице српске, сугеришу нам да размислимо и о данашњој, па и о будућој улози Матице у српској култури, науци и друштву у 21. веку, трећем веку Матичиног трајања. Овај, као и други завети Матичиних оснивача, формулисани у њеном Оснивачком акту 1826, могу и морају бити путокази будућим генерацијама.

Читајући приређени зборник радова о 150-годишњици пресељења Матице српске

у Нови Сад 1864. године, учинило нам се да су аутори прилога настојали да пре свега осветле оно прво време Матице, пештанско (1826–1864), због тога што је оно друго, новосадско, много познатије, и кроз постојеће књиге *Историја Матице српске* (Ж. Милисавец и Д. Попов), иако последњих 50-ак година Матичиног деловања још није на прави начин проучено и публикувано.

Приређивачи су имали добар разлог да овај зборник сачине од прилога који су пре свега посвећени времену преласка Матице из Пеште у Нови Сад, те да новим прилозима истраживачког карактера расветле недовољно познате и исправе погрешно схваћене године битисања Матице српске у Пешти.

Први прилог, „Уједињена омладина српска” академика Василија Ђ. Крестића, посвећен је духу времена међи аустријским Србима 60-их година 19. века, када – по паду Баховог апсолутизма и докидања Војводства Србије и Тамишког Баната – почиње да буја политички живот. „Омладина је постала синоним за све национално-ослободилачке тежње Срба, при томе, сам назив Омладина у текстовима писаним на немачког, мађарском, француском и руском језику коришћен је у изворном облику, без превођења” – каже Крестић.

Пре тога, већ крајем 18. и почетком 19. века, долази до постепеног премештања српског културног и политичког деловања из Беча у Пешту, а потом из Пеште у Нови Сад. Паралелизам пештанског и новосадског средишта разрешен је у корист новосадског самом Буном из 1848, тако да у постреволуционарној Пешти више није било простора за пуно деловање Матице српске. С друге стране, Нови

Сад је и пре Буне био „највеће српско општество”, како каже Вук, да би после пострадања у Буну, а посебно 12. јуна 1849, доживео не само обнову порушених здања, већ и обнову своје духовне, уз оближње Карловце, културне и политичке мисије међу Србима „из прека”. С пресељењем Матице српске из Пеште у Нови Сад 1864, у јеку деловања Омладине, Нови Сад је добио ласкави назив „Српска Атина”.

Други прилог овог зборника дело је Ивана Негришорца, односно проф. др Драгана Станића, под насловом „Матица српска и њене заветне поруке”. Које су то заветне поруке Матице српске, како их види аутор. Пре свега то су завети опстанка, самоорганизовања, напретка и трајања. Негришорац сматра да су оснивачи Матице српске били свесни „да ће управо културом Србима бити обезбеђен темељнији и делотворнији разлог за опстанак”. Да би то постигли, Србима је била неопходна институција, установа културе, а то је Матица српска. Она је „почела да успоставља највише српске књижевне, научне и културне стандарде”. Деловала је полако, опрезно, али стално. У Пешти се за непуних 40 година разгранала Матичина делатност: *Лейтхойс*, Библиотека, архива, музеј, посебна издања књига, задужбине. Међутим, почетком друге половине 19. века, Пешта се променила, што је изазвало пресељење Матице у Нови Сад чиме је реализован „завет обнављања”. Већ 1851. године матичари су увидели да у Пешти опстанка нема, већ ју је требало преместити у Нови Сад, што аутор преводи у следећу „матичарску, пчеларску метафору”: Дакле, кошницу са пчелама треба пренети тамо где одговарајућег биља и цвета има у изобиљу како би радилице могле да обављају свој посао и да праве спасоносни мед!” Нови Сад је, као то спасоносно место за Матицу, одређен 1853. Међутим, тек десет година касније Матици је одобрено пресељење, а оно није изведено без добротвора (Форовић и његов брод „Напредак”) и без достојног дочека (смештање у Платонеуму). Станићев прилог одликује рационалност у историографском приказу пресељења Матице из Пеште у Нови Сад и сјајни есејистички стил у идентификовању и приказу њених заветних порука.

Трећи прилог, рад проф. др Ђођа Ђурића, наставља се на претходни. Под насловом „Век и по Матице у Српској Атини (1864–2014)”, Ђурић је у кратком прилогу показао да је Ма-

тица у новој средини донела такве плодове свом народу, о којима се мора говорити као „о плодовима изобилним”. Нарочиту пажњу аутор је посветио отпору мађаризацији, после Нагодбе 1867, којој се Матица, једноставно речено није супротстављала, већ јој је била алтернатива, што је омогућило да 1918. године уопште има неког ко би изрекао присаједињење војвођанских области матици Србији. Аутор није ишао даље, вероватно подразумевајући да је то описано у *Историји Матице српске*.

Четврти прилог у зборнику је осврт др Миодрага Матицког на „Прве деценије *Лейтхойса Матице српске* (1824–1864)”. Понајбољи познавалац српске периодике, алманаха, календара и часописа, Матицки је донео низ сазнања и тумачења о историји *Лейтхойса* за првих 40 година његовог објављивања. Указао је на значај *Лейтхойса* за својевремено рашишћивање с идејама илирства, тако губиним за српство, као што су то касније биле и идеје југословенства, наследнице илирства. Растумачио је разлоге дугог задржавања предвуковског правописа и ортографије, све до 1873, указао је на мане *Лейтхойса* с обзиром на преовлађујућу тематику (књижевност, историја итд.), подсетио на суштинске улоге појединих уредника *Лейтхойса*. Матицки се осврнуо и на улогу *Лейтхойса* после Другог светског рата, посебно на његову (неславу) анкету о поимањима српскохрватског књижевног језика (1953), што није довољно разрађено, али може да послужи као повод за исправу.

Пети прилог у зборнику је рад Павла Станојевића, својевременог секретара Матице српске и управника Рукописног одељења Матице српске, посвећен Рукописном одељењу Матице српске од оснивања до преласка у Нови Сад, под насловом „Савесно, а не иначе”. Станојевић већ насловом сугерише, што у раду и доказује, да су досадашње оцене историчара Матице српске биле недовољно утемељене што се тиче Матичине архиве, њеног чувања, обраде и публиковања. То се односи и на Васу Стајића, као и на Живана Милисавца, а донекле и на Душана Попова. С друге стране, Станојевић износи да су одмеренији и заснованији информације о данашњем Рукописном одељењу Матице српске, и претходним формама Матичиних архивалија, дали Чедомир Попов и Соња Боб (1985. и 2000). Поред тога, Станојевић је веома пре-

гледно, хронолошки тачно и документовано приказао развој архивистичке делатности Матице српске, од првих до данашњих дана. Такође, дао је податке о личностима које су у чувању и обради Матичине архиве учествовале кроз скоро двовековно њено постојање. Објаснио је „беле мрље” њене историје (губитак трага о појединим архивалијама), које су проузроковане спољним околностима (селидба, ратови, пљачке окупатора, забране рада Матице српске). Скинуо је с „првих Матичара”, а и неких каснијих, „ореол” криваца за јадно стање архиве Матице српске у појединим периодима њене историје, како пештанских, тако и новосадских.

Шести прилог у зборнику је рад Душице Грбић под насловом „Рад Библиотеке Матице српске у пештанском периоду”. Иако је утемељење Библиотеке Матице српске везано за годину оснивања Матице српске (1826), као прве српске библиотеке националног значаја и прве јавне научне библиотеке у Срба, ипак се први знаци њене делатности везују за 1830. годину, о чему сведоче записници челништва Матице српске. Затим се, у прилогу Душице Грбић, приказује раст и развој Библиотеке Матице српске, труд њених библиотекара, који су у прво време били секретари Матице српске, да би се – у опширном прилогу – приказао развој библиотеке у Пештанском периоду, с прилозима о дародавцима, приложницима и стручњацима који су радили у Библиотеци и Матици, бринући се о њеним књигама.

Седми прилог зборника под насловом „Оснивање Музеума Матице српске / Пештанске године Музеја Матице српске” Тијане Палковљевић Бугарски, актуелне управнице Галерије Матице српске, односи се на развој музејске делатности у оквиру Матице, њено иницирање још од оснивања саме Матице, њено отпочињање пре формалног доношења одлуке о формирању Српске народне збирке / Музеума Матице српске 1847, иницијативом Теодора Павловића, сакупљање и чувањем музеалија (пре свега ликовних дела, али и других музејских артефаката) до пресељења у Нови Сад. Иако је идеја о српском музеју старија и од саме Матице (иницијатива Саве Текелије из 1818), ипак је тек с Матицом било могуће предузети конкретне кораке да се такав, српски музеј и почне правити. Поред донација, а најажнија је она Саве Текелије, почело се и с откупима уметничких

и других дела за српски музеј. Ауторка је изнела податке о свим сликарима, српским и другим, који су допринели колекцији Матичиног музеума, акцији *Лейојиса Матице српске* на прикупљању старина, да би се тај процес прикупљања, проучавања и музеализације окончао отварањем за јавност Музеја Матице српске 1933, у новој држави, у Новом Саду.

Осми прилог у зборнику посвећен је теми „Вук Караџић и Матица српска: разумевање њихових односа на подлози историје српске културе”. Аутор је Иван Негришорац, односно проф. др Драган Станић, који је указао на неоправданост афективног приступа овом питању, наслањајући се на рационалан став Меше Селимовића. Означивши присталице и противнике Вука у Матици, Негришорац пише о „корисним противницима”, који нису увек били изричит у борби око Вукове језичке реформе, да би се временом страсти хладиле, што је омогућило да се и у Матици 70-их година 19. века прихвате Вукове иновације.

Девети прилог у зборнику, који је и најопширнији, дело је Радомира Ј. Поповића. Односи се на везе Србије и Матице српске у периоду од оснивања (1826) до пресељења у Нови Сад (1864). Поповић потанко износи те везе, наглашавајући значај донација оба владалачка дома, и Обреновића и Карађорђевића, као и других значајних људи из обновљене Србије, раду и развоју Матице српске, али и обрнуте утицаје, улогу матичара у стварању српске државности, формирању највиших културних и научних установа јужно од Саве и Дунава (новина, позоришта, академије наука – Друштва српске словесности, односно Српског ученог друштва итд.). Аутор је навео све познате претплатнике Матичиног *Лейојиса* са територије Србије, из Београда, Крагујевца, Шапца итд. Посебан значај Поповић је с правом дао оним стипендистима Текелијанума који су средином и током друге половине 19. века дали знатан допринос напретку Србије у културном и сваком другом погледу.

Други део зборника *Тако, а не иначе* посвећен је часницима Матице српске, од Јована Хацића до Јована Суботића. Релативно кратке биографије Матичиних угледника настале су на основу грађе Српског биографског речника, једног од Матичиних капиталних пројеката, који још није окончан, а за потребе зборника приредили су их Драган Тубић и Бранислав Поповић. Реч је о 22 биографије

личности из 19. века: Јован Хаџић, Јосиф Миловук, Гаврило Бозитовац, Јован Деметровић, Петар Рајић, Андрија Розмировић, Георгије Станковић, Георгије Магарашевић, Лукијан Мушицки, Милован Видаковић, Јован Стеорија Поповић, Сава Поповић Текелија, Јован Нако, Михаило Јовановић, Платон Атанацковић, Теодор Павловић, Павле Трифунац, Павле Којић, Јаков Игњатовић, Јован Ђорђевић, Антоније Тона Хаџић и Јован Суботић.

Иако разноликих улога, оснивачи, добро-твори, уредници *Летописа*, секретари Матице српске, председници, сви су они пресудно утицали на оснивање, раст и развој Матице, њен опстанак и коначно пресељење у Нови Сад. Највећи број биографија часника Матице српске употпуњен је њиховим портретима, који се и данас налазе у Матичиним салонима.

На крају зборника, уз кратку напомену приређивача о обележавању 150-годишњице

пресељења Матице из Пеште у Нови Сад, које је потрајало и 2014. и 2015. године, налази се и именски регистар.

Зборник *Тако, а не иначе* представља још један допринос сагледавању Матичине историје, посебно оног првог, пештанског периода. Аутори се нису устручавали да исправе неке погрешне или површне представе о деловању Матице и матичара, посебно часништва Матице српске у прве четири деценије њеног постојања. С друге стране, указали су, на основу свега што се зна о Пештанском периоду, на оне трајне вредности, на заветне поруке које су тада успостављене, а које су касније, с мање или више доследности, слеђене и развијане. То нам показује и пут ка будућности, у којој Матица српска не мора да трага за задацима. Они су постављени још давно, већ 1826.

Др Драго Њеžован
музејски саветник
Музеј Војводине

О ПРОБЛЕМАМА ДИНАМИКЕ САВРЕМЕНЕ
ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ(Hermann Lübbe, *Zivilisationsdynamik: Ernüchterter Fortschritt politisch und kulturell*, Basel: Schwabe Verlag 2014)

Њемачки философ Херман Либе (*1926), који је студирао философију, теологију и социологију (убраја се у школу Јоахима Ритера [Joachim Ritter, 1903–1974]), био професор на више њемачких универзитета, а емеритовао 1991. као професор философије и политичке теорије на Универзитету у Цириху, добио 2000. почасни докторат теологије од Евангеличког теолошког факултета Универзитета у Минхену, аутор преко тридесет књига (код нас је недавно објављен превод његове књиге *Religion nach der Aufklärung* [1986, ³2004]: *Религија после Просветиљњелства*, Београд: Албатрос плус 2012), сабрао је своје новије већином објављене текстове у обимну књигу *Динамика цивилизације* са поднасловом *Оштријежњени најредак њолиитички и културно*. Ова књига, којом аутор настоји да одговори на проблеме изазване динамиком и комплексношћу научно-техничке цивилизације, чије глобално ширење је видљиво и из

сателитских снимака, рашчлањена је на седам детаљно разуђених главних поглавља.

Прво поглавље („Самоодређење: О плурализовању свјетова политичког живота”, стр. 23–151) тематизује савремене феномене федерализације и регионализације као политичког уређења простора у глобализованој цивилизацији, питања супсидијарности, општег добра и интереса грађана. Посебно је занимљив одјељак о тоталитарном политичком морализму у којем се највиши морал огледа у давању лиценце за насиље и масовно убијање, а сām тоталитарни морал представља као послушност према закону историје. Либе сматра да је тоталитарне идеологије исправније назвати „анти-религијама” него политичким религијама, како их схватају Фегелин (Eric Voegelin, 1901–1985) и Попер (Karl Popper, 1902–1994). Аутор овдје такође показује како су еродирале социјалне и културне претпоставке вјеровања народних маса у велике идеологије и љевнице и деснице.

У другом поглављу („Неједнакост као последица егалитарних права”, стр. 153–201) аутор се бави питањем зашто је управо модерно масовно друштво као ниједно друштво раније допустило неједнакост, индивидуално и групно спецификовану, у погледу компетенција и интереса који изражавају статус, у домену образовних модела као што је спорт, у погледу партнерстава и наравно економску неједнакост. Политичка равнотежа слободе и једнакости постала је немогућа. Једнакост ослобађа, док индивидуализација коришћења ове слободе производи разлике.

Треће поглавље („Вриједности и интереси”, стр. 203–251) настоји да одговори на питање како се у модерним концепцијама етике и философије друштва морализује појам

вриједности, који је у класичној европској традицији имао своје мјесто у економији. Вриједност неке ствари је доминантно била мјерна величина интензитета њене потражње која се на тржишту вреднује у њеној цијени. Сада се под вриједностима мисли преваходно на ентитете који не треба да варирају попут цијена већ се константно одржавају на највећем курсном нивоу, а то су прије свега слобода, једнакост, људско достојанство. Поред продубљене анализе низа политичких и културних аспеката финансијске проблематике, веома је поучна и ауторова анализа „политичке коректности” као феномена у којем морал постаје средство контроле мишљења.

Четврто поглавље („Калкулишуће и наративне науке: Прогнозе и осавремењавања прошлости”, стр. 253–333) посвећено је култури модерне науке. Модерна цивилизација све више подређује истраживање и научну образованост економским и индустријским, социјалнотехничким или чак милитаристичким интересима. Ово поготово важи за историјске науке, и то за историјске природне науке ништа мање него за историјске културне науке. Интензивна динамика цивилизације прошлостима примиче садашњост, док расте скуп оних реалних претпоставки живота које због своје контингенције постају наметљиве и које се могу објаснити једино историјски. А шансе да се учи из историје поврх тога се смањују. Изоштрава се колективно чуло за непоновљивост. Углавном добронамјерна опомена да се ништа и никад не смије заборавити задобија растерећење услед евидентне неиспуњивости. У том оквиру посебно је занимљив одјељак о заборављању и историјацији сјећања. Поглавље се завршава текстом о научној слободи и интересима за истином, које за предмет анализе има тзв. болошки процес у контексту високошколске политике.

У петом поглављу („Религијскокултурне претпоставке и последице секуларизације”, стр. 335–407) разматра се шта процеси модернизације значе за религијску културу. То да просвјетитељска критика религије није у праву огледа се и у томе што такозвана научна слика свијета с једне стране и свијет живота побожних хришћана с друге стране данас коегзистирају у суштини бесконфликтно. Крајњи разлог културалног нестанка инкомпатибилности вјере и науке је убрзано напредујуће удаљавање високоспецијализованих истраживања од свијета живота. Културно

доминантно је искуство да за одговор на питање шта значи налазити се у овом свијету неупитно, и то сада, не представља никакву битну разлику да ли земља на којој живимо има библијских пет хиљада година или је према модерној космологији милион пута старија. Полемичка иронија Зигмунда Фројда да побожни вјерују у будући велики земљишни посјед на Мјесецу данас дјелује осим своје оскудности и као реликт једне дефинитивно закључене епохе европске историје религијске културе. Умјесто тога оно што је за религију важно боље се разумије у призору политичког насиља, који непромијењено и у свијету који се модернизује спонтано искључује сваки покушај да се овај свијет коначно ослободи од религије као и тобоже бољу религију по замисли њених порицатеља. Међутим, неминовност да се умјесто ослобађања од религије коначно оствари религијска слобода као људско право – постала је глобално непорецива.

У обимном шестом поглављу („Осврт на теоретичаре модернизације”, стр. 409–558) портретисано је осморо философа и социолога као теоретичара културе: Рудолф Ојкен (Rudolf Eucken, 1846–1926), Георг Зимел (Georg Simmel, 1858–1918), Карл Јасперс (1883–1969), Хелмут Плеснер (Helmuth Plessner, 1892–1985), Арнолд Гелен (Arnold Gehlen, 1904–1976), Хелмут Шелски (Helmut Schelsky, 1912–1984), Ервин Шојх (Erwin Scheuch, 1928–2003), Елизабета Ноеле-Нолман (Elisabeth Noelle-Neumann, 1916–2010). И овдје аутор налази поводе за своје ставове из социјалне и политичке философије.

На крају се као седмо поглавље („Философија – културно свеприсутна и јасно формулисана”, стр. 559–586) налази есеј, проткан многим биографским детаљима, о мјесту философије у модерној култури, и то философије као самосталне науке и као пратиље у другим наукама. Књига се завршава подацима о претходним објављивањима (стр. 587–590), именским (стр. 591–599) и појмовним (стр. 600–607) регистром.

Херман Либе посједује квалификована знања из више области (философија, социологија, политикологија, теологија), што му омогућава да и у овој књизи проблемима приступи мултидисциплинарно и тако развије изванредну анализу наше веома динамичне цивилизације. Такође, његова промишљања су истовремено актуелна и узимају у обзир

традицију. Стил је раскошан и питањак, мада на моменте није лак за превођење. А превод ове књиге на српски могао би да повећа стандарде у домаћој теоријској анализи савремене социјалне онтологије и феноменологије.

Проф. др Бољуб Шијаковић
Православни богословски факултет
Београд

UDC 94(100)

ПЛЕДОАЈЕ ЗА „ДУГИ СРЕДЊИ ВЕК”

(Jacques Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*,
Zagreb: TIM press, 2015; s francuskog prevela Gordana V. Popović)

Један од најистакнутијих медијевиста друге половине 20. века, недавно преминули Жак Ле Гоф (Jacques Le Goff, 1924–2014), својим радовима трајно је обележио токове светске историографије. Овај француски историчар, припадник треће генерације Школе Анала, најугледнијег историографског правца у 20. веку, самостално је написао више од 40 књига и још толико их је уредио. Посвећене су феноменима „средњовековне цивилизације”. У својој последњој књизи, написаној током 2013. године, Ле Гоф је настојао да прикаже своје разумевање периодизације тј. поделе историје на раздобља, које је изграђивао током свог вишедеценијског истраживања Западне Европе у средњем веку. У свом покушају да пружи заокружен одговор на питање које је поставио у наслову своје књиге, Ле Гоф не изгра-

ђује систем нити теорију према којој би се прошлост делила у раздобља већ, у првом реду, настоји да хронолошки омеђи раздобље средњег века у Западној Европи, преиспитујући претпоставке на којима се заснива конвенционална периодизација.

Приказавши настанак и главне елементе јудео-хришћанске периодизације (подела на четири царства старозаветног пророка Данила, односно, подела на шест доба које почиње стварањем света а окончава се Страшним судом коју је конципирао Св. Августин) која је обележила поимање и поделу времена унутар хришћанских друштава средњовековне Европе, Ле Гоф је анализирао нову поделу историје на три доба (стари, средњи и нови век) која се јавила током раздобља ренесансе. Сматрајући да је за периодизацију од нарочитог значаја процес постепеног понаучења историје у времену од 17. до почетка 19. века, када се она од гране књижевности преобразила у научну дисциплину, Ле Гоф је нарочиту пажњу покљонио настанку појма ренесансе који су средином 19. века увели у историографију Жил Мишле и Јакоб Буркхарт и који је од тада, без прекида, присутан у историографији. Схваћено као доба препорода античке мисли и уметности, ренесанса је, као антитеза, супротстављана „мрачном средњем веку” обележеном верским догматизмом и превагом схоластичког мишљења. Одатле се, у општеприхваћеном историографском дискурсу, управо ренесанса сматра раздобљем којим отпочиње нови век тј. модерна историја.

Насупрот историографског *main stream*-а, Ле Гоф сматра да ово широко уврежено схва-

тање ренесансе као прелазног раздобља између средњег и новог века, те као својеврсне претече модерности, није одрживо. Наиме, он изричито тврди да је „она последња ренесанса дугога средњовековља” (стр. 61), имајући, при томе, у виду каролиншку и отонску ренесансу те ренесансу 12. века које су јој претходиле. Подсећајући да су многе тековине које се неоправдано приписују ренесанси биле веома развијене током „ренесансе 12. века”, попут појаве модерног мишљења и образовања (универзитети), хуманизма, естетских схватања, сликарства и архитектуре („готичка револуција”), феномена враџбина и вештичарења итд., Ле Гоф изричито тврди да ренесанса не представља никакав радикални прекид са раздобљем средњег века већ да је она његов интегрални део. Ово посебно будући да је тек од краја 18. столећа могуће говорити о крају једног (средњи век) и почетку другог раздобља (модерна историја). У прилог томе да ренесанса не представља никакву цезуру Ле Гоф истиче следеће чињенице: велика географска открића почела су у значајнијој мери да утичу на европска друштва тек од 18. века; друмски саобраћај и комуникације уопште у Западној Европи нису се значајније мењали све до 18. века; становништво у 18. веку, подједнако као и током средњег века, погађале су периодичне епидимије куге и масовне глади узроковане неродним годинама; уз неколико усамљених изузетака готово једини облик власти представљала је монархија; у економском погледу, европска друштва била су и даље изразито аграрног карактера док је хришћанство, упркос реформацији и верским ратовима, остало преовлађујућа вера Европљана све до 18. века. Узимајући у обзир поменуте чињенице, Ле Гоф сматра да се „дуги средњи век”, барем када је реч о Западној Европи, окончао средином 18. века када су наступиле свеобухватне промене у подручју привредног, политичког и интелектуалног живота: почетак индустријализације, антимонархистички покрет у виду Француске револуције те, на подручју менталитета, тј. у домену колективних представа и веровања, снажење рационалне и атеистичке мисли и модерне науке. Ипак, Ле Гоф нема дилеме да, међу побројаним чињеницама, прелазак на

индустријску производњу представља одлучујућу вододелницу између аграрног „дугог средњег века” и индустријског „модерног доба” (стр. 102). Очигледно је да је Ле Гоф своје аргументе у прилог „дугог средњег века” засновао на анализи различитих политичких, друштвених, економских те културних и идејних процеса који су обележили историјски развој Западне Европе – у том смислу, његова периодизација је културно условљена и географски ограничена будући да се односи искључиво на један део европског континента.

Иако се често наглашава да периодизација представља једно од суштинских питања историјске науке, у пракси јој историчари ретко поклањају одговарајућу пажњу. Ле Гоф је изричит у томе да периодизација представља „нуžno оруђе” историчара, истичући да је са њоме потребно поступати далеко пажљивије него што је то био случај од када се почела „периодизирати повијест” (стр. 61). При томе, од значаја је указати на његову, успутно изречену, методолошку напомену да периодизација приморава историчара „да узме у обзир *преовладавајућу мисао* (нагласио М. А.), у најширем могућем простору, жена и мушкараца који су живели у одређеном раздобљу” (стр. 66). Овај јасан и језгровито изречен савет који се односи на саму суштину периодизације чини се тешко достижним у пракси. Ипак, Ле Гоф своје разматрање завршава судом да је периодизација за савремене историчаре једно од најважнијих питања, закључујући да се „захваљујући њој (периодизацији) расветљује начин на који се човјечанство организира и развија у трајању, у времену” (стр. 107).

Исцрпна библиографија радова (већином али не и искључиво на француском језику) на крају књиге заинтересованим читаоцима омогућава да продубе своја знања о питањима која је Ле Гоф тек овлаш поменуо у своме излагању. Свој приказ Ле Гофове невелике књиге завршићемо закључком да је реч о значајки написаном раду у којем је изнео своје разумевање хронолошких оквира средњовековне епохе чијем је проучавању посветио живот. Стога, оглед Нестора светске медијистике заслужује сваку пажњу.

Проф. др Михаел Анђоловић
Педагошки факултет
Сомбор

КУЗМАНОВИЋ ТРАГА ЗА ИСТИНОМ

(Часлав Кузмановић, *Економија за почетнике 3: Почетак потпуног ропства. Изабрани чланци 2013–2015*, Београд: Еверест медија и Снага народа, 2016)

Истакнути српски хемичар Живорад Чековић, својевремено, по избору за редовног члана САНУ, отпочео је своју приступну беседу у Свечаној сали Академије тврдњом да је хемија још увек *природна наука*. Тема његовог излагања била је: „О синтези”. С обзиром на то да је и економсконаучна сцена преплављена (разноврсном, шљаштећом и јефтином) синтетиком и да је на делу постмодернистичка деконструкција и привредне праксе и економске мисли, умесно је запитати се: да ли је економска наука још увек *друштвена наука*. Ако није – шта је, односно да ли је још увек наука?

Mainstream economics се у последњих неколико деценија (да ли иреверзибилно или је ипак реч о реци понорници?) растаче у више праваца:

Једни траже „прибежиште у методу”: квантофренијском формализацијом (а без нових идеја) они су развили софистициране технике истраживања, да би на крају – форма прогутала садржај.

Други су се дали у агитацију и пропаганду: економскоидеолошка халабука разних експерата и „аналитичара” (гебелсовским репетирањем) постаје све јача у директној пропорцији с растућом производњом привида и (контролисаног?) хаоса који малтене поприма предапокалиптичке размере.

Трећи зарађују лепе паре бавећи се геномиком ума: у јату разноврсних техника убеђивања, у највеће висине винула се та птица ругалица: користећи маштовито различите технике она се буквално подсмева – и то врло успешно – елементарном људском разуму.

А сви ти токови уливају се у општи океан релативизма и бесмисла.

Песник Елиот се својевремено питао: где је мудрост? И одговарао: изгубљена у знању! Где је знање? Изгубљено у информацији! Дана нас бисмо на трагу Елиота могли да се запитамо: а где је информација и одговоримо: изгубљена у спиновању!

Има ли пилота у авиону? Или само дронови лете? У Европи и у свету – да, има; просто куљају свеже антикризне економске идеје... Да ли ће оне бити успешан одговор на изазове опште кризе – показаше време... Код нас ситуација није баш охрабрујућа: Једни воде идеолошке ратове у „коначном обрачуну с њима”, то је већ постала, у нашим условима иначе ретка, појава дугог трајања која у феноменолошкој равни доприноси лошој бесконачности. Други се труде да науче трикове продаје робе (а све је постало роба укључујући и отаџбину) и тако буду trendy (и fancy).

Малобројни – док ђаво куца на врата – раде. Међу ретке који овде и сада спасавају част еснафа економсконаучног спада и Часлав Кузмановић (1957).

У његовим текстовима вратили су се кући и информација и знање и Мудрост.

Зато читајте¹¹ (и слушајте¹²) Часлава Кузмановића, јер он је прочитао све опсенаре. Али му не пада на памет да се с њима обрачунава...

Његов циљ је узвишенији и једини науци примерен: Он трага за Истином.

Академик Часлав Оцић
САНУ, Београд

¹¹ Његова рашчлањавања и расуђивања о времену кризе наћи ћете у књигама *Српска економија за поочейнике: Време њапожених експерата* (2013) и *Свејска економија за поочейнике: њланетарни финансијски цунами* (2013), као и на личном блогу „Српска економија за почетнике”.

¹² У ауторској емисији на радију „Снага народа”.

АЛЕКСАНДАР ВУКСАНОВИЋ

(1960–2016)

ИЛИ
ШТА СВЕ МОЖЕ ЈЕДАН ЧОВЕК ДА УРАДИ

У Мадриду, у педесет шестој години живота преминуо је један од најугледнијих првака наше дијаспоре у Шпанији – писац и јавни радник – Александар Вуксановић.

За све оне који се деле између Београда и Мадрида, који су од Шпаније начинили избор по сродности или нашли у њој другу отаџбину, име Александра-Аце Вуксановића остаје пример предане службе овим подељеним љубавима. Парафразирајући Унамуна, великог браниоца српског народа још од времена Првог светског рата (у текстовима из 1917, пре свега) и у Ацином случају могли бисмо рећи:

*Es Serbia en Castilla mi consuelo
y añoro en mi Serbia mi Castilla*

(Србија је у Кастиљи моја утеха

а у мојој Србији тужим
за мојом Кастиљом)

Овај Београђанин, студент машинства са Црвеног крста као последње завичајне одреднице, стигао је у Мадрид са супругом и малим сином предшколског узраста 1992. године, из разлога који су многе тадашње младе људе одвели у велики свет (рат, незапосленост, санкције). У почетку је у Мадриду радио по градилиштима, мешајући бетон по тринаест сати дневно и као ноћни чувар, самоучки освајајући нови језик, да би касније радио као информатички техничар у локалном Бритиш Телекому. Брзо је научио шта све значи бити придошлица у новом свету из мале, изопштене и непризнате земље, под међународним санкцијама. Ни немаштина, ни одсуство подршке, у тешкој борби за свакодневно преживљавање није га испунило горчином, није се затворио у свој мали породични и земљачки круг – хитро је савлађивао нови језик и начин живота. Пригрлио је Мадрид и својом радиношћу и бистрином освојио нову средину, отворио се према њеним људима, још више према њеној култури и јавном животу. Брзо је стекао изузетно пробирљив круг пријатеља, међу којима су неки данас и највиђенији шпански интелектуалци, медијски посленици, писци, филозофи, политичари. С њима се Аца редовно виђао на тертулијама у и око главне мадридске артерије, Булевара Гран Вија, на чијем је једном ћошку и становао, такорећи преко пута чувене књижаре Дом књиге (Casa del libro). Уз свакодневне крухоборачке напоре, од периферијских градилишта до најпрестижнијих телекомуникацијских компанија, одричићи се сна и слободног времена, Аца је стигао да уради чудо послова. У мадридским и другим шпанским медијима (дневној штампи, радију, ТВ, часописима, јавним трибинама, истраживачким академским центрима и институтима) био је цењени сабеседник, говорник или предавач за расправе о

томе шта се збивало у бившој Југославији и после ње у Србији и на Балкану, бранећи истину о своме народу у временима када то није било нимало популарно и када је то често угрожавало и његову личну егзистенцију. На страни оних с којима је полемисао било је, на жалост, и оних из Србије који су, у жељи да се домогну држављанства, посла и повољнијег статуса прихватили официјелну политику неких шпанских и међународних кругова и све инвективе и ниске ударце према рођеном, српском народу. Од таквих и њима сличних Вуксановић није могао да дође до најтиражнијих дневних новина.

Није се клонио ветрометине, није пристао да ћути. Стигао је, на пример, да с двојцом изузетних шпанских интелектуалаца напише и књигу о Косову, прву веродостојну књигу о овој теми на шпанском језику и да је објави о свом руху и круху.

Упознао сам га управо на промоцији ове његове књиге у лето 2001. у мадридском водећем културном средишту, у *Circulo de Bellas Artes* (у улици Алкала, основаном још 1880. године – нешто као Коларац у Београду), на чијем челу је тада био писац Сесар Антонио Молина, велики пријатељ Србије, будући директор Института „Сервантес” и министар културе у социјалистичкој влади Шпаније. Сесар ће нам, као Ацин пријатељ, помоћи да у истом културном центру организујемо 2002. године скуп посвећен Данилу Кишу, у чијем раду је учествовала и Сесарова супруга Мерседес Монмани, есејисткиња и књижевна критичарка, добар зналац и српске литературе.

Наслов поменуте Ацине књиге, у коауторству с Исаком Росом и Педром Лопесом, је *Kosovo, La coartada humanitarian* (*Косово, хуманитарни алиби*), издавача Ediciones Vosa SL (Мадрид, 2001, 307 стр.). Она сагледава проблем Косова у контексту српске историје (почевши с Берлинским конгресом 1878), са посебним освртом на време брионске Југославије и њен распад, задржавајући се највише на акутној кризи коју је изазвао сепаратизам Албанаца и њихових међународних покровитеља. Уз обиље података и извора ова књига одлучно брани истину о српском народу и његово право на опстанак, територијални, политички и културни идентитет. Пре њене појаве овако објективно и с разумевањем проблема писао је још само Јосеп Палау (*El espejismo yugoslavo*, Ediciones del Bronce, Barcelona, 1996), каталонски експерт за Балкан, или Ремиро Бротонс, мадридски професор међународног права и велики критичар доктрине о тзв. војним хуманитарним интервенцијама. Ова Ацина књига јавља се исте године кад и књига Мире Милошевић, (*El trigo de la Guerra. Nacionalismo y Violencia en Kosovo*, Espasa Calpe, Madrid, 2001), која се већ била етаблирала у Мадриду као експерт за српски национализам и кривилу Срба као агресора током распада Брозове Југославије, за „хуманитарно самоопредељење” (тј. Косово), као и за Путинов национализам, уз свесрдну подршку шпанске деснице окупљене око Аснарове владе и Института „Елкано”.

Од 2003. године Аца је почео редовно да објављује свој *Semanario serbio* – први српски интернет недељник на шпанском језику, свакодневно га ажурирајући најновијим вестима и коментарима из Србије и о Србији, о Србима у расејању и отаџбини, а посебно о онима који живе у Шпанији и земљама шпанског говорног подручја. Број посетилаца ове Ацине интернет стране (за коју ће рећи да је „врло поносан на тај, најсрећнији део мога живота”) неретко је достигао и до три хиљаде, а за једанаест година колико је постојала објавила је преко пет хиљада текстова. Многи од њих слали су своје прилоге, остављали своје коментаре, вредновали квалитет прилога. У овој шумној кошници перманентног дијалога могле су се наћи информације и прилози за свачија интересовања и укус. Биле су ту дневне политичке вести о збивањима важним за Србе, посебно оне о Косову, Хашком суду, Републици Српској, Балкану. Ту су нашле уточиште и новости о свакидашњем животу, привреди, култури, историји, спорту, туризму, религији, филму, итд. Могли сте прочитати и узбудљиве животне историје (као што је она о српском унуку у Перуу који би желео да упозна своју баку у Србији, или оне о великанима српске науке Николи Тесли и Милутину Миланковићу, итд) или, пак, забеспокојавајуће сторије о НАТО бомбардовањима, о косовској свакодневици, о данима српске културе на Куби, о гостовању наших уметника у Уругвају, итд. Нашло се ту места и за вести о борби гусана у Мокрину; или како је лепо дочекана у Барселони фолклорна група из Рашке; како су шпански писци гостовали у Београду; о нашим спортистима у Шпанији; о сарадњи Београдског универзитета са Универзитетом у Гвадалахари, итд. Аца нам је стигао и да, посредством фотографија и издашним текстом, представи свако место у

Србији, стари Београд, Аду Циганлију – београдску „Копакабану”, наше манастире, свако спортско такмичење, а посебно духовно наслеђе Косова и Метохије. Овај недељник је увек био пун изазова и богате гозбе за најшири круг читалаца. Ту је било и анкета, форума за размену гледишта о било којој релевантној теми или догађају. У њему су се могле наћи географске и историјске мапе, колекције докумената везаних за историју и политику Србије (а нарочито о Косову и Метохији), разне статистике, линкови са сродним публикацијама и установама, итд. За оне који живе у Шпанији било је ту и бројних практичних савета како преживети и како се што боље интегрисати (на пример, како добити визу, дозволу боравка и посао, како решити питање возачких дозвола, уписати дете у школу, итд) у нову средину.

Све што држава Србија није учинила за своје грађане или за себе, све што Амбасада у својој инертности или мрзовољи и незнању пропусти (а било је и оних амбасадора без знања језика, чији је једини јавни наступ била промоција књига Мире Марковић, супруге Слободана Милошевића), то је урадио Александар Вуксановић, уз једину подршку своје мадридске породице и науштрб свога сна, свога слободног времена или личног бољитка. Утеху нам може пружити чињеница да је Ацине напоре и вредности препознала и подржала група његових пријатеља, изузетних шпанских интелектуалаца, које смо већ помињали. Међу њима је и Исак Роса (Isaac Rosa), писац чији је роман 2005. добио латиноамеричког Нобела – награду „Ромуло Галегос”, као и низ других угледних признања за своје друге књиге и личност која је увек јавно подржавала шпанску левицу (Уједињену левицу). Имао сам такође част да упознам и друге Ацине пријатеље, међу којима је и Тереса Арангурен (Teresa Aranguren Amezola), новинарка која је све време бомбардовања Србије од стране НАТО 1999. провела с Београђанима, извештач о рату Израела и Либана, дописница из Техерана у време Ирачко-иранског рата, новинар Телемадрида која је петнаест година радила на Блиском истоку, члан Савета управе RTVE у име Уједињене левице, ауторка две књиге о Палестини, итд. Тереса је такође помагала Аци приликом рада на његовом документарном филму о „Младој Босни”. Да поменем и Аргентинца Едуарда Луиса Агиреа (Eduardo Luis Aguirre), професора међународног кривичног права Националног универзитета „Ла Пампа”, који је у својим књигама и јавним наступима увек критиковао доктрину хуманитарне интервенције на Балкану и бранио право Србије на Косово, критиковао рад Међународног кривичног суда за экс-Југославију, као и манипулације Муслимана и међународне заједнице у случају Сребренице. Посебно се то види у књизи *Sociologia del control global punitivo* (2013). Следеће године, 2014, боровио је у Београду, на позив студената Правног факултета Београдског универзитета, ради промоције ове књиге. Тада је декан Правног факултета забранио промоцију, али је она одржана у Институту за европске студије.

Зборник *Srebrenica – ciudad sin dios* (Сребреница – *град без Божа*) обима је 132 стране. Књига представља скуп сведочанстава и докумената о збивањима и тзв. „геноциду у Сребреници”, у јулу 1995, у време ратног сукоба Срба и босанских Муслимана, која су послужила као исприка за прву интервенцију НАТО пакта ван граница које официјелно покрива и оживљавање праксе тзв. превентивног рата, која је примењена такође и на Косову, у Авганистану, Ираку, Либији, Сирији, итд. У књизи су и Ацини прилози, и његови преводи бројних релевантних докумената и изворних сведочанстава на шпански, а као издавачи јављају се НВО Историјски пројект Сребреница из Холандије, и Српски недељник из Шпаније. Као места издања наводе се Хаг–Мадрид–Београд, а година издања је 2013. Књига казује истину о стварним збивањима и о манипулацијама на рачун Срба, које организовано шири низ међународних институција и медија па све до локалних фалсификатора и плаћеника, као што су „Мајке Сребренице” Мунире Субашић или „Жене у црном” Сташе Зајовић из Београда. Захваљујући овој књизи Аца је (заједно са Стефаном Каргановићем) успео да у Мадриду организује међународни округли сто о Сребреници, у мају 2013.

Александар Вуксановић такође је стигао да се придружи борби за истину о Сарајевском атентату из 1914, Гаврилу Принципу и његовим друговима Младобосанцима. Поводом сто-годишњице тог круцијалног догађаја за европску историју, о свом трошку и трошку пријатеља сачинио је документарни филм *A un solo disparo* (На пуцањ одавде). Држећи се свога уверења да „није српски ћутати”, Аца је опет узео у своје руке све оно што српска држава и култура нису: да сними документарца о томе шта се стварно догодило у Сарајеву 1914, из

угла гледања и акције самих Младобосанаца. Аца је својевремено писао како се „Србија, нажалост, ничим својим не поноси па се тако и понаша”, питајући се има ли неког у Србији „ко би волео да чује како изгледа ова прича из угла Младобосанаца и да ли има некога ко се усуђује да такву причу понуди”. Жалостило га је то што „ми бежимо од своје историје”, јер јесмо мали народ али смо својим достојанством, борбом за слободу и истину давали универзални допринос, стално се опирајући оном науку по којем „вук на овцу своје право има”. Овде је Аца још додавао и то како „ми не смемо да се помиримо са судбином. Не можемо прихватити да нам други стално прекрајају историју”. Званична Србија не брани се, не узима себе и не говори о себи озбиљно. Зато нас нико не уважава. Опирећи се неокOLONIZACIJI Србије и данашњој, свеprisутној идиотизацији србијанског друштва (његови термини), држао је да „и у Србији може нешто да уради”, ако се способни, марљиви и одлучни организују против политичких елита које служе само НАТО интересима и интересима страних налогодаваца. Отуд Ацин поклич, из једног разговора у Београду, од 20. децембра 2014.: „Људи, немојте да ћутите, него радите!” Знао је Аца да морамо бити цивилизовани и кооперативни, али такође „и да ценимо себе, своје достојанство, своју историју и своје жртве.”

Због тога је Аца и успео да мобилише групу истомишљеника, Срба, Шпанаца и других, која је натерала државну шпанску ТВ да се јавно извине гледаоцима, зато што је у једној емисији о усташком крвнику Максy Лубурићу, изоставила да помене Србе као жртве Јасеновачког концлогора. Све је то наша амбасада у Мадриду пратила као незаинтересовани посматрач. Ова протестна грађанска акција била је, за Ацу, доказ да ништа није немогуће, само ако постоји воља и памет, да свако од нас мора да да свој прилог отпору. Јер, ко се не брани он пропада, па је Ацу највише болела управо таква, дефанзивна политика његове матичне отаџбине, која је највише хранила србомрзство и поданички манталитет према станим господарима. Није могао да се начуди како смо прихватили Блера да буде саветник наше Владе, како нисмо покушали да га натерамо да се бар извине Србима за све што им је својим лажима и ратним походима учинио (помињући га у једном ТВ интервјуу поводом књиге *A Journey*, његових мемоара из 2010).

Остали су иза Аце још многи започети послови. Није волео Слободана Милошевића, али му је сметало то што Музеј Нирнбершког процеса, у истоименом баварском граду, у одељењу „Од Нирнберга до Хага”, држи велику фотографију Милошевића, који се пореди с нацистичким злочинцима, па је и ту Аца одлучно интервенисао да се поменута слика уклони. Започео је рад на своме другом документарном филму, о културном наслеђу Срба у Шпанији, а поводом једног српског реликвијара – диптиха из 14. века, који је видео у једној катедрали крај Мадрида (Куенка), ктиторско завештање српског велможе Томе Прељубовића из Јањине (Епира) и његове супруге. Сећам се, такође, разговора с њим о његовој фасцинацији мостом Алкантара, на реци Тахо, који је у Екстремадури изградио римски цар Трајан 104–106. године, и о којем је намеравао да пише (верујем да га је ту водила Андрићева инспирација са Ћупријом на Дрини или тек Трајанова порука “*Pontem perpetui mansurum in saecula*”) (Изградих мост који ће вечито трајати). Иза сваког од нас остају, ипак, многи неокончани записи и планови.

Александар Вуксановић је неимар, који је градио неке своје, ломније и осетљивије мостове, попут многих својих земљака расутих по свету, а којима матица Србија најчешће бејаше тек маћеха. Као и у случају нешто млађег Николе Миљковића (1964–2015), нашег математичара и астрофизичара, вундеркинда на Универзитету Принстон, у САД, који је 90-их година прошлог века кренуо да окупља српску дијаспору у Сједињеним Америчким државама против НАТО агресора на Србију. Никола је све ово платио прогоном са Принстона и прогоном из науке, окончаваши живот као банкарски службеник у Њујорку.

Иза драгог пријатеља и племенитог и умног човека Аце Вуксановића, остали су његова супруга Милица, врсни сарадник и подршка у свим Ациним пословима, трогодишњи син Илија, и син из првог брака Вук.

Хвала му за све што је учинио и нека му ова захвалност буде међу првим јавним признањима која су стигла из његове Србије.

Мр Триво Инђић,
социолог, Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ДРАГАН АЛЕКСИЋ (Алексинач 1956). Виши научни сарадник у Институту за новију историју Србије у Београду.

Дипломирао је 1980. на Групи за историју ФФ УБг где је магистрирао 1984. („Партизански одреди у западној Србији у зиму 1941/1942”) и докторирао 1997. године („Привреда Србије у Другом светском рату”). Запослен је у ИНИС у Београду као виши научни сарадник. Бави се изучавањем привредне историје у Краљевини Југославији и особености окупационе управе у Србији током Другог светског рата. Оснивач је и уредник часописа *Караџић* (2009–2013).

Важније књиге: *Привреда Србије у Дружблм свейском райћу*, Београд 2002; *Француски ваздухоплови у наоружању војске и морнарице Краљевине Југославије*, Београд 2008 (коаутор); *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.

ДРАГАН АШКОВИЋ (Уб, 1966). Доцент на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао на БФ (ПБФ) УБг (1992) и ФМУ УУБ – ООМП (1993). Магистрирао 2004. године на ПБФ УБг („Хришћанско схватање музике”). Докторирао 2011. године на КМЕ АУ у Бањалуци („Паралитургијске песме код Срба”). Ужа област научног интересовања су му историја и теологија црквеног певања. Више година био је сарадник и члан стручне комисије за област уметности у ЗУОВ РС. Члан је УО „Мокрањчеве фондације”.

НЕБОЈША БЕРЕЦ (Београд, 1969).

Основне и последипломске студије завршио на ФФ УБг (Одељење за историју). Уредник Банке података Танјуга.

Важније књиге: *Танјуг и међународно информисање*, Београд 2015.

НИНО ДЕЛИЋ (1983). Истраживач-сарадник у Историјском институту Београд.

Дипломирао је на Одељењу за историју ФФ УБг (2011) где је одбранио и мастер рад 2012. године („Српско становништво у Хабзбуршкој монархији и Кнежевини Србији 1821–1851: упоредна демографско-историјска анализа”). Тренутно је на докторским студијама на поменутом факултету. У ИИБ ради као истраживач-сарадник од 2014. године. Област научног истраживања и интересовања су му српски етнички простор у 19. веку, становништво и миграције, и Срби у Хабзбуршкој монархији.

ЈЕЛЕНА ДОСТАНИЋ (Сремска Митровица, 1986). Асистенткиња на Катедри за пословну психологију Факултета за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић”, Универзитет УНИОН.

Дипломирала 2009. године (Одсек Пословна психологија) и мастерирала 2011. године на ФППС. Тренутно је на докторским студијама на ФФ УБг. Предмет интересовања и истраживања ауторке су психологија рада и организације, као

и психологија индивидуалних разлика. Учествовала је на више националних и међународних научних скупова и до сада је самостално и са коауторима објавила неколико радова у домаћим часописима: *Примењена психологија*, *Педагошка стварност*, *ЗИКСИ* и *Полијичка ревија*.

БОЈАН ЂЕРЧАН (Сремска Митровица, 1984). Доцент на Департману за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао је 2007. године, докторирао 2015. године („Системи насеља у Срему”) на ПМФ УНС. Област научног интересовања су му географија насеља, регионална географија и демографија. Члан је СГД, ДДС, Конзорцијума за европска истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама (УА, Француска), ГДИ ДГТХ ПМФ-а. Као истраживач ангажован је на више научноистраживачких пројеката. Резултате свог досадашњег научног рада презентовао је на бројним домаћим и међународним научним конференцијама, као и кроз радове објављиване у часописима националног и међународног значаја.

ИВАНА КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ (Београд, 1975). Доцент на Криминалистичко-полицијској академији у Београду.

Дипломирала је 1997. на ПФ УБг, магистрала 2003. на ПФ УНи („Скупштински избори под Уставом Краљевине Србије од 1888. године”), докторирао 2012. године на ПФ УБг („Државноправни положај цркве у Кнежевини и Краљевини Србији”). Доцент је на предмету Национална историја државе и права на КПА. Бави се изучавањем државноправне историје нововековне Србије и Југославије.

Важније књиге: *Државноправна историја српског народа*, Београд 2013 (коаутор).

СВЕТЛАНА ЛАЗИЋ (Лазаревац, 1988).

Дипломирала на Одељењу социологије ФФ УБг (2013) стекавши звање дипломирани социолог („Критика југословенског социјализма с лева у филмовима и књижевним делима Живојина Павловића”). На истом Одељењу ФФ УБг магистрала 2015. године („Самоубиство у Јапану у феудалном и модерном добу: из родне перспективе”).

БОЈАНА МАРКОВИЋ (Лозница, 1986). Педагог у ОШ „Вељко Влаховић” у новосадском приградском насељу Шангају.

Дипломирала 2010. године на Одсеку педагогије ФФ УНС. Била је сарадник на предмету Компаратива педагогија, на Одсеку за педагогију (2011–2015). Запослена као школски педагог у ОШ „Вељко Влаховић” у Шангају (Нови Сад). Као аутор и коаутор објавила више научних радова из области педагогије.

ИРИНА МИЛУТИНОВИЋ (Ивањица 1978). Дипломирала на ФилФ УБг (2004), магистрала на ФПН УБг 2010. („Социокултурни учинци виртуелног комуницирања посредством интернета у Србији”), где је и докторирао 2012. године („Настанак и развој регулације радио-дифузије у Србији”). Од 2014. је доцент на ФКМ УЦН у Београду, за ужу научну област Култура. У истом периоду била је уредник часописа *Меџајренд ревија*. Учествовала је, као аутор, уредник, лектор и редактор у изради више публикација. Области научног интересовања: медијске студије, студије културе, историја културе, информационо друштво и глобални медији.

Важније књиге: *Режулативна радио-дифузије у Србији (1924–2014)*, Београд 2015; *Шездесет година Сајма књиџа у шtamпаним медијима*, Београд 2015.

МАРИЈА ПАВЛОВИЋ (Београд, 1976). Асистент на Учитељском факултету у Београду.

Дипломирала 2001. на Вајарском одсеку ФЛУ УБг, где је и магистрирала 2004. Исте године похађала је Високу националну школу ликовних уметности у Паризу (ÉNSBA). Докторирала 2015. године на УФ УБг („Улога ликовног дела у васпитању и образовању деце предшколског и основношколског узраста”). На УФ УБг ради од 2008, где је 2010. године изабрана у звање асистента за ужу научну област Методика наставе ликовне културе. Учествовала је на научним скуповима и објавила више научних радова. Уз педагошки, стручни и научно-истраживачки рад, остварила је и значајну уметничку активност у земљи и иностранству. Носилац је више награда и признања у области уметности и члан је УЛУС-а (од 2002).

МИРОСЛАВ ПЕШИЋ (Лесковац, 1981). Доцент је на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Дипломирао је 2004. године („Босна и Херцеговина од Берлинског конгреса до Сарајевског атентата”), докторирао 2013. („Политичке странке и увођење парламентаризма у Србији од 1881. до 1903. године”) на Департману за историју ФФ УНи. Од октобра 2007. године запослен је на Департману за историју ФФ УНи. Област научног истраживања: Политичка историја Србије и српског народа у 19. веку. Објавио је већи број научних радова различитих категорија и учествовао је на бројним националним и међународним научним скуповима.

ЗОРАН РАНКОВИЋ (Пожаревац, 1971). Ванредни професор на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао на БФ (ПБФ) УБг 1997. године, магистрирао 2001. („Братков минеј – структура и записи”) и докторирао 2006. („Палеографија, ортографија и језик *Служабног минеја* за септембар-октобар (XIV век)”) на ФилФ УБг. Учествоје у реализацији више научних пројеката.

Важније књиге: *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, Београд 2012 (коаутор); *Одлуке и решења Сабора, Синода и Епархије браничевске: 1931–1941*, Пожаревац 2013 (коаутор); *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015 (коаутор); *Уредбе и прописи Митрополије београдске, I–IV (1834–1920)*, Пожаревац 2010–2011 (коаутор); *Грамаишка црквенословенског језика*, Врњци 2016.

МАРИНА САВКОВИЋ (Београд, 1982). Асистент на Пословном факултету Универзитета Сингидунум.

Дипломирала на ЕФ УБг (2006), магистрирала на УСгд (2009) на заједничком програму УСгд и ЛУ (Калифорнија, САД). Докторирала 2016. године („Запошљавање у националним стратегијама одрживог развоја”). Од 2007. године запослена на ПсФ УСгд као асистент у настави, на предметима Економија и Менаџерска економија. Као представник универзитета, укључена је у реализацију више европских развојних пројеката у сарадњи са институцијама из земље и иностранства. Области академског интересовања су тржиште рада, високо образовање и запошљавање младих и одрживи развој. Аутор је више научних радова из области академског интересовања објављених у домаћим и међународним часописима. Стручно се усавршавала у Немачкој (2009), Белгији (2010) и САД (2014).

МИЛИЦА СОЛАРЕВИЋ (Сремска Митровица, 1986). Асистент на Департману за географију, туризам и хотелијерство Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2009. и мастерирала 2010. године на ПМФ УНС. Докторске студије (смер геонауке) уписала 2010. године. У звање асистента изабрана 2014. године, за област Друштвена географија. Докторску дисертацију под називом „Опадање фертилитета у Сремској Митровици и Шапцу” предала у јуну 2016. године. Области интересовања и истраживања: друштвена географија, историјска демографија, демографија са акцентом на фертилитет и популациону политику, политичка географија, друштвене основе туризма, географски информациони системи. Члан је СГД, ДФС и ГИС центра у оквиру ПМФ-а УНС.

КЛАРА ТОТ ГЛЕМБА (Tóth-Glemba Klára) (Зрењанин 1962). Самостални стручни сарадник у Секретаријату за високо образовање и научноистраживачку делатност Владе АП Војводине.

Дипломирала на ФФ УНС. Магистрирала 1993. године („Културна политика и институције културе у Војводини) и докторирала 2011. године („Идентитет војвођанских Мађара и културна политика од 1945–2001) на ФПН УБг. Запослена као самостални стручни сарадник у СВОНИД ВВ. Објавила је више научних радова у часописима и тематским зборницима. Учествовала је на више домаћих и међународних научних конференција. Области научних интересовања су културна политика, социологија, социологија, етнологија, културни, образовни, верски и социјални услови опстанка националних мањина.

Важније књиге: *Mindönki Muzslára akar mönni, Tóthfalu* 2000.

ИВИЦА ЧАИРОВИЋ (Смедерево, 1976). Ђакон Цркве Лазарице на Звездари у Београду. Асистент на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао на ПБФ УБг (2003), где је и магистрирао 2010. („Евангелизација Енглеске у 6. и 7. веку”), и докторирао 2016. године („Стање у Енглеској Цркви у 8. веку – однос са Римом и Франачком државом”) стекавши звање доктора богословских наука. Од 2014. је асистент на ПБФ УБг. Област интраживања: општа историја цркве. Учествовао на научним скуповима у земљи и иностранству: Србије (2003), Ниш (2006–2016), Прешов (Словачка), Београд (2007–2014, 2016) итд. Објављивао научне радове, приказе и преводе са енглеског језика за часописе *Богословље* (2013–2016), *Теолошки њољеди* (2003–2015), *Видослов* (2004–2006), *Живойис* (2007–2014), *Саборносџ* (1998–2002); преводе књига са енглеског језика за Епархију жичку и за ИТИ ПБФ УБг.

СВЕТЛАНА ЧИЗМИЋ (1955). Професор на Одељењу за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала (1973), магистрирала (1980) и докторирала (1988) на Одељењу за психологију на ФФ УБг („Стресне компоненте рада оператора”). Асистент (1975–1989), доцент (1989–2006), ванредни професор (2006–2008) и редовни професор на Одељењу за психологију ФФ УБг. Област специјализације: психологија рада, организациона психологија, кадрови и рад, људски фактор, безбедност и здравље на раду, стрес и злостављање на раду. Аутор, уредник и коаутор научних радова и књига из области психологије рада.

Важније књиге: *Život i ritam: biološki ritmovi i ponašanje*, Beograd 1983 (коаутор); *Psihologija i savremena tehnika*, Beograd 1991 (коаутор); *Psihologija i menadžment*, Beograd 1955 (коаутор); *Ljudski faktor: osnovi inženjerske psihologije*, Beograd 2006; *Život je ritam*, Beograd 2008 (коаутор).

СКРАЋЕНИЦЕ

АБК	Архиепископија београдско-карловачка
АП	Аутономна покрајина
АУ	Академија уметности
БФ	Богословски факултет
ВВ	Влада Војводине
ГДИ	Група за демографска истраживања
ГИС	Географски информациони системи
ДГХТ	Департман за географију, туризам и хотелијерство
ДДС	Друштво демографа Србије
ENSBA	Ecole Nationale Supérieure des Beaux Arts
ЗИКСИ	Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања
ЗУОВ	Завод за унапређивање образовања и васпитања
ИИБ	Историјски институт Београд
ИНИС	Институт за новију историју Србије
ИТИ	Институт за теолошка истраживања
КМЕ	Катедра за музикологију и етномузикологију
ЛУ	Линколн универзитета
ООМП	Одсек за Општу музичку педагогију
ПБФ	Православни богословски факултет
ПсФ	Пословни факултет
РС	Републике Србије
САД	Сједињене Америчке Државе
СВОНИД	Секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност
СГД	Српско географско друштво
УА	Универзитет у Анжеу
УБг	Универзитет у Београду
УЛУС	Удружење ликовних уметника Србије
УНС	Универзитет у Новом Саду
УО	Управни одбор
УСгд	Универзитет Сингидунум
УУБ	Универзитет уметности у Београду
УЦН	Универзитет „Дон Незбит”
ФилФ	Филолошки факултет
ФКМ	Факултет за културу и медије
ФЛУ	Факултет ликовне уметности
ФМУ	Факултет музичке уметности
ФПН	Факултет политичких наука
ФППС	Факултеу за правне и пословне студије
ФФ	Филозофски факултет
CRESHS	Consortium de Recherche Européen en Sciences Humaines and Sociales

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska

Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199; (00381) 21 6615–798

E-mail:

vnikolic@maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке* закључила је
157–158 (3/2016) свеску 21. септембра 2016.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Владимир М. Николић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Коректор: мр Драган Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2016. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни

и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св. 76–. – Нови

Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак

публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије